

ИВАН КОРЧАК

Токпур

БК84-Ук7
К 69

Герої оповідань Івана Корсака — прості, земні, звичайні люди з властивими їм радощами, болями й переживаннями, нерідко — й з драматичними, покрученими долями. Автор книги глибоко проникає у їх перипетійні життєві будні, з яких уміло вихоплює найголовніше, найтипніше, де великодушна добродіяльність одних вступає в гострі протиріччя з душевною убогістю, підступною байдужістю інших, з дефіцитом духовності і культури.

Редактор М. І. Богущ.

Книга видана за рахунок автора.

К 4702640201-001
90

ISBN 5-7707-0395-4

© І. Ф. Корсак, 1993.

СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ

Замолоду Ліда Григорівна любила свого чоловіка. Любила ще із студентської лави його отакого: худерлявого, незавидного зросту, тоненького як патичка, що нагадував чомусь підлітка, задля пустощів вдягнутого в офіційний дорослий костюм. Інколи їй кортіло просто торкнутися гладенької, мов дитячої, його шкіри, навіть вщипнути хотілося, зробіть боляче — аж щеміло.

Коли вийшла заміж і приїхали вони в це районне містечко, чоловік її, Петро Никодимович, швидко, мов граючись, йшов по службі, легко ішов, без видимих зовні зусиль, і, може, якраз через те небавом досяг завидного у районі становища. Ліда Григорівна дмухала біля нього як біля малої дитини, чепурила і причепурювала, довго не бачила інших чоловіків: для неї вони не становили найменшого інтересу, були мов без статі — просто службові особи, колеги по роботі, перехожі на вулиці. Завжди кудись поспішала, а якщо й загається, бувало після уроків в учительській на якусь хвилину, то враз схаменеться, сплесне долонями, підхопить на руку, мов дрова оберемою зошитів, і біжить чимдуж додому виготовлювати щось хитромудре йому на вечерю чи прасувати свіжу сорочку та прати шкарпетки.

Ліді Григорівні тоді видавалося, що вона не могла жити інакше, без цих дрібних і приємних клопотів, вона не могла не віддавати близькій людині увагу і ніжність, які природно збиралися в ній, як в молодому дереві тугі соки весною.

Петро Никодимович, довгі роки тендітний і щуплий, все той же підліток, вдягнутий у дорослий костюм, цинив увагу дружини і іншою не мислив собі її.

Жили вони дружно, одна біда — не мали дітей. Обїздили всі курорти і клініки, куди їх лише направляли, тихцем навідувались до знахарів, знахарок і шептунів, та

жаданий отой бусел, якого малюють із немовлям у дзьобі, все обминав їх дім.

А дарма... Тихий Петро Никодимович так само тихо, без зайвого галасу і метушні, звів дім як дзвінницю, трудолюбивою бджілкою виповнив його добром — був він службакою собі на умі, з людьми вельми не заїдався і його машина, коли не їхав в колгосп, те й робила, що вививалася по складах і базах.

Дім приніс радість Ліді Григорівні і нові клопоти, які проте ніяк не могли заступити клопотів про чоловіка. З безпосередністю одинокої жіночої душі вона віддавала йому все тепло і ласку, аж доки раптом не впевнилась, що він не вельми цього потребує.

Спочатку в неї було відчуття людини, яка йшла рівною, добре зноюю їй дорогою і негадано та дорога під ногами пропала: людина летить десь, інстинктивно зажмуривши очі, несподіваний холод стискає груди, простір стає безіменним, безкінечно порожнім і чорним, а час розтягується до немислимого в очікуванні жахливої миті удару.

Це відчуття безіменного простору і бездонного лету тривало для неї доти, доки Ліда Григорівна не дізналась випадком, що у Петра Никодимовича є інші жінки.

І хоча холодніше стало на світі, поколюючи протяги низали з спини, зате в неї тепер знов було під ногами дно.

Відчувши зміну у жіночій душі, у вигаслому її ураз погляді, зовні безпричинній холодності і байдужості, навіть у ліжку, чоловік себе не картав докорами, не запобігав і не перепрошував, він просто зовсім пустився берега, став гуляти не криючись.

Ліда Григорівна на все те тільки махнула рукою.

Відтоді вона стала помічати чоловіків як таких. Вона дивилась спочатку на них без природного потягу молодої здорової жінки, без затаєної гріховної думки, дивилась просто із звичайнісінькою цікавістю, як дивиться натураліст на щойно відкритий ним, незнаний ще досі, вид.

А якось Ліда Григорівна з чоловіком була на маївці. Взимку звично гуляли у спеціальному льосі-бункері, збудованому потай у лісі за вказівкою Петра Никодимовича і оздобленому різьбою вигадливих тутешніх майстрів — вздовж довгого столу там горіли товсті свічки у старовинних бронзових канделябрах, їх світло кидало полиск на лаком покриті стіни із щирої, без підсочки сосни, те світ-

ло іскрилося та переломлювалось у вщерть наповнених келихах, кидало і в лютий мороз примарний осінній відблиск на лица гостей. А як змінились часи, то сам же Петро Никодимович і розпорядився замести негайно сліди — під холодною лапатою гусеницею тріщала щира сосна, в щепу ішли вигадливі папороті і химерні вирізьблені птахи, а як розвернувся бульдозер і кілька разів пройшов, мов праскою, то й знаку не лишилось від місця, де, бувало, темними вечорами виривалася із під землі придавлена пісня і жахала заблукалого звіра чи дядька, що стомлено плівся із лісосіки.

Тепер же вибране районне товариство гуляло, розстеливши скатертину по-простому, демократично на галяві, на свіжій, незайманій зелені ще траві. Товариство виголошувало тости, одне одному говорило приємні слова, які Ліда Григорівна вивчила вже напам'ять, як і вивчила, хто і як кого ненавидить, ладен першої-ліпшої миті штовхнути ліктем, посісти чуже, хоч трохи більш хлібне місце під обласним і районним сонцем.

Тої маївки вона вперше зрадила чоловіка.

Зрадила негадано й легко, коли збігла від набридлого товариства пошукати ранньої скороди, тихої білої вісточки прийдешнього літа; зрадила із чоловіковим підлеглим, що так проникливо щойно проголошував тост за Петра Никодимовича. Ця легкість, з якою переступила заборонену досі межу, її саму немало подивувала, подивувала відсутність бодай найменших докорів — в думках, що злегка шумеляли і плутались від шампанського, змигувала одна лиш цікавість. І коли чуже дуже, пружне й невситимо спрагле тіло зім'яло її і зіжмакало, причавило і виповнило усю, вона лише в першу мить знайшла нове для себе, терпкий смак недозволеного плоду, ляк і знічення, що ходили спину; далі все було звичне, як над собою сопіння задиханого мужчини. Вона сподівалась на досі незнане й незвідане, вершину, нехай і гріховну, але нездоланих пристрастей, про які їй інші жінки багато оповідали; вона сподівалась на свято, а був звичайнісінький будень.

Згодом їй пам'ятались чомусь не масні і все ще не вичахлі очі коханця, а слова, коли він, застібаючи паска на штанях, скрушно бідкався, чи не вижене, як крий боже дізнається, Петро Никодимович його із роботи.

Згодом знала вона багатьох чоловіків: молодих, в яких губа тіпалась від нетерпіння, і бувалих в бувальцях,

що роздмухували дотліваючий жар уже вигаслої жаги у зів'ялому тілі, білявих як ячна солома і засмаглих в вуглину — вона шукала почуття тихого й світлого, шукала пристанища душі, а знаходила лише похоть. Так і не спіткавши ту єдину людину, що саме для неї прийшла у світ, звирившись врешті просто бути потрібною комусь, вона зналась надалі з чоловіками, аби завагітніти; Ліда Григорівна впевнилась, що відшукати душевну рідню зможе хіба в кровній своїй дитині.

Чоловіки тасувалися, як старі, залапані і заяложені, із потрісканими картинками, гральні карти, вони з'являлись і знов безшумно зникали в житейській колоді буднів, а завагітніти Ліді Григорівні ніяк не вдавалося. Врешті один із коханців набрався сорому, перецінивши своє спалене в пристрастях, вичахле тіло, і вона гребонула з ліжка його від себе, гребонула вперше з такою безжальністю, нічим не прикритою грубістю і відразою. Відтоді він при зустрічі ховав винуваті побиті очі, а Ліда Григорівна, зневірившись стати матір'ю, більше з чоловіками не зналась.

Між тим, сімейне життя її йшло старою, добре узвичаєною, утоптанною, вичовганою і вишмуляною колією. Вранці Петро Никодимович, йдучи на службу, цілував манірно дружину у щічку, і з підробленою, недбало наклеєною усмішкою махав рукою з порога:

— Па-па, мамко.

І помах руки, і усмішка були завченими настільки, що з часом Ліда Григорівна навіть фальш бачити перестала.

— Па-па, мамко, — так само звично кидав Петро Никодимович із порога, як, зачувши смалене, сам облишив свою поважну посаду і пішов рядовим учителем. Тепер його гулькам не заважала й посада.

Одинокість до щему здавила Ліду Григорівну, коли вона впевнилась, що не заробила у долі того, чого так жаждала, і ніколи не затеплиться нове життя у її безплідному, вихолонулому животі, не заворушиться і не вдарить, сповіщаючи про власне прищестя, тихенько малесеньким ліктем — так і залишаться непотрібні нікому її невсипущі меткі та умілі руки, непотрібна нікому, бо нікого гріти й голубити, безробітна душа.

Отоді вона зважилась і поїхала в дім немовляти.

Поважна завідувачка, повнотіла й пухленька, як заколочені на свіжій сметані млинці, з непроникним лицем і

фарбованими віями довго балакала Ліді Григорівні про відповідальність набутого материнства, а коли щомоці слячись все ж не пересилила себе і позіхнула, прикривши маленького рота здобненькою рукою, то мовила зовсім примирливо:

— Я, звісно, не проти, але на немовлят у нас черга в два роки... Оформляйте папери на трирічну дитину.

Боже, думала Ліда Григорівна, я ж гадала, що одна отака у світі, а тут за нами не протовплитись.

Петро Никодимович, зачувши сімейну новину, не став перечити, навіть зрадів, що тепер жінка матиме власний клопіт і ще менше матиме діла до його особних справ.

Через тиждень Ліда Григорівна, оббивши не один казенний поріг, знову стукала легенько і з острахом у кабінет завідувачки. Та довго гортала папери і близькозоро жмурилась, низько схилялась над ними і немов принохувалась, як голодна кішка, врешті завідувачка таки знайшла і зраділо кліпнула фарбованими віями:

— Нема довідки про ваш матеріальний стан.

Від міста, де дім немовляти, до їх райцентру кілометрів з вісімдесят, і наступного тижня Ліда Григорівна знову тряслась у набитому, як консерва, автобусі, де густо витав спертий дух пітного тіла, відригнутого часнику і скорбно кувікало, нарікаючи на незavidну долю, везене з базару у мішку пороса.

Знову нюхала насторожено і обачно папери завідувачки, перебираючи аркуші пухкими пальчиками.

— А де довідка про санітарні умови?

Ліда Григорівна аж рота розкрила: за кожною пилинкою в хаті, яка виликувала фарбами й лаком, вона полювала щоранку з завзяттям мисливця, що вийшов у перше в житті своє поле.

Наступного разу, прогорнувши папери, поважна завідувачка замислилась глибоко, а тоді покрутила пухкими пальчиками у повітрі, мов ловила щось, а воно вислизало.

— Тут би ще характеристику, клопотаннячко отаке від колективу...

Ліда Григорівна хотіла було сказати, що нехай колектив уже й няньчить чужу дитину, але перемовчала.

Втомлена життям, вона думала зовсім махнути на все рукою та й узяти з дитиною молоду сім'ю, що мучиться роками по кутках чужих та підвалах в очікуванні квартири. Знайомі жінки вірадили: вигодоване дитя, хоч і не

рідне, то таки твоя гілка, а молода сім'я — дерево окремішне, і хто-зна ще куди похилиться. Натомість оповіли Ліді Григорівні добру пригоршу історій, як молоді дівчата, відкусивши до шлюбу терпкого плода пізнання, відмовлялися від дитини згодом у родильному будинку, підкидали на поріг із записочкою незнайомим людям чи й зовсім губили непрошеной отой паросточок життя.

Ліді Григорівні чомусь досі не підкинув ніхто.

І все ж вона зважилася пошукати щастя під родильним будинком. Вона їхала в обласне місто, де її не знав ніхто і вона нікого, і стояла годинами, обмацуючи спраглими і голодними очима розповнілих, як перестиглі груші, породіль, які заходили чи яких заводили вже поідруки, катованих безпросвітньо жакливим і водночас радісним болем. Вона стояла у спеку і, бувало, у дощ, коли з шелестом мокрим асфальтом вітер гнав зжужжавіле листя, що дипло до взуття перехожих і безтурботно промчалих мимо машин.

Перша жінка, в якій відважилася спитати, чи не віддасть вона часом дитини, сперш нерозуміюче приспинилася, мов спіткнулася раптом, а як осягла і втямилася, то зиркнула ошаліло широко розкритими зіницями, сахнулася панічно й нажахано, а тоді покрутила пальцями в себе біля скроні.

Коли Ліда Григорівна, зіщулившись в грудку і щомоці стиснувши маленькі свої кулачки, наважилася через силу спитати в іншої, та лиш закліпала нерозуміюче і винувато набряклими та підпухлими повіками, мов до неї звернулись чужоземною, незнаною мовою, а чоловік став ураз, загрозливо назираючи грудьми, між нею і породільлею:

— Ану, маршируй.

І вже навздогін, бережно ведучи жінку під руку:

— Вештаються тут... То наркомани, то ще хто. Дітьми торгують.

Ліда Григорівна питала багатьох породіль і, як згодом довідалась, навіть тих, що справді зрікались дитини, але вони тільки ковзали слизьким та обмерзлим поглядом і, відвернувшись, проходили мимо. Потім уже, знайомі медсестри оповідали, що такі матері ніколи не дивляться в очі жінкам, які стають дітям їх новими матерями, не люблять їх, навіть більше — ненавидять; хто-зна, може за власну зраду по живому крає сумління, точить неминуша

ніколи ревність, а, може, холодить їхнє серце вічна задрість на чуже благополуччя, хоч доля насправді не обігріла ні тих, ні тих — і в останній, найбільшій, здавалося, жінці материнство вічне і нестравиме.

Відізвалася до Ліді Григорівни так, щоб не черкнути душі, із усіх породіль тільки одна, жіночка років уже за сорок. З обвітраним обличчям і огрубілими, зналими працю на землі руками, вона тримала чуткими долонями живота, найбільше її нерозмінне багатство; вона йшла, злегка соромлячись за пізніє своє материнство, і тихе світло відсвічувалося з лиця разом з прощенням життя за всі його прогріхи.

— Не віддам, — без образи й злоби сказала. — Не віддам вже нікому.

І вона, ділячись світлом отим і найзаповітнішим, пересилуючи перші потуги, лункі, мов далекий грім, взялася оповідати зовсім незнайомій чужій людині, як лікувалася десятиліттями і марне усюди їздила, аж поки не навмили її послати чоловіка на щедрець у ліс: мав він там, ні словом ні з ким дорогою не обмовившись, зірвати із дев'яти дерев жіночого роду по дві гілочки, мовчки вернутися і самому зварити...

Ліда Григорівна, глянувши тихенько на ніті, як при відвідинах немовляти, аби не зурочити цього пізнього щастя, подумала з гіркотою, що їй не допоможуть уже і варені цурпалки.

Світ не без добрих людей, і медички із родильного звели таки врешті Лїду Григорівну із студенткою, в якій від позапланової курсової раптово і рясно засіялися веснянки на чистоту досі личку та зовсім не з гслоду пухнув живіт; вже із палати писала вона батькам, що на першу практику їде.

Перше, що лишилось у пам'яті, — ляк. Ляк в очах Ніни, як звали студентку, відсвічував, колихався і змигував, мов відблиск далеких тривожних вогнів, ляк перед батьками, які, гадалося їй, ніколи не простять доччиної ганьби, і ляк перед людьми, що можуть тепер безкарно і безтурботно образити і принизити в першу-ліпшу мить, мов вона бозна перед ними чим завинила: полохливі якісь, присмеркові рухи робили її малим, загнаним в кут, застраханим і зацькованим мишеням — в Ліді Григорівни із цього тихенько щеміло серце і водночас вона, безсила про-

ти власного непереборного егоїзму, сама шукала у цьому страху союзника.

Того теплого вересневого дня туман не спадав до обіді; він був підфарбований легкою жовтизною молоді ще осені, підсвітлений кронами застиглих дерев, що палали тихими й незмигними свічами, і трішки п'явким від прілого листу. Ліда Григорівна з Ніною довго бродили всіяною листопадом алеєю вздовж лікарні, присідали на вологі лавочки з ледь помітними крапельками роси; вони говорили і говорили, забувши різницю у вікові як між матір'ю і дочкою, вони говорили як сестри, негадаю зріднені несхожою зовсім і все таки схожою чимось знедолею.

— А можна буде мені... чи хоч інколи можиз буде, — сидючи на лавочці, Ніна все терла холодною долонею праву скроню і неосмисленим поглядом дивилася на котеня, що гралось біля ніг; котеня вистрибувало і пусувало, грізно вигинало спину і їжило шерсть, а то ганяло лапою вилущеного каштана, мов хокейну шайбу. — А можна хоч інколи приїжджати, бодай глянути на дитину?

Ліда Григорівна мовчала, тримаючи Ніну під руку, і лиш легенько і розуміюче стиснула її лікоть.

Тепер Ліда Григорівна мала знову ким опікуватися, відчула себе комусь потрібною; із звичною врівністю металася по магазинах, носила оберемками ягельсники, компоти, цукерки, займала чергу в кількох місцях і перебігала з черги у чергу; тож небавом у Ніни росли припаси, наче збиралася лишатися тут на довгу полярну зимівлю. Єдине, що передумала і, повагавшись, не віддала вона Ніні — волоські горіхи. Від них, казали жінки, молоко прибуває вельми, не стримається, гадалося, Ніна і погодує дитину; а коли мати дасть груди хоч один-прежадний раз у хапливий рот немовляти, залоскоцуть її соски малесенькі голі десна, лизне язичок і струмом прошиє щем рідної крові, та мати ніколи уже не віддасть дитини.

Ліда Григорівна їла горіхи сама.

Ніколи вона не любила їх, силмиць тепер в душу вбивала, бо оповідали якось, від них набрякають груди навіть в жінок, що не родили, і травлялося відсидло мали; вона жувала як тріску, як прісне дерево, і час від часу, таючись, обманюючи і соромлячись сама себе, пробувала ненароком рукою груди, ждала звичного для когось, а для неї недосяжного чуда.

Ліда Григорівна певна була, що вродиться дівчинка, і тільки дівчинка, бачила навіть її, але більшенежю, років отак на чотири — вона бігла до неї, весело сміючись та аблискуючи округлими колінцями, і білі великі банти над смаглявою голівкою змахували легкими крилами.

Три дні Ліда Григорівна не приїжджала, а приїхала перед днем, коли Ніна, як не раз мало не на пальцях рахували вони і вираховували, повинна родити.

Вона зіткнулась раптово із Ніною, завернувши за ріг родильного, зіткнулась не так із нею, як із сполоханими її очима, широко розкритими не стільки від несподіванки, як від страху, непідробного і непересильного, від якого одерев'яніло її обличчя, скувало усю. взяло кригою.

«Що бо то вдіялося, — подивувалася тому ляку Ліда Григорівна, і чорна думка звивистою блискавицею змигнула у голові. — Викидень...».

Вони довго стояли отак у заціпенінні, і першими в Ніни послуухались очі, послуухались і опустилися.

— Пробачте уже, — розвела руками вона, розвела неграбно, немов розгинались вони так важко, з натугою, і показала на хлопця у формі солдата поруч. — Петро.

Руки її, прийшовши у рух, тепер не могли спинитися, вони хапливо шукали притулку в кишенях халата, опускалися вниз в сподіванні пристанища й спокою, ховались навіть за спину, аж доки вона не зімнула пальці замком на грудях.

— Ми ще до армії з ним дружили... Він дізнався якось, що тут я, тут отака, — вперше і важко, наче на півдорозі, передихнула. — Вчора завіз до своїх батьків, не сказав, що дитина від іншого, сказав, що я приїжджала до нього в частину... І дитя, сказав, не віддасть нікому. Пробачте уже...

Вони пішли невідметеною від опалого листу доріжкою, а Ліда Григорівна ще довго дивилась услід, як віддаляються й меншають їхні постаті на алеї із старовинними ліхтарями і двома рядами обабіч давно вистиглої горобини. Після сирі імлистої ночі брався приморозець, легкий і делікатний, і від рясних стигло-червоних кетягів, які чомусь не впорали санітарки і не встигло розрабувати

птаство, над алеєю, здавалося, стояв рожевий гуман; м'яко відсвічували крапельки роси, примерзлі до кожної ягідки, і від поруху вітру чи коли перестрибне з гілки на гілку синиця, вони, гойднувшись, тихо дзвеніли, вдаряючись мерзлими боками, і над алеєю, над деревами, що загадково світилися, стояв легкий передзвін, вішуючий зиму, поминальний по осені, по опалому листу, по ще одному прожитому рокові.

ПРЕДСІДАТЕЛЬ

Минулої ночі, під самісінький досвіток, їй приснився сон, що тільки роз'ятрив і так уже зболену, всохлу на корені душу. Начебто заходить Миколка до хати, вішає шапку у кутку, де завжди вішав, сідає край столу і довго дивиться на неї, дивиться якимось докірливо, а вона ніяк не може здогадатися, чим же невдоволений син.

— І чого ви, мамо, того меду не їсте, — нарешті говорить Миколка, хмуриться і, як то він умів, кумедно збирає поміж брів складки, мов хоче розсердитися, тільки вона в нього ніяк не виходить, і мати відразу ж впізнає синову вдаваність.

Ганна лежить і мовчки дивиться на синювату від досвітнього світла стелю, боячись ворухнутись і розбудити чоловіка. Хай би він уже спав, камінь на його душі не легший. Вона скоса, не повертаючи голови, зиркнула на чоловіка, на його зів'яле і посіріле лице, що взялося гіркими зморшками, як береться тріщинами у тривалу і немилосердну спеку земля. Півроку уже, як вони похоронили сина, і осталися вдвох у своїй новій і без того великій, а тепер немислимо величезній, страхітливо спорожній хаті. І коли будувалися, і як стали жити, вона була для них завжди в радість, в ній Ганна тішила себе онуків діждатись та голову прихилити на сиву старість. Зараз же хата стала щоденною мукою, від кожного слова, навіть найтихіше мовленого, вона глухо відлунювала бездушною пустою і в тому відлунні їй не раз вчувався і жахав Миколчин голос. Ні, вона не боялась сина, як бояться мерця, то було б проти природно і вона стидалася б самої такої думки, просто голос той жив у ній самій як матері і, вимучена горем і болем, вона боялася швидше самого болю.

— Ой, сину, сину, — ворушила порепаними, білими губами. — та я ж до того меду й раніше ласою не була, а тепер, мабуть, і зовсім заціпить. Ганна лежала і думала, що мо-

же значити той сон. Попораюсь, думала вона, і знову занесу баночку меду на могилу, як водиться у їх селі. За давнім тутешнім звичаєм, що зберігся з незапам'ятних, чи ще язичеських іще часів, ідучи на кладовище, люди завжди замотували у вузлик якийсь харч, здебільшого той, що любив за життя покійник.

Цілу ніч падав тихий сніг, і коли Ганна, вирядивши на роботу чоловіка, прийшла на кладовище, то здалося воно, неприбране з осені від опалого листя і тому якесь занехаяне, несподівано урочистим і святковим у своїй незайманій білині. Пишні снігові шапки важко лягли на верховіття дерев, вгинаючи своєю вагою розмашисте гілля сосен, що швидко вкоренилися і гнали вгору на тучній кладовищенській землі, лежали на плечах хрестів, наче еполети застиглого дерев'яного воїнства; глибокий, м'який, аж пружинив, сніг заліг і поміж могил — понови не встигли пропечатати навіть пташині сліди. І все ж, на подив Ганни, хтось приходив сюди уже раніше неї. Лапаті, очевидно, відбитки чоловічих слідів петляли поміж могильних горбів, мов хтось бродив тут просто прогулюючись, без певної цілі й потреби. Обминаючи стару, порослу зеленим мохом, капличку, із зсунутою набік покрівлею, мов набакір надянутою шапкою, що надавала каплиці непристойно легковажного, неспівмірного з призначенням вигляду, Ганна мало не зіткнулася з якимось чоловіком у старому, заношеному кожусі і з ляку та несподіванки аж присіла. Чоловік той теж сторопів, і на якусь мить в його синих старих, мов вимерзлих на морозі очах, промайнув переляк, але тільки промайнув і знову згас, сховавшись за пеленою застиглої байдужості. «Председатель! — впізнала Ганна. — Чорт старий, не на кладовищі кажучи. Не сидиться йому, тільки людей лякає». В селі його всі так і звали Председателем, давно забувши справжнє ім'я — прикипіло до чоловіка словечко, пристало давно вже, літ двадцять тому, ще як головою колгоспу був, і ніякими обценьками його не відірвати.

Ганна не знала, як їй пережити ту зиму, усім тілом, кожною частиною його, кожним клаптиком шкіри вона відчувала, як холоде земля, у якій лежав її син, той холод залізними лещатами зчавлював серце, і не було від цього ніякого порятунку — навіть виплакати не вдавалося, бо за півроку збігло, мабуть, уже все, до сльозини, і тепер навіть бодай найменшу вона не була здатна видобути з

вистудженої душі. З дерев'яної лавочки біля могили сина Ганна змахнула пухкий сніг і з облегшенням присіла, як сідають у рідному домі з далекої і трудної дороги.

Ганна здавалася зраз сама собі безпомічною рибою, викинутою на берег, що марно ловить ротом повітря і безпорадно б'ється в піску. Все, що вона досі робила, чого хотіла, чим жила, до чого шкрябалася з останніх сил, мало свій сенс — ростила сина, збивала якусь копійчину, будувалася. Будувались вони довго і важко, але змучили таки хату на своє горе як дзвіницю, у два поверхи, і в хату уже настаралися.

Біда видалася негідана. Вертався Миколка увечері додому мотоциклом і наїхав на той коток: п'яний тракторист уже смерком як втопував асфальт, так і заснув за кермом.

Мед у баночці з-під сливового повидла Ганна прикопаде в углові — раніше просто лишала пригасене на могилі, а потім стало пропадати — і взялася розчищати від снігу могилу. На роковини, думала вона, поставиться пам'ятник, їздила ж у Житомир замовляти.

За спиною у Ганни під чиймись цогами захрумтів пружний, рипучий, як осіннє яблуко на зубах, сніг. Їй не хотілось зараз нікого бачити, ні з ким говорити, будь-яка третя людина, навіть найближча, була би зайвою, і Ганна не вдоволено озирнулася. До могили підходила, припадаючи на ліву ногу, григорівська Настя, що поховала торік свого чоловіка.

— А що, Ганно, син каже? — спитала, зіпершись на металеву огорожу, жінка. — Е, вже, людино, чи рватимеш, чи не рватимеш душу, матеріної ради і поради він більш не питає.

Ганна нічого не відказала, хоч і не сердилася на неї, знаючи, що то не пусті слова, аби зачепити балачку, відчувуючи з них знайомий вже, звичайний нічний біль і бездукавства та фальшиві жалі.

— Сама собі дивуюся, — говорила Настя так, мов Ганна відказувала їй в тон і вони вели спокійну, статичну розмову. — Як гляну на тебе, то нізачо дякую своїй злій долі, що я отака непотрібна, порожня вдаєшся, нездатна сподити дитину. Бо якби на мене отакі горе, то взяла б залізняка й прийшла сюди, сама себе закопала. У мене чоловік був, чого кривити душею, а яничка й мучитель мій, а коли загинувся, то зразу як сирота стала.

— Хто ж про покійного зле згадує, — підняла голову Ганна і взялася витирати хустинкою свої розпашілі, аж бурячкові від холоду і мокрого снігу руки. — Я вже гадала, що в селі черствішої Предсідателевої не знайти душі. На ній, як на випаленій землі, ніщо, здавалося, не зросте, і то сьогодні зустріла його на кладовищі.

— То хіба він на жінчину могилу прийшов? — з протягом вимовляючи слова, крутнула головою Настя. — Не віриться, людино, у цього чоловіка замість серця—грудка мерзлої глини. Я його видивилася вже однієї осені...

Ганна знала, про що говорить Настя, і що вона видивилася, бо діялося воно в неї самої на очах. Тої осені діла в колгоспі не ладились, бульби копати взялися пізно, а шуму й гвалту нарабили, як вже досвітками прищерхла земля, встелялася сизим, іскристим інеем. Все таки якось ту картоплю перекопирсали п'яте через десяте і при перших морозах потелефонували з контори в район, що на полі нема нічого.

Але люди на поле ходили ще, особливо на болото за каналом, де пухка торфяна земля не спішила подаватися злій зимі. З-під мерзлих шкарубких кавалків, що відставали і лупилися як шкарлупа на круто звареному яйці, жінки якось накопували по кілька відер, а хто й до мішечка — їсти ті чорні від торфу бульбини, що вже підмерзлі дзвеніли, вдаряючись одна об одну, не годилися, а варили їх здебільшого поросятм.

Пішла й собі Настя одного дня, і до обіда, хукаючи в застигаючі пальці, що зводили корчі від вихолонулої землі, надлубала три відра картоплин, які бряжчали в мішку каміняччям. Може б і ще по відру вдалося надлубати, але раптом якась із жінок злякано гукнула:

— Тікайте, баби, Предсідатель!

І справді, полем, сердито поганяючи коня, до них летів вершник. Жінки з брязкотом кидали відра, бігли до каналу і стрибали у чорну, крижану і судомисту воду, що взялася вже німічним льодом, той лід тонко дзвенів і ламався, боляче ріжучи гостряками розчервонілі литки, та на те, як і на мокрі спідниці, що враз ставали бляшаними і торохтіли на бігу, ніхто не мав часу зважати.

Настя зірвалася спочатку і собі за жінками. паче за була за свою криву ногу, але нараз схаменулася. «А мені чого? — подумала з несподіваною байдужістю. — Ніхто мене вже не зробить нещаснішою».

Настя добре пам'ятала, як підлетів до неї Предсідатель, як він стрибнув з коня і почав ногами перекидати відра і мішки. Та найбільше запам'яталися його очі. То були очі дійсно щасливої людини, в них світилися втіха і радість, справжні і непідробні, відчуття своєї сили, що мала право, не питаючись, карати і милувати, в них світилися насолода і торжество.

— Посаджу! Усіх к норту пересаджаю!—закричав тоді Предсідатель, копнувши, як м'яча, її плетеного кошика, і той кошик, описавши з свистом дугу, плюхнувся в кришиво льоду в канаві.

— Воно ж гноєм однаково стане, — важко видихнула, стримуючи себе, Настя.

— Хай і гноєм, а не руш! На ферму дав вказівку за везти.

Як налетів вихором, так і зник. Жінки, втомлено ідучи додому, ще довго кляли, щоб він так побачив свого сина, як та картопля побачить ферму. Звісно, ніхто не приїжджав збирати ті мерзляки на торф'яник, а сина він таки один раз побачив, відколи той зійшов з дому і років десять не давав про себе знати.

Викликали Предсідателя в район паспорт міняти, і як вже виходив з паспортного столу, то мимохідь ковзнув оком по стенду «Іх розшукує міліція» — зліва угорі першою була фотографія сина. Він довго стояв перед стендом, з натугою перекладаючи незграбні і важкі, як каміня, думки, нарешті, навіть не прочитавши, що написано під фотографією, невдоволено крутнув головою і рушив додому, кинувши сам до себе кризь зуби:

— Ти ба, вуса завів.

Ганна з Настею ще якусь хвилину помовчали, згадуючи сільські бувальці з Предсідателем. У зимному повітрі, пролітаючи високо над кладовищем, раптом скрикнула ворона, скрикнула деренчливо, як колеться намерзле у кріпку стужу дерево, і від цього надтріснутого звуку з верховіття сосни зірвалися в незворушній тиші і закружляли волохаті сніжинки.

— В цій сім'ї ніхто нікого не любив, — вернулася до своєї мови Настя. — І шкодувати нікому, і ні за ким, жодного путнього.

— Чого ж, — не згодилася Ганна. — Невістка людиною була.

Ганна добре знала колись цю сім'ю. Поки не побудувалась, жила вона в свекра, від Предсідателя в недалекому сусідстві. Не раз і не два, увечері і вдосвіта, в найглухішу ніч, коли тільки чорти навкулачки ідуть, дзеленчало вікно свекрової хати і застраханий голос Предсідателя невістки просив порятунку. Не хотіла вона, розказували люди, ох, як не хотіла йти в цю сім'ю. Але якось увечері приїхав до них Предсідатель. Не привітавшись, він сів за столом під покутною стіною і мовчки, тільки білки очей поблискували з-під густих брів, дивився то на хазяйку, що заметушилася раптом і забряжчала горшками та сковорідками, то на дочку, що забилася в куток і нажахано тулилася спиною до холодної стіни. І коли господиня виставила на стіл все краще, що могло тільки знайтися у цю пору в домі, скрива посміхнувся.

— Я не прийшов твое смердюче сало їсти, — сердито випалив і недбало докинув, дивлячись у знічені очі хазяїна. — Не віддаси дочки, — в порошок зітру, на макуху, на потереху...

І несподівано з усієї сили вдарив кулаком по столу так, що високо підскочили склянки і жалібно дзеленчали ще навіть тоді, як він вихором вилетів з хати.

Бити невістку син почав на третій день після весілля, бив роками, але жодного разу на ній люди не побачили навіть найменшого синця. Чого воно так, Ганна дізналася тільки через багато часу, коли одного разу вбігла, рятуючись, до них невістка і відразу ж упала, хапливо і жадібно ловлячи повітря широко розкритим ротом.

— Що ж вони, недолюдки, з тобою зробили! — кинулася Ганна до неї.

— У груди ногами бив... Через подушку, щоб знаку не було, — крізь сухий, упівсили, якийсь німічний кашель відказала невістка.

Коли син лінувався хатою колотити, концерти для всього кутка влаштовував старий. Його привозили п'яною і вивалювали з воза, здавалося, напівживого, але він швидко оклигував, бодай настільки, щоб ганяти жінку навколо хати. А як це йому набридало, брав рушницю, бабахав у чорне глухе небо, і кричав:

— Я Предсідатель!

Одного дня невістка пропала з дому. Її шукали та ніхто не знав, де вона могла дітись. Думали вже вгонилася, але потім люди переказували, що бачили її в районі на

вокзалі. Призналася комусь із знайомих, що втекла з дому, назавжди втекла: весела була така і все не вірила, що вона не в свекровій хаті. Син і собі подався тоді під три вітри і за всі роки навіть два слова не черкнув батькові й матері, тільки й того, що фотографію його Предсідатель випадком зустрів у міліції. Зоставшись з жінкою в хаті, що враз наче побільшала і стала гостіти порожньою бочкою, Предсідатель не відзивався місяцями. Тільки однієї неділі, ще лежачи в ліжку, буркнув на жінку:

— Чом порати не встаєш?

Предсідатель недбало штовхнув жінчину руку, і та рука, холодна і залякла, раптом спружинила, мов гумова, а він, відчуваючи, як з мимовільного жаху його починає крутити і перекошувати правець, зібрався нараз з останніми силами і, як з крижаної води, вихопився з постелі від мертвої жінки.

Так остався він один у порожній хаті, що притулилася край села, мов вагалася приставати їй до гургу сільських хат чи не приставати, — і тепер уже зовсім не мав до кого відізватися.

— Досі дивуюся, як його люди терпіли, — перекладаючи з руки в руку вузлик, який вона принесла на чоловікову могилу, сказала Настя і збралася йти. — Пам'ятаєш, як його знімали?

Чому ж не пам'ятала, добре вклімився Ганні той день. Головування Предсідателя обірвалося раною весною, раптово і нагло, несподівано для нього самого і для всього села. Якось уранці він збирався їхати в район і вже заведена машина бурчала під конторою, як прибіг Яшка Теребейчиків, що підвозив корми на фермі, і, мнучи засмальцьованого картуза, став просити машину завести жінку в пологовий будинок.

— Весь транспорт по роботах розписаний, і я зривати його через тебе не стану. Хочеш — садови жінку наверх, — показав Предсідатель рукою на кузов вантажної машини, якою він збирався їхати і, ховаючись від занудливої мжички, докинув: — Ні чорта не роблять, тільки дітей плодити ласі.

Яшка якось довів у лікарню жінку, то притримуючи її, що вже корчилася у передродових потугах, то прикриваючи хусткою-накидухою від дощу і вітру, якими пройшло наскрізь на машині душу, а то, відбиваючись од двох порожніх бочок від мастил, що качалися по кузові, немис-

лосердно гриміли і загрожували йому з жінкою попереламувати ноги.

Увечері жінка народила дочку, а наступного дня їй погіршало, під обід вона вже не пам'яталася, і з області спеціальним літаком прилетіли консультанти. В маренні, метаючись і нерозбірливо говорячи сама з собою, вона пролежала три дні і померла, не приходячи до пам'яті.

Ще через день на колгоспних зборах знімали Предсідателя. Він сидів не в президії, на звичному місці, яке хтось інший досі не наважувався зайняти, а вже в залі, і тільки здивовано крутив головою, час від часу приказуючи до себе: «За що?».

Представник з району, немолодий сутулий чоловік, який вів збори врівноважено і буденно, раптом не стримався і мало не верескнув:

— Та поясніть же, люди, за що, бо я вже не маю душі йому говорити...

З того дня усі ці роки десятою дорогою Предсідатель обходив колгосп, стадаючись працювати у полі чи на фермі, здебільшого ж перебивався сезонними заробітками. І тільки недавно, минулої осені, сталася у нього прищипка з колгоспом і селом.

Під обід приїхали до нього додому обое голови — колгоспний і сільський, довго стукали в сінешні двері, аж поки вони не відчинилися і з них виглянула заспана, розкошлана голова Предсідателя, що хрипло пробасила:

— Ну, чого?

Гості, як зговорившись, засміялися.

Предсідатель, гмикнувши, невдоволено переступив поріг.

— Делікатне до вас діло маємо. — почав здалеку голова сільради. — Тут така гарна околиця, отож по генплану села маємо будувати спортивний комплекс, зали там всілякі, плавальний басейн...

Предсідатель нерозуміюче глигнув спочатку на того, хто говорив, потім на його товариша, а тоді відвернувся. Якийсь час, коли зняли з голови, його ще пробували совістити, і він навчився відтоді не відсварюватися, тільки відвертатись.

— Вашу хату доведеться знести. Хочете — сизатимо за неї і дамо хорошу колгоспну квартиру, а хочете — нову поможемо збудувати. Тільки зовнішню зносити конче.

Шкіра на лобі в Предсідателя якось кумедно звору-

шилася, мов там, десь глибше під нею, ще тільки почали просипатися і ворухитися думки.

— Отак би й зразу, а то лапшу на вуха вішають.

— Ми по-людськи домовитись хочемо.

— Все до людей підлизуетесь, демократію розводите, — не слухав Предсідатель, і товсті губи його великого рота враз розіхалися в багатозначній усмішці, яка, проте, відразу ж згасла. — Нікуди я звідси не піду. Не діждетесь.

— При чому тут підлизування, люди самі заробили собі. І за свій труд мають право порядно жити.

— Будуйте, будуйте. Я картинної галереї і плавального басейна, як ви, не затівав, але в мене робили всі і боялися, бо я село отак у руках тримав, — Предсідатель підніс мало не до обличчя голові сільради свій великий і важкий, як шляга, кулак, і від того, що пальці були стиснуті з усієї моці, злегка покручене, посвіле волосся на руці розправилось і стирчало вусібіч шпичками.

— Марна наша мова, — виділяючи кожне слово, протяжно, але категорично, як остаточний діагноз, проказав голова колгоспу, який досі відмовчувався, і витяг з кишені ключика від машини. — Викопні, доісторичні диктаторські замашки і небажання думати. З ним треба говорити інакше.

— Розумаки знайшлися, вигадують невідь-що, — немов прорвалася якась загата у душі Предсідателя, і тепер він навіть не силувався себе зупинити. — Носитесь з технічним прогресом коло корови — бика їй треба, а не той ваш прогрес. Ви ще вернетесь до сідниці по розум і перепросите таких, як я.

— Не перепрошуватимемо, бо ви ніколи не були з людьми, і чим далі, тим далі вас відносило, — голова колгоспу відчинив дверцята газика.

— Це по-перше. А, по-друге: якщо до квітня ви не прислухаєтесь до нашої пропозиції, тоді знесемо примусово, на законній підставі. Все.

Вуркнув газик і рвучко, аж присівши напочатку, рушив з місця, розганяючись асфальтовою стрічкою, і ще довго дивився йому вслід скляним поглядом Предсідатель...

Гаєнна як могла прибрала від снігу могилу, витерла хустиною на дерев'яній піраміді скло, під яким помістили синову фотографію — від сирості вона краями затекла, — треба буде замінити на керамічну.

— А ти кажеш: у Предсідателя душа, — знову озвалася Настя, мов увесь цей час Ганна її в чомусь переконувала.

— Насте, — не витримала, нарешті, Ганна, і обережно закрила дверцята металевої огорожки. Вона збиралася уже додому. — Чи ми сюди переговорювати когось прийшли?

— А так, так, людину добра, то я сьогодні розбалакалась, як сорока, — закивала головою Настя, і Ганна подумала, що на неї розсердитися важко.

Вертаючи до кладовищенських воріт, жінки приспилися коло могили Настиного чоловіка Юхима, що пропав із горілки, відмучивши, відмордувавши жінку, і за яким, на подив села, широко побивалася Настя.

— Може хто сміятиметься з мене, — якось соромлячись, розв'язувала вона вузлика. — Але раз йому та проклятуша горілка була солодка, то й ношу сюди час від часу четвертинку і щось із їжі.

Постоявши і помовчавши на Юхимовій могилі, жінки ще походили кладовищем, за неписаним звичаєм відвідали своїх односельців, що упокоїлися в останні місяці і тижні, а тоді з душею, що немов від кладовищенських снігів стала світлішою, чужою усьому буденному і суєтному, очищеною від лукавого і марнослівного, подалися додому. Настя хилиталася попереду, незграбно закидаючи криву ногу і викреслюючи нею дуги на пухкому снігу, а Ганна з якимось опущеним серцем плелася за нею. Вже на краю села, порівнявшись з Предсідателевою хатою, вгрузлою в землю одним вуглом, мов її спочатку щось хигнуло добряче та так і залишило кривобокою, Настя раптом зупинилася, здивовано підняла голову, а тоді стала повертати її так, мов чогось прислухаючись. Ганна і собі приспинулася та стала слухати — від Предсідателевої хати долинав якийсь спів, правда, невиразний, слів не розібрати, одне завивання, але все ж то хтось співав.

— Чуєш? — блиснула враз ожившими, помолоділими очима Настя. — То на слово до сусіда роками не здобудеться, а то розспівався, як тетеря на токовищі. Е, вже давай подивимось...

Чикиндуючи по зораному з осені, невіривняному полю, вона стала забігати до предсідателевих вікон з боку сіней, Настя перевалювалася на бігу, як вгодована качка,

і Ганні стало аж смішно від того, що звичайна цікавість може отак заставити людину забути свій гандж.

«О, боже, — жахнулася водночас Ганна. — Та ж я над калікою і каліцтвом сміюся». А Настя тим часом скося зазірала крізь намерзлі, злегка розмальовані дивовижними папоротями-ласівцями шибки, і коли їй удалося щось там визирнути, замахала руками, кличучи до себе. Чудакувата вона все-таки жінка, чисто як мала дитина, незле подумала Ганна, і не думаючи підходити. Але Настя продовжувала розмахувати руками і показувати щось, як німа, на мигах.

Ганну збивав з пантелику тільки непідробний переляк, яким взялося Настине лице, і вона, повагавшись і лаючи сама себе (от, щоб таки вискочив Предсідатель, та обабував доброю полінякою), стала скрадатися і собі полем до хати.

— Диви-диви, — тикала пальцем з огрубілим нігтем, що почорнів від роботи, збуджена Настя. — То ж твоя банка з медом он на столі, а он пляшка моя, копчене сало, що Юхимові сьогодні носила...

Ганна справді упізнала на столі свою баночку з-під сливового повидла, і їй стало не по собі, з жаскою, хворобливою цікавістю вона дивилася і не могла відірвати очей від Предсідателя, що сидів за столом, зіперши на руку важкувату голову з неголеним, вкритим сивою щетиною. Лицем, зі спадаючим додолу, давно не митим волоссям.

— І коли ж він устиг, ірод проклятий, — аж заїкала з подиву та злості Настя. — Чудо якесь та й годі, людкове.

Напівзаплющивши очі і в такт повільно хитаючись, Предсідатель знову зятагнув у хмільному напівзабутті:

За туманом нічого не видно...

Ганна колись вже чула, як співав він цю пісню, тільки давно співав, дуже давно. Миколка ще був у колісці, кіром якраз захворів, а тут і мати злягла. Пізно ввечері матері погіршало, треба було її в лікарню невідкладно везти, в малого теж висипка та гарячка не спадали. Ганна сама не своя мегалася між постіллям матері та синоюю коліскою, а чоловіка все не було — він возив тоді легковиком Предсідателя, як і досі возить голів. Десь коло другої ночі не витримала, збудила сусідку і попросила побути біля свого лазарету, а сама побігла селом чоловіка шукати. І знайшла таки, бригадирова хата ще здалеку світилася

як клуб, а з вікон виривалася гвалтована у кілька п'яних голосів пісня:

...Тільки видно дуба зеленого.

Легковушка стояла під бригадировою хатою, і як відкрила дверцята, то хотіла вже хоч на чоловікові серце зігнати, але передумала, бо навіть у п'їтмі побачила, що він сам аж зелений від люті.

— Я просився... — упівголоса відказав чоловік, мов боявся, що там, у хаті, можуть почути. — Хворими, сказав, хай лікарі займаються, їм за те гроші платять, а я на службі в нього — як треба, то й до ранку ждатиму.

У нешироку щілину між рамою вікна і ласівцями Ганна ще раз глянула на баночку меду, нарізане уже на шматки сало та почату пляшчину, і торкнула Настину руку:

— Ходімо вже, що тут скажеш...

І вони пішли на дорогу уже не полем, скрадаючись, а непрочищеною, як біля нежилого дому, вуличкою — Настя першою, припадаючи на свою криву ногу, а за нею Ганна, згадуючи недавно почуту біля сільського магазину мову. Хтось, видно, спитав у Предсідателя, як же йому тепер живеться. І той, п'яенький, відповів з колишнім, забутим уже в селі гонором, притискуючи як і в давні, золоті його часи, кожне слово:

— Я ще ніколи, братцю, так не жив. Навіть як був предсідателем.

А ще згадала Ганна сільський поговор, що на кладовищі останнім часом почало лякати. Розказували люди, і чули це вони на свої вуха, як в дні похорону, уже після заходу сонця, у бік могилки не то гуло, не то співало, завиваючи протяжно і моторошно, мов у димохолі заметільної ночі. «А, мало що люди наплещуть», — подумала зрештою Ганна, ідучи непрочищеною вуличкою і стараючись попадати у сліди кривої Насті.

НЕ ЗА ПРАВИЛАМИ

Душа у Федора Галагути була зараз м'яка, мов змащені свіжою ваксою його завше охайні, з франтуватим блиском, дістані у завмага за могорич черевики: жінка вже тиждень на сесії в технікумі, і він почувався тепер як вистояний за зиму їхній бичок-річничок, що негадано з хлівної неволі потрапив на весняне, запаморочливо свіже й п'янке повітря, і тому ошаліло роздував ніздрі, не в силі збороти нестримне бажання з вибриком погасати подвір'ям, високо підстрибуючи від повноти життя і хвицяючись. Його душа домлівала від однієї думки про завтрашню рибалку, на яку вже накласти вето жінка безсила, від передчуття поважної розмови у теплій компанії, таки досить теплій, підігрітій не одним келишком, а ще від передчуття шашликів, що стиха шкварчатимуть на нешпарковому багатті, сердито пострілюючи вусібіч крапельками гарячого жиру, смаку підпеченої, із звабливим запахом цибулі та ніжного, вимоченого у легкому вині м'яса — душа його домлівала, танув язик і сам він немов танув і плавився.

І ще одне його тепило, гріло зсередини, аж млюсть бралася в нігті — на кухні бряжчала тарілками невеличка, кругленька, мов пампушечка підрум'янена, сусідка Оля, на яку не раз уже накидав нишком жадібним і хижим оком, і яка проти його жінки, худой, з витягнутим конячим обличчям і усієї якоїсь твердої, наче скрипуче залізне ліжка, не раз будила в ньому спокусливі і масні, аж липучі, думки. Він попросив сьогодні сусідку трохи прибрати, бо гора посуду на кухні росла навіть швидше, аніж борги їхнього господарства, які він, колгоспний рахівник, помагав рахувати; Оля віднікувалась перш і сміялась, питалася, чи не вельми ревнива його Ліда, але віднікувалась не так вже настирно, смішки в її розкосих, дещо азіатського покрою, очах були без образи, видалися йому дражливи-

ми і підохочуючими, тож Федір ще плаксивіше розказував, які крокодили завелися у його хаті, пообіцяв виписати кришок для консервування з колгоспної комори — сусідка поманіжилася, поманіжилась, а врешті згодилася.

— А де ж посуд чистий дівати? — виглянула з кухні Оля, стрельнувши своїми азійськими очима, і в Федора змерзле ураз серце підступно йокнуло, вцілене тим стрілом.

«Іч, куріпочка моя ти рябенька», — подумав він облизався з прицмоком.

— Ціп-ціп-ціп, — замість відповіді засокорів Федір тоненьким і лагідним голосом, мов зібрався сипнути пішо на, і, схопивши сусідку за руку, потягнув через поріг до себе.

— Е-е, Федоре, ми так не домовлялися, — пружно огиналася сусідка і вислизала, як змащена салом.

— Ціп-ціп-ціп, — сказав Федір, не випускаючи з п'ястя сусідки, що марне пручалася; він спробував обняти її другою рукою за талію, Оля жалібно пискнула, пискнула так, що його серце й дорешті змерзло, і вони пустилися борюкатися кімнатою як молоді скуйовджені коти навесні, мимохіть танцюючи і пританцьовуючи; душа Федора і без того м'яка, ставала як теплий, розпарений, ладний от-от потекти віск, зате тіло ураз стужавіло й дзвеніло, мов напомпований на совість твердошкірий футбольний м'яч.

І тут негадано й нагло задзеленчав вхідний дзвінок. спочатку коротко, а потім безперервно, знущально і безсовісно настирно.

Федір аж засичав, як проштрикнутий ненароком той же м'ячик, випускаючи дух, він враз обм'як і понуро постелепав відчиняти передбачливо раніше замкнені двері.

На порозі стояв його син, п'ятикласник Костик, блідий і хирлявий, як мати, тільки щедро, мов би краще було розпізнавати, позначений ластовинням.

— Чого тобі? — буркнув Федір у ледве прозвинені двері, аби малий не шаснув часом у щілину — йому ще сина тут бракувало.

— Істи... — заскімлив, скривившись, Костик.

— Ось карбованець. Поїж у шкільному буфеті, бо ж матері нема вдома.

— Як нема? — насторожено перехилив голову хлопеньць. — А он ходить подвір'ям, ключа шукає.

Федора аж пересмикнуло, спітніла спина під сорочкою враз схолола і взялася гусячою шкірою, він зам'явся, було, нерішуче переступаючи з ноги на ногу, врешті ніяково поліз до кишені.

— На тобі п'ять карбованців, тільки скажеш, що мене немає вдома.

Син зверхньо глипнув на зіжмаканий папірець і від цікавості у нього на обличчі аж ластовиння заворушилося.

Батько розуміюче кивнув і знову поліз у кишеню.

— На десятку.

На цей раз Костик задумався, шурячи хигро око, думки швидко перебігали у його голові і від них на ньому тільки тіні змигували.

— Ковзани з черевиками, тее... п'ятнадцять.

Батько знову поліз у кишеню штанів, потім у другу, тоді лапнув на грудях піджак і, як назло, не знаходив нічого, аж поки згадав свою найхитрішу сховку — пришигу самим від жінки потай біля паска кишеньку — і вийняв звідти останню троячку.

Син неблаганно і мовчки крутнув головою.

«У-у, нечестивець», — подумки простогнав у безвихідь загнаний Федір, поїдаючи сина ненависними очима; в той же час він трохи лукавив сам перед собою, бо у душі хвалив синову хватку, безжальну, чіпку і настирну, бо хоч і мале ще, а диви, свого не випустить: мала пташка, та кігті гострі.

Федір, люто блискаючи очима, взявся гарячково ввертати кишені, показуючи, що нема в нього більше, нема, але Костик, підсміхаючись куточком рота, лиш крутив головою.

— На ще ось десятку, — зашелестів з-за спини шеніт сусідки, що застібала хапливо гудзики і поправляла заміску.

Костик вихопив гроші з батькових рук і погнав собі геть, підстрибуючи на бігу і, мов кінь, ігігікаючи.

— Ма-а-мо! — почувся з-за рогу його втішений голос. — Нема батька вдома, і ключа забрав.

З того часу у Федора з сином почалися нові стосунки. Досі вчився Костик незгірш, хоч і ненавидів свою науку реленою зненавистю, але як тільки в щоденнику вигулькне трійка, його чекала незмінна і досить таки навариста березова каша. Тепер же, як тільки батько починав ви-

борсувати із штанів шкіряного паска, хлопець знайомо всміхався куточком рота.

— Спробуй, матері все розкажу.

Першого разу Федір отетерів, замахнувся було люто намірившись тою кашею нагодувати досита, але злякався і лиш безсило погрозив кулаком.

Батько трохи злився на хлопця, трохи тишився ним. Воно і раніше Федір вважав, що син таки має муху в носі, настирним росте, ділової хватки — бо інакше порядно хіба проживеш на світі, щоб не кожна тобі шмакодячка могла на хвіст наступити; треба жити твердим, вовксолавом, тоді тебе поважатимуть.

Про себе Федір добре відав, що він зірок з неба не хапав, не хапає і хапати не буде, вони, ті зірки, змигували надто вже високо, загадково переливаючись і зверхньо підморгуючи з своєї запаморочливої, холодної і недосяжної височині, але Федору було й тут не мулько, у колгоспній конторі, у куточку просторої, густо, як рукавичка, народом заселеної бухгалтерії, у куточку під теплою батареєю. Він умів бригадирів непомітно вдягнути у шори, міцніші ніж із дбайливо вичиненої шкіри: розцінюючи наряди липу чув за версту, як чує старий лис на снігу куріпку, цю грудку життя, непіддатну морозам; Федір бездоганно закидав гачка і з ним мусили вже ділитися, згодом входило це в звичку і свою долю він відрізав, як ножем замащени кусень масла. Федір тишив себе надією, що і син кебетує має не згірш кумекати.

Змалку, правда, хлопець був ні риба, ні м'ясо, тонко сльозий і жалісливий, копнуть його на вулиці, а він здачі віслюк, не вміє відважити. Майстрував колись Федір клітку кролям і так бубухнув молотком сам себе по пальцеві, що ніготь посунувся, мов до цього примерзлим був, а тепер відтанув.

— Болить? — нажахано, швидше одними великими сірими очима поспитав, скривившись, малий.

— Болить, та не тобі, — сердито буркнув Федір трохи з досади, трохи від болю, а ще більше брала нехтіть, аби не ріс малий квашею. — Кожен хай себе глядить.

З часом, на власну втіху (і побоювання аби не зурочити), Федір став помічати, що душа у сина вирібляється за його штибом, непомітно тужавіє, тепер вже не ховалася, а весело блищали сірі очі, як хотів когось обхитрити, проте відлуння давньої м'якотілості ще не зразу миналися

вона виступала інколи ненароком, як виведене кремом за лому ластовиння вигулькне несподівано при першому проблиску весняного сонця.

Прийшла якось Ліда додому зла й дратівлива, аж іскри на ній потріскували, довго бурчала на Федора, що чужі чоловіки, як на роботі жінка, зготують і зварять, добрі такі як сусідський Сидір, каву навіть уранці в ліжку віддуть, Ліда сипала і торохтіла словами, а видавалося що, жуда і жовчна, завше знервована, вона торохтіла кістками. Федір вважав за благо причинити рот на замок, син же, що якраз тоді тільки став школярем, дивився на матір з жалістю, і цей погляд малого дратував Федора куди більше жінчиної молитви.

Наступного дня, як тільки батьки за поріг, Костик зівся за господарку: він надумав самотужки щось зготувати, аби не сварилася матір і не кривдила батька, він навіть зметиковав уже таке щось смаченьке, що старші облизнуться та зрадіють, і до чого сам був, до речі, не вельми байдужий — пончики. На печі стояла велика, на кілька відер, пузата каструля з борошном, Костик пробував зняти її, та не зміг, бо каструля зсунута на краєчок, погрозливо хилиталася і аж ніяк не мала наміру бути рухливою в тоненьких, що тряслися від непосильної напруги, з виступалими блідосиними, мов пророслі без світла паростки жилочками, руках Костика. Тоді він узявся по-іншому поратися з капосною, непіддатливою каструлею.

Поставивши один на одного два стільці, а зверху ще і третього стільчика, збоку на всяк випадок табурет, Костик заходився, балансує як циркач, бачений по телевізору, знімати борошно по цих сходінках; робота то була неспішна і вельми точна, хлопець робив її, закусивши губу, ретельно та зосереджено, як ніколи домашнє завдання, що хочований у душі рум'яністю майбутніх його витворів і материною похвалою.

Решта діла тепер, звісно, дрібниця — заливалося тільки видіпити пончики. З поважним виглядом Костик вухнув чайник води у каструлю і заходився місити, штуртуючи кулачком, як патічкою, в тісто. Він штурхнув раз-друге борошно з-під кулачка пурхнуло цівкою вгору, йому в обличчя, аж дух забило і залоскотало у носі: від подиву він скривився і, скривившись, бо залоскотало дужче, смачно і солосно чхнув. Тепер незалите водою борошно пурхнуло вже всібіч, на волю, на всю кухню, попливло порошею

у повітрі, як іній з дерев сонячного ранку, коли морозу ніяк не осилити хай ще і скісних, та лагідних вже і теплих, променів.

«Ти ба», — спантеличено, але все ж дещо зверхньо зиркнув малий на каструлю і бухнув туди для порядку ще чайник води.

Потроху з'ясовувалося, що вимісити тісто — діло не таке й просте, однак це несподіване відкриття мало засмучувало хлопця, він, засукавши рукави, то тузав щомоці в'язку гущу обома руками, як це схоже робила мати, то доливав воду, а то бігав по варення чи паперові серветки витертися — тісто в'язло, чіплялося, липло до рук, в борошні була вся щока і кінчик носа, бо час від часу змахував піт рукавом, біла пороша і заметіль вкривали не лише кухню, вони віялися і меліся пайнахабнішим чином вже по інших кімнатах, сліди ж Костика на килимах і воріжках так петляли, що по них не вивела б його і хитромудра розбійниця-лисиця.

Хлопець аж голову перекинув від замилування, коли виліпив перші пончики, такі були бо хороші, його мало бентежило, що вдалися вони маленькі, наче місячні пацята.

Натомлений трудами праведними, Костик включив телевізора і, не миючи рук, присів, він якийсь час дививсь мультики, потім раз позіхнув і вдруге, а тоді схилив голову на спинку крісла, і непомітно, з почуттям виконаного обов'язку і душевної злагоди, задрімнув, сопучи вдоволено носом.

Матір, як ступила у хату, сперш подумала, що мо' обвалилася штукатурка, вона сторожко і богобоязно зиркнула вгору, але там було начебто все гаразд, тоді розгублено роззирнулася, як селяк, що вперше втрапив у велике місто і нагло застряв, переходячи широченку валицю: попереді позаду з шумом, гомоном, перемігуванням та гвалтом сирен проносилися машини, мало не чухраючись об його кошівки, а він, напуджений, не може зробити й кроку і тільки кліпає спантеличеними очима. І лил зазирнувши на кухню, матір зрозуміла таємницю шарварка.

— А ти, шалапуте ластуватий! — схопила Ліда сплячого сина за комір і стала трусити так, як витрушують картоплю з мішка — їй, яку всенькі сусіди мали за найбільшу чистюлю, аж дух забивало з образи і гніву.

Ледве стямлений хлопець отетеріло і витрішкувато дивився на матір, не ладен ще збагнути, що ж стряслося на цьому світі, де так зовсім недавно все ладилося, а мати довгими і худими, як з бамбукового вудлища, пальцями, лупцювала його по щоках. Правда, як охолола трішки, жаль підступно вщипнув її за серце, але те вона угайла, показною суворістю відгородила, аби не смів малий хатне добро переводити.

З того часу Костик ліпити пончики більше не брався, як і ні за що інше без чийогось відома і благословіння, бо так вже ведеться в дорослих, такі правила, бо за всяке своє неминуча чекає кара, — мізкував він, ворущачи ластовинням на дрібному усохлому личку.

Цим правилам хлопець було подивувався, потім звик, ще потім вони припали самому до шмиги, а ще через кілька років, як матері не було вдома і батько загадував помити підлогу, Костик всміхався хитруватою знайомою усмішкою.

— Як даси карбованця — то помію.

Батько скрушно і докірливо хитав головою, дивився на хлопця суворо, всміхаючись тільки подумки, тоді довго шелепав кишені і нарешті виймав карбованця.

Правила життя дорослих у школі нічим особливим не вирізнялися, Костик потроху освоював їх і вбирав, як промокашка свіже чорнило. Він міг тижнями не тримати книжки в руках, але коли з району насувалася хмарою інспекторська перевірка, то гриз науку затято, сидючи сидьма: спочатку прочитував речення, а тоді, заплющивши очі, набожно повторював його раз за разом, шепотів, шамротів і шаманив, доки поступово не вбивав собі в голову, як вбивають цвяки в тугу, висохлу і зачерствілу вільхову дошку. Вчителька напередодні приїзду інспектора довго і терпляче розказувала дітям, що вчитися треба не для перевірки чи, тим паче, оцінки, а наприкінці роздавала виписані на клаптиках паперу питання, на які кожен на завтра заготує відповідь.

Ось тут і наставало свято Костикової душі: він весь урок тягнув руку вгору, тягнув, аж підростаючи, як на дріжджах, очі його світилися і променилися, він тягнув руку, аж підстрибуючи, наче підпружинений, тягнув сміливо і безбоязно, знаючи наперед, що чужого не запигають, зате як доходила його черга, розписана в потаємному списочку вчительки, він сипав словами і торохтів, строчив як

з кулемета, мов розстрілював і вчительку, і інспектора, і весь клас своїми бронебійними пізнаннями.

З часом, помічав утішений батько, м'якогілість хлопця хоч повільно, та все ж миналася. Костик вчився не залишатися у боргу за свої дитячі кривди, більші чи менші, причому умів поквитатися легко, якимсь мимоходом, переймаючи мудрі правила старших, що найкраще таку віддяку робити чужими руками.

Класі у третьому вельми допікали Костику однолітком Васьком, що жив на біду якраз через вулицю: дивись, казали, яка то дитина зразкова, він завше охайний, штани нечисто, нього напрасовані, аж муха обріжегься, взуття чистеньке, сонячними зайчиками тільки вилискує, а в веселю ще й калози надягне — іде собі вулицею статечно і чинно, наче старий, мило подивитися (Костику і справді він нагадував старого Бенедикта Едуардовича, франтуватого, із фарбованими вусами, шкільного завгоспа, тільки зменшеного, мов у біноклі навиворіт), а ти, казали Костику, завше поймаканий, мов корова тебе ненароком пожує, одяг же через триклятий футбол летить, наче на тертці. Тицяючи щоранку в сумку бутерброд, ставила Васька у приклад мати, монотонно, як дятел суху грушу, довбав батько, ще й у школі вчителька напучуваги не забувала; Костик довго й уважно вислуховував усе, аж поки одним рипом не надумав поквитатися і з батьками, і з вчителькою, і з самим Васьком.

На перерві, коли з класу вітром вимело дітвору, Костик, злодійкувато озирнувшись, прибив до долівки двома вухналями Васькові калози, що акуратенько стояли собі поруч із партою. І коли вчителька на уроці покликала хлопця до дошки, загадавши зразковому учню розкрити усі таємниці родини кошачих, Васько звично човгонував ногами в калози і звівся на ноги. Він раз, було, смикнувся, потім вдруге, спантеличено озирнувся, мов із класу чекав рятівної підказки, що ж то бо діється невтямковите таке й жадливе на цьому досить зрозумілому досі світі; врешті, не дочекавшись підказки теж немало подивованих своїх одволітків, Васько з відчаєм, що мав моці, смикнувся всестанне, аж перехилившись грудьми; його повело уперед і він безпорадно змахнув руками, наче не в силі рушити пішки, зібрався злітати, бо будучи круглим відмінником, він не міг промовчати отак про кошачих; Васько поха-

лився вперед, а тоді буцнувся на долівку, голосно лягнувши долонями, і звільнившись, нарешті, з підступних калоз, порачкував.

— Еге, справді кошачі, — шморгнув носом Петрик, що сидів за спиною Костика.

Отямившись вже біля дошки, Васько звівся з чотирьох і так і стояв, спантеличено і дурнувато всміхаючись, кліпаючи повіками довірливих своїх очей, а регіг у класі нарастив в міру того, як обличчя вчительки ставало із рожевого бурячковим.

— Марш звідси, блазню! — лягнула вчителька книжкою по столу, і Васько так і рушив до дверей із застиглою блазенською своєю, все ще нестихаючою, наче приклеєною, усмішкою.

На наступній перерві Костик, вдоволено і багатозначно всміхаючись, тихцем зробив ще один хід далеко задуманої ним комбінації — підклав учительці на стілець кактуса із вазона. І коли вчителька, замислено дивлячись у журнал, висунула стільця і сіла, а тоді, раптом вереснувши, високо підскочила, наче обпечена, то першими очима, в які вона вперлася, були на лиху долю Васькові: кліпаючі, перелякані, винувато блаженні і приречені очі.

Васька знову витурили з ганьбою із класу, а вдома увечері Костик навіть відкрив квартиру, щоб краще було чути батькові, як від добрячої реміняки верещить, алялякає і лящить круглий відмінник та незрівнянний зразок, осягаючи домашню науку.

На старших Костик швидко навчився справляти враження, особливо на дільничного міліціонера, дядька Романа — як стрічався з ним, то ще здалеку вельми по-дорослому знімав картуза і, приязно світлячи очима, кричав добридень, а як розминався, то лиш скося оглядався, і очі його враз вистигали, ніби у різдвяний мороз відчинена навстіж хата. Зате дільничний при розмові з Федором Галагутою не міг нахвалитися:

— Таки чемний хлопець у тебе, Федоре, добряца душа.

А коли до дільничного й доходили чутки за якийсь дитячий бешкет, і що Костик при тім ділі не в сторозі, він просто не йняв віри, лиш знехотя, було, рукою махав.

Словом, хлопець прекрасно ладив з усіма дорослими, окрім хіба їхнього підстаркуватого, худого і вилицюватого географа, з великими та важкими, наче жорнові колеса,

окулярами, що сутулився й горбився, очевидно, виключно під вагою цих окуляр: він списочка відповідати при інспекторі не складав, а мов навмисне, навред щонайважче допитувався — Костик двічі за рік відхопив у нього лапату гусочку-двійку, отож від батька автоматично подвійну березову кашу.

Костик не забув ще цієї кривди, як звалилась нова. Вже наприкінці зими чистив клас географічний майданчик від снігу, що невідь звідки посипав раптом, мов зима вимітала і вигрїбала із засік останні свої припаси, сніг падав сирий і рихлий, пахнув водою і весняним вітром, ліпився на славу і, як тільки вчитель повертався спиною, Костик сніжкою цілив у флюгер — за третім разом той флюгер, натомлений вітрами і поточений немилосердною іржею, жалібно бренькнув і, з свистом перекручуючись у повітрі, бухнув поміж дітей, чудом нікого не зачепивши.

— Та ба, який Галагута меткий, — сказав учитель, не повертаючись, ніби очі в нього були у потилиці. — У неділю всі на екскурсію в Київ, а ти, Костику, тут у сніжки вправляйся.

То був удар взагалі не за правилами, столичний хокей, так жаданий побачити, омріяний і довго деліаний, щез в одну мить, розтанув і збіг, як впала на теплу долоню тане і щезає лапата ота сніжина. А поквитатися Костику випало лише через кілька місяців, коли земля і дерева знов забіліли, тільки вже не від снігу, а від рясного снігу, що дурманив, забивав памороки, встеляв тендітну, щойно явлену траву у садах і, метений свіжим весняним вітром, кружляв і витанцьовував у білій віхолі.

Костик таки підстеріг, коли у географа не було вдома нікого, і нагрянув на його подвір'я разом з приятелем своїм найліпшим Петриком, що мав власні рахунки з географом — той розказав на шкільній лінійці про Петрикову одну забавку: ветромляв сірники когу в очі і відпалював.

— Ге-е, собакорожець, — весело вишкірив зуби Петрик і облизався з передчуттям близької втіхи, зобачивши на подвір'ї старенького, з облупленою фарбою, наче ластоватого, як Костик, бувало у бувальцях «Запорожця».

Машина виявилась замкнutoю і хлопці якийсь час обходили і гупцювали навколо, мов приношуючись, а тоді Костик помітив нещільно підняте скло, вирівняв по коша-

чому туди тицьнув руку і, відчинивши дверцята, шмигнув з Петриком всередину.

Петрик вийняв ножа з кишені і, перехиливши голову, з усією каліграфічною ретельністю, аж висунувши язичка, став вирізати на шкіряному сидінні слово з трьох букв — географ на лінійці колись сказав, що то єдине слово, яке він без помилки написати здатен; шкіра м'яко прогиналася під лезом і з сичанням розчахувалася, хочеться трудився зосереджено, час від часу відхиляючись та з любов'ю позираючи на плоди своїх рук, і врешті таки виписав те слово без єдиної помилочки.

Костик, світлячи по-котячому очима від захвату і нетерпцю, взявся, було, смикати ручки, клацати тумблерами та гамселити щосили по педалях ногами, а коли трішки натішився, то заманулося йому чогось лоскітливішого. Він рвонув на себе жмут різноколірних дротів — і почувся тріск, іскри аж зашкварчали, зливаючись у клубок змигуючого вогню, а з-під щитка повалили сизий, немилосердно смердючий дим, що, звиваючись гвинтом та закручуючись, шімався вгору і плив салоном.

— Пфе, — скривив невдоволено носа і, не стримавшись, чхнув Петрик. — Ну й начадив... Треба-но схолодити цю бляшанку.

І він кинув оком на сажавку, попереду кроках у двісті, на якій поважно плавала, гордовито закинувши голову, тлуста качва.

Приятелі, піднатужившись, штовхнули машину, і вона, тихо поскрипуючи, мов нарікаючи на старечу немощ, покотилась все швидше та швидше униз і плюхнулася у воду, настрахавши качок, що, витягуючи злякано шиї, з голосним лопотінням крил кинулися врозтіч, а «Запорожець» ще довго й сердито булькав, наче з-під води бурчав і відсварювався.

Приятелі постояли, потупцювали, з жалем та тугою ширкаючи на сажавку, і вже шкодуючи, що зарано вони розлучилися з утішною отакою забавкою, а тоді Петрик, відчинивши на хату і зобачивши відчинене, певне по забудькуватості вікно, важко зітхнув і поспитав:

— А, може, у гості заглянути?

— Ага, якщо злапають, — зам'явся, було, Костик, але підказав так невпевнено, його кортіло і водьочас лякало, що вагався і боровся в душі, і від цієї внутрішньої боротьби густе ластовиння знову заворушилося; однак солодке

шемлива спокуса, а ще веселі розбишакуваті Петрикові очі все ж зрушили його з тої хисткої рівноваги, і приятелі привидами майнули через вікно.

Обвівши диким, що аж іскрився, поглядом кімнату, Петрик лапнув сорочку, яка висіла на спинці стільця, і якусь мить підозріло розглядав її.

— Ріки мають рукави, — робленим басом, передражняючи географа, прорік хлопець, а тоді наступивши ногою на сорочку, щосили шарпонував за рукав — той диркнув і відірвався з тріском; Петрик, урочисто задерши голову, і переможно, немов індієць шойно знятого скальця, підніс того рукава над головою.

Тоді він накинув оком на перину: розмашисто, з підсвистом черконув ножем її по всій довжині, і пух злякано пурхнув до стелі.

— Летить, голуби, летить, — копав ногою перину хлопець, весь білий, немов у млині мірошник, і від кожного того копня злітав у повітря оберемок м'якого і лоскітливого пуху. А Костик, явлений з кухні з пузатою банкою вишневого компоту в руках, оцінююче зиркнув, було, проти світла на банку і, повагавшись, з бульканням вилив червоний тягучий сік в кучугуру пуху і пір'я на розпаняній перині.

Погостювавши отак, приятелі вже зібралися по домівках, але тут Петрик, нараз щось згадавши, зняв штаня, всівся просто на килимову доріжку і, стогнучи, взявся робити своє останнє на сьогодні паскудне діло. Костик, уздрівши таке, схвально і весело щірів зуби, а тоді відкрив електродуховку, яку зневажливо копнув ногою, зняв і собі штанці та сановито розсівся, крекчучи і поважно надимаючи ластуваті щоки.

Через день приятелів упіймали і тихих та присмирілих, як мишенята в неурожайний рік, забрали в сільраду, а ввечері батько, висмикнувши паска з своїх штанів, вперше за довгий час взявся повчати Костика.

Федір, схопивши сина за комір, підняв однією рукою, а другою з виляскою і потяжкою шмагав по ногах, хлопець скавучав, сичав і рвався, шкірячи дрібні густі зуби, скімлив, алялякав і заливався вереском, як гончак, що погнав зайця по колу і ось-ось мав наздогнати, пританцьовував, немов баскетбольний м'ячик, між батьковою рукою і долівкою, і очі його хижо світилися та злобно, ненависно пострілювали.

— Не вмєш дати здачі — не берись! — повчав батько, і шкіряний пасок знову оперізував худі синові ноги, Федір повчав довго, доки не впрів, і тільки тоді штурхонував малого у шию, аж той заорав носом.

Мати, що заявила в ту пору, роззирнулася як полководець, що вступає шойно у бій, і тільки він здаген навести належний порядок.

— На ось калач, не реви, — тичнула матір гостинця синові і той, хлипаючи, вихопив з рук. — А ти, чоловіче, менше б за чужими спідницями гасав, та замість того, щоб лупцювати, по душах із сином частіше балакав.

Костика не біль припікав, не синці, які звивалися по ногах від батькової реміняки, ятрив його жаль, що попався, а ще більше брала образа на батька: він то його шкодував, не сказав тоді мамі за тьотю Олю; батько ж сам чинить проти правил, тут слід, було, міркувалося Костика, як між добрих людей — я тобі, ти мені...

Тепер мати вчепилась за батька, дорікати й точити взялася, що задорогий сервіз, куплений як другу сім'ї тьоті Олі на день народження. Хлопець слухав те, гризучи калача і розмазуючи по обличчю сльози, слухав, а брешті не стримався, хитро блиснувши оченятами з печі:

— І чого б я ото сварився... Ті ковзани, на які батько з тьотью Олею гроші мені давали, я вже з'їздив давно.

Слово за слово — і в хаті шарварок, мати, високо здіймаючи над головою, жбурляла в долівку чашки з сервіза, притоптуючи для певності кожен ногою, а батько, на всяк випадок задкуючи до дверей, тільки здивовано і з новою якоюсь, незнайомою досі повагою, дивився на сина: той, розтираючи сльози й підгикаючи, гриз калача, гриз ретельно й завзято, муркочучи щось під ніс, і очі його, як звірять у сутінках, поблимували та світилися виключно й зелено.

МИШКО-ТИШКО

Дрова у печі невдоволено, з серця потріскували, полум'я злодійкувато вихоплювалося на вуста, мов облизувалося від зманливих запахів сніданку — тітка Онися прилізнула на колгоспні буряки, поралася поспіхом і тому час від часу збігало з казанців, шипіло, шептало і сичало на черені; Онися шурхала тоді у вогонь кочергою, і він, наче відсварюючись, трішав ще зліше та зістрілювався іскрами, але все ж слухався і присідав.

Тітка потерпла, коли раптом у двері постукали голосно і вимогливо: за фіранкою у куточку стояв білон із закваскою, а не далі як позавчора на їхній околиці міліціонер із сільрадівськими перевіряв паспорти. З паспортами ще невідомо як, але у сусідів закваску вилили і два дні кури ходили, мов сонні; тітчин же півень, досі сумирний і вельми культурний, бо як посиплють зерна, то перший ніколи не клює, лиш гонорово і великодушно крутитиме головою, доки пастиметься його гарем, тепер же він блискав на кожного посоловілим оком, співав безперестанку до самісінького обіда і, заточуючись та волочаць крилами по землі, все підскакував і поривався битися із телатком.

В першу мить, як постукали, тітка Онися потерпла і розгубилася, якийсь час стояла вона заколіла із кочергою, мов вартовий з карабіном.

Двері, не дочекавшись на слово господарів, прочинилися, і з-за порога виглянула голова білявої дівчини з довгим розпущеним волоссям, ніби щойно вона із лазні.

— А Деркач Мишко тут живе? — поспитала захриплим, майже чоловічим голосом голова, кліпнувши раз і вдруге густо фарбованими, аж злиплими віями.

— Та заходьте вже, заходьте, — відказала тітка зраділо, бо гість не зовсім був схожий на міліціонера. — Тутечки він, тутечки, тільки досвітком по гриби пішов

Дівчина кивнула головою, чи то згоджуючись, що не помилилась адресою, чи, може, вітаючись, і мовчки пройшла, байдуже і маркітно крутячи стегнами, кімнатою до столу; тітці Онисі видалося навіть, що не пройшла, а пропливла, точнісінько так, як бачила по телевізору, коли нову моду показували — пропливла і з нудьгуючим виглядом сіла, закинувши ногу за ногу.

— А ви до Мишка.. якесь маєте діло? — не зразу, обережно собі отак поспитала тітка, так обережно, як пробують злегка рукою, чи не гаряче.

Гостя помовчала, тільки щось пошелепала в сумочці, врешті вийняла цигарку і запалила.

— Я трохи порозважатися, — гостя пустила кілька диму, і воно, витягуючись, зависло своєрідним німбом над білявою головою.

«То що за мара», — подумала спантельчена господиня.

— Так в мене ж музики навіть немає, — якось невпевнено відказала і оторопіло подивилася тітка на гостю, забувши враз і про казанці, і про буряки у колгоспі. — А мо' я в сусідів позичу?

Гостя пахнула ще разів кілька цигаркою, пустила сизуваті кільця і, нарешті, спроквола всміхнулася.

— Ви не вельми лякайтесь, ваш син мені ні до чого. — І нараз, немов щось згадавши, докинула: — Ага, мене Людою звать, я Мишка з армії знаю. Я приїхала просто порозважатися. Засмагнути хочу на річці у вас.

В тітки Онисі трохи від серця відлягло, та не зовсім, вона все ще стояла біля печі із кочергою, мов їй тут було суворо наказано відбувати таку повинність.

— Де вже у нас засмагнути... Дош як уплівся з весно, то й досі немає спини, — проказала нарешті тітка Онися замислено. — Мо', хіба перед полум'ям, щодосвітка від топитиму...

Аж гульк — на порозі Мишко, повнісінька кошілка грибів у руці, дрібненьких таких, твердих, мов камінці; цього дощового літа вискочили вони неждано-негаданно рано, в дубових посадках земля була всяяна ними, як тіло білими прищиками, і люди з сусідніх сіл досвітками бігали навперейми у посадки, хто раніше й прудкіше; знаходились навіть такі, що прибігали ще затемна і рачкували, присвічуючи собі кишеньковим ліхтариком, мов шукачі

таємничих скарбів. Мишко глипнув на гостю біля столу, і обережно, наче із склом, опустив на долівку кошлілку.

— О, — тільки й сказав Мишко і товсті губи його повільно, мов проти волі, розсувалися в несподіваній, тихій і добродушній усмішці.

Гостя встала, пометлялася так само собою, пливучи кімнатою, і голосно чмокнула Михайла в щоку, звівшись навшпиньки:

— Привіт, Мишо.

«О, боже, що бо то діється», — похололими руками тітка Онися поправила хустку, а Михайло густо почервонів.

Ошелешена тітка ніяк не могла второпати, що то за птиця така негідана ввірвалася у її хату, наче у власну, непрошена розсілася біля столу, закинувши ногу за ногу, і пахає димом, мов колгоспний пасічник кривий Кіндрат, обкурюючи бджіл саморобним димариком.

Так і лишила їх тітка Онися, нічого не вгамивши, і цілий день тягнула сапу на буряках. При тім все пробувала докумекати, ким ця людина була для її сина та ким може стати, і тривожні думки роїлися і кублилися в тітчиній голові, як роздраженні оси. Боліло серце за Мишка, вдався він чоловіком добрящим, таким вже добрящим, що й мухи не скривдить, але якимось вайлуватим, прости господи, вивалом: кожен йому на мозоль міг наступити, він тільки кліпатиме темними, як пізні каштани, очима, та мовчки ображено затисне свої товсті губи.

Одружився Михайло рано, задовго до армії, ще як рушником голився. Неговіркий сам і тихий, недарма ж його навіть прозвали Мишко-Тишко, а взяв веселуху на всенюку околицю, без якої не освяяться ні жодні вечорниці, ні танці в сільському клубі, а як і освягяться, то будуть пісними, мов різдвяна кутя. Надька-веселуха, що заміж вискочила так негідано для всього села, на перших порах раптом зів'яла, бліда ходила і змеркла (поговорювали люди, що так прудко спішила недарма, бо йшла вже нівроку із приданим, яке нагуляла з Копанчуковим Грицьком). Але полежала кілька днів у лікарні, і знов ожила, торохтіла безперестанку сміхом на свекрушиній подвірніці та вертілася все перед дзеркалом, час від часу по старій пам'яті підскакуючи на вечорниці, аж поки з тим самим сміхом не заторохтіла із хати геть, зав'язавшись із заїжд-

жими бурильниками. Щезла так, що й на розшук вже по-давали, доки від неї самої лист не прийшов десь із Середньої Азії, жовтий такий конвертик із намальованим губатим верблюдом: просила, аби вислав Мишко її речі на таку і таку адресу.

Лишився Мишко солом'яним удівцем, в армії відслужив, познайомившись заочно з кількома дівчатами — адреси їх і залапані фотографії роками кочували у роті, всі писали і він написав, здається, й Людї посилав тоді свою фотокарточку. Коли ж повернувся в село, дали йому в колгоспі гусеничного підранка, бо колісні дістались горластішим, а вечорами, як ровесники табунцями нацарялялися в клуб, він сидьма сидів біля вікна, проводжаючи їх крідькома з-за шалівки згаслими і тоскними очима, як проводжає плем'я своє у вирій підбитий птах, нездатний злетіти в високе, зманливе простором і синьою далечинною, таке жадане і недосяжне небо.

Весь день тітка Онися, тягнучи сапу на буряках підшпарким і пронизливим сонцем, що варило окропом, думала про свого Мишка, такого мамулуватого і в той же час, знала вона, як може знати тільки матір, добродушного, Мишка невезучого, та, може, вартого і чогось крашего в долі; жалість низала їй груди і вона, з осторогою згадуючи сьгоднішню гостю, чомусь подумала: «До нашого берега путне не припливе». Сонце варило весь день, мов вертало давні свої, ще з весни, борги.

Хоч і натомили буряки тітку Онисю, пекли червоні, як раки, загорілі по лікті руки від раптового сонця, що розщедрилося так негідано і безтолково не в міру, та все ж ввечері тітка крутилась, мов прудко запущена дзига, лаштуючи наїдки на стіл. Гостя поралась мовчки і справно, тітка чомусь боялась підняти очі, а Мишко, радий навіть з того усього, тільки сопів над тарілкою.

Повечерявши, Люда в смак затягнулася цибатою сигаретою, високо задираючи голову і пускаючи довгі цівки диму під самісіньку стелю; тітка ж Онися, прибравши зі столу, взялася виймати із шафи свіжу, хрустку білизну, лопотіти простирадлами сліпучої білини, від яких аж синюватий ішов відлив — тітка собі постелила на кухні, синюватий у маленькій кімнатці, що служила колись за дитячу, а гості, як і годиться, в залі.

— Нічого зайве постіль м'яти, — сказала Люда, і

лунко пошлопала босими ногами у Мишкову кімнату. — Підсувайся, — почула тітка отой її хрипкий, мов давно і безнадійно простуджений голос.

Так ввійшла в їхнє життя нова невістка, тітці Онисі здалося ввійшла, як входять без стуку чужі у дім і застать господаря з невідметеною хатою, від чого зашаріється зненацька і гість, і господар. Тітка ще довго розмінялася з Людою, ніяково опускаючи очі, по невістці ж це помічалось не особливо, тижнів два вона відлежувалася на дивані, чистила нігті і слухала магнітофон, який виспівував таким голосом, що Онися ніяк не могла второпати: жінка то верещить з переляку чи чоловік — начебто і не те, і не друге, а щось середнє.

Зникла невістка так само негадано, як і з'явилася, не обмовившись ні словом, ні півсловом. Мишко, що повернувся додому, здавши трактора на парнику, і тітка, яка допорала, нарешті, свої буряки, застали в хаті лиш помітніми пільниці, переповнену недопалками з ледь помітними слідами губної помади на них. Мишко і цього разу не сказав матері нічого, тільки ображено крутнув носом, серце ж тітки Онисі обнадійливо тьохнуло, що, може, якраз вона збігла, як і попередня невісточка, очистила її хату і душу, збігла, як збігає весняна вода з видолинок над рікою за одну ніч; та надто марною виявилася її надія, бо вже через день Люда стояла на порозі з двома смаглявими, як галченята, дітками.

— То Анжела, — мовила Люда до тітки Онисі і підняла рученя малої, як суддя на рингу руку переможця. — Не можна годувати яйцями. Діатез.

Тоді вона підняла руку другої дитини.

— А то Жорж. Підстилатимете клейночку на ніч: малий ще, забувається.

— О, — тільки й сказав Мишко, розглядаючи дітей, про існування яких він підозрював у такій же мірі, як і про існування марсіан, а в тітки Онисі аж волосся заворушилося на потилиці, в горлянці з'явилася незрозуміла хрипота і тихе ричання, мов вона ось-ось мала гавкнути на негаданих гостей.

В перші дні, коли сімейка тітки Онисі приросла враз ще на дві душі, тітка не переставала чудуватися усім тим, що діялося у її хаті. Але жити якось треба, і вони жили. Люда тепер не відлежувалася на дивані, а їздила ранками на роботу у місто на завод, тітка Онися прала дитячі

колготки і прасувала сорочечки. Мишко ж водив дітей у колгоспний садок і забирив їх.

Дивно було Мишкові: діти подружилися з ним майже відразу — чи то тому, що маму рідше бачили, чи просто прив'язалися, але з усіма своїми клопотами і безкінечними запитаннями і розпитуваннями зверталися тільки до нього. Жоржик, виглядаючи ввечері через вікно, побачив місяця, що недавно ще був кругловидий, а то лишилася раptom лише половинка.

— Тат, а місяця хто поламав?

Вкладає він Анжелу спати, розказує, що в лісі під кущем вухатий заєць давно заснув, сонце он вже на заході, теж думає спочивати, то й Анжелі пора у ліжечко.

— Тат, а в сонечка теж ліжечко є?

Навіть вночі, коли мама була вдома, як надумає хто з малечі на горщик, то лопаткуватиме босими ногами і будитиме не її, а його.

Звиклася й тітка Онися, обпираючи і годуючи, і вже в ланці розказувала жінкам історії, що нового втяли чи набалакали її внуки.

— Бабусю, людей же не купують і не продають. А чого мама казала, що нас у лікарні купила?

І тітка Онися перестала ображатися, якщо помічала на те у корось з товарок недобру, лукаву усмішку.

Якось непомітно діти приростали, як приростають тоненькі, гладенькі, зовсім тендітні пагінці, прицеплені до старого, з шорстою корою стовбура; непомітно зросталося чужорідне і ставало рідним; і ось вже дужий, бувалий корінь жене деревиною спільні соки, і неможливо від'єднати колишне чуже, що давно своє, від'єднати без болю і рани. І так само непомітно звикалася тітка Онися й до невістки, от тільки вона з якогось часу вранд-годи почала вдома не ночувати. Перший раз Мишко, завше неповороткий і неспішний, бігцем побіг телефонувати на завод, чи не трапилося чого, але звідти сказали, що зміна закінчилася, навіть цех вже закритий.

Приїхала Люда вранці, мов з крижа знята, зблякла, змарніла, жовті мішки під очима протитуманними фарми світять, а з рота горілчаний дух пашить. Мишко подивився на неї довгим мовчазним поглядом, поглядом, у якому змигували, злегка потріскуючи, загрозливі і колючі дрібненькі іскри, подивився так, що навіть Люда не витримала, опустила, злодійкувато сховала очі.

— День народження у подруги, — тернула рукою по шорстких, засмаглих, аж синіх губах. — А потім автобуса не було.

Вдруге, як не приїхала на ніч, брехати не стала.

— А я пожити думаю так, щоб на старість було що згадати.

Після третього разу Мишко стелився в дигячій і спав уже з дітьми.

Люду й до цього до хатніх справ не чіпали, але якось восени, коли приморозки забілили видолинками, в Мишка на полі з ділами завізно було, а тітка Онися не встигала поратися з городом, то й сказала, аби Люда допомогла їй картоплю копати: може, з роботи відпроситься?

— Ба, — хмикнула невістка. — Я її не закопувала, а й відкопувати не збираюся.

А як ще раз приїхала досвітком п'яна, то взялася Онися її журити.

— Прийшла в нашу сім'ю, то будь вже людиною, си-вої голови моєї не ганьби.

Крізь примружені щілини очей Люда зиркнула на свекруху так, мов відважила їй помордаса, а тоді вперше в цім домі голосно і щиро розсміялася.

— Тобі скільки, шістдесят? Як вже шістдесят, то ховай від того сірники. А будеш ніс у моє встромляти, то я влаштую тобі таку житуху, що по дроті ти у мене в туалет ходитимеш.

Більше Онися її не чіпала, сиділа собі вечорами з дітьми, і ті щебетали, розказували.

— А ще у нас татко був такий з вусами, він як не п'яний, то грався з нами, показував, як вогонь ковтати, — згадувала Анжела.

— От і ні, вогонь ковтав в окулярах, — сопів носом Жоржик, що завше не згоджувався і задирався з сестрою.

— Забудька-переплутька, — висовувала язичка, дражнячи, Анжела, і личко її, скривдене у гримасі, баченій у когось з дорослих, враз старіло, морщилося, жмакалося і вся вона ставала схожою на маленьку бабусю, в яку перетворив знічев'я дівчинку невідомий злий чарівник. — Ти ще скажеш на Васька-цигана чи отого тата, що я не вимовляла — Дата...шішілі...

Якось в надвечір'я під самісіньку хату, виліскуючи боками на призахідному сонці, підкотили «Жигулі», з яких

долинала grimлива музика, і з переповненої пасажирами машини вийшла Люда, вийшла, спотикаючись і дирдаючи на високих каблуках та здивовано і голосно гикаючи.

— А в тебе нічого теличка, — вишкірив зуби довголобий господар машини. — На знак якості тягне, всі четверо можемо підтвердити...

Машина жикнула шинами і гнояні вила, що запустив у неї Мишко, забряжчали навздогін по дорозі, підстрибуючи і знімаючи куряву.

В хаті збілілий Мишко довго дивився мутними, мря запотілими шибками, очима, як Люда цілилася пройти у двері спальні, і те ніяк не вдавалося, бо чи то двері виявилися завузькими, чи в останній момент зрадливо відпливали убік, врешті, він встав, взяв за комір і вивів її із хати, штурхонував у спину і клацнув замком. Діти мовчки дивилися, одночас, мов зачудовані галки, крутили чорними головами.

— Відчини! — Люда стояла під вікном і грюкала в раму, скло жалібно бряжчало й просилося, а діти скрикнули на плач.

— Цитьте, дітки, то мама грається так, — сказав Мишко.

— Відчини! Бо пацанів приведу, фотокартку тобі покажучуть...

Тиждень по тому Люда ходила шовкова, така тиха, що й сметана на голові встоялась би, раптом здобрилася, без нагадки взялася опале листя в саду загірбати, вдягнувши потерту свекрушину куфайку, — навіть цуцик їхній Рябко не впізнав невістки, і, ошелешено вигрищивши очі, здивовано задер голову вгору та голосно гавкнув. А через тиждень Люда знову не заночувала вдома, і Мишко, не сказавши нічого, хряпнув дверима, пішов на пошту та вдарив Людиній матері телеграму.

Сваха, повнотіла жінка з яскраво пофарбованими губами, і Людина сестра, дівка під тридцять п'ять, у вишнених турецьких джинсах і бомбейському світері, приїхали третього дня. Вони довго гомоніли за вечерею, журили біду, а тоді сваха взялася оповідати, як вона по знайомству дістала абсолютно надійні рецепти худнути і голодувати, Людина сестра бідкалася, що її кімнатна собачка простудилася ненароком і тепер вельми кашляє.

Врешті теща Мишка утішила:

— Нажени її, Мишо, раз не слухається, а діток ми глядіти тобі поможемо.

Отак і текло з дня у день сімейне життя Мишка-Тишка, вже й сусіди стали підсміюватися і брати на кант, а одноока баба Гума, що жила навпроти в такій самій підсліпуватій хатині під старою, порослою мохом, грушею, навіть прийшла якось на розум його наставляти.

— Чи тобі чмара яка світ заступила? — гудила чоловіка баба Гума, світячи проти вікна єдиним змутнілим, заплилим сльозою оком, і Мишко на те кивав лише головою і думав своє.

Баба Гума знову бралася направляти сусіда на одну тільки їй знану путь праведну, жінка вона була настирна, і вже як візьметься за щось, то від свого не відступить. Поміняла їй города сільрада, був у неї вузький та довгий, а нарізали стільки ж, проте однаково, що вздовж, що впоперек.

І баба тиждень ходила за головою, аби добавили поле — вона ж добре відала, що поле у неї таки довше було.

— Що ви, тітко, причепилися, — не витерпів, нарешті, голова, — ну короткий ваш город, трохи короткий. Зате ширина куди більша.

— Ширина то ширина, — стукала шіпком баба у кабінеті. — Але де ж моя довжина ділася?

Врешті махнув спересердя голова рукою і наказав нарізати їй ділянку вузьку, зате щоб довга, як бабчині оповідки.

Так і зараз баба Гума вела своєї:

— Тільки свисни в два пальці, перша дівка за тебе піде з підскоком.

В два пальці Мишко свистати якось не збирався, зате як змінили його із трактора, свиснув у район.

У суді Мишко, мнучи шапку і не піднімаючи очей від вилискуючої лакованої паркетної підлоги, довго розказував свою бувальщину, говорив, заїкаючись і пітніючи, і так важко було йому вимовляти кожне слово, тепер видавалося воно таке необстругане: він досі не знав, що найважче оповідати про себе, мов про когось стороннього. Мишко просив залишити собі дітей, приросли вони до нього і він до них, а Людмила хай собі йде і живе як їй заманеться.

Суддя, чоловік щуплий, з обличчям, ніби кудачок, і своєю короткою чуприною їжачком, мовчки слухав і не

перебивав, лиш сірі очі його наливалися втому і темніли, як темніє і похмуро рябить річкова вода під навислою, неповороткою і важкою дошовою хмарою; вреніті тільки крутнув суддя головою, мов зганяв дрімоту.

— Непросте то діло в тебе, чоловіче.

Він довго розказував, у яку комісію і яку інспекцію треба йти, які написати папери, і важчали сірі очі його. А Мишко зітхнув і, подякувавши та неспішно надягнувши кашкета уже за дверима, подався із суду — ба, думалося йому, немолодий чоловік і, певне, добрячий, і то не повірив. У комісію, каже, папери писати. Та яка ж тут комісія і які папери, як не любить вона дітей і доглянути їх не хоче: у Мишка он руки які неотесані, від солари й мастила потріскані, пилюга з полів в'їлася так, що ніяким уже пилососом її не дістати — то й то він багата із видумкою, хитромудро зав'яже, аж злетіти просився, а Людмила, певне, і не згадає, коли гребінця у руках тримала розчесати дитину.

З того часу, як змінював його напарник на тракторі, Мишко повертався додому, лбайливо вмивався, тер цеглиною і піском замурзані руки, бо ні мило, ні сода не здатні були тут зарадити, і їхав в район. Він ходив з кабінету у кабінет, обачно й сторожко ступаючи товстими килимами, і тихо, трохи соромлячись, все допитувався, як же вчинити, аби Людмила жила собі так, раз по-іншому і не вміє, а діти лишалися з ним — чи не знають вони?

Різні люди йому траплялися: одні кивали головами, як у спасівку кинь, чи то згоджуючись, чи засуджуючи, в очах інших він помічав драглисту, як незастиглий холодець, нудьгу — і чого він ото забиває баки поважним людям своєю морокою, в кожного цього добра і так стає.

А один великий начальник, завісивши окуляри на сучкуватих бровах, зиркнув на нього, мов швайкою пронизав: — З одною жінкою не розлучився, з другою шлюбу не зареєстрував... Тут до тебе ще придивитися треба.

Мишко тихо дякував кожному, і переходив у сусідній кабінет, мнучи шапку і прохально зазираючи в вічі, весмілю шелестів своїми товстими і порепаними на осінніх вітрах губами, чи не знають вони, як не зламати ті два пагініці, що приросли до його душі.

— А, може, ви знаєте? — шелестіло, немов на сумному, прогірклому вітрі.

ДО СИНА

Кричали досвітком невиспані поїзди.

Вони кричали хрипко і загрозливо, лякаючи світанкову мліч, і вивозили з приміського селища зім'ятій, зіжмаканий, просякнутий, мов досвітньою сирістю, ще учорашньою втомою люд, що полишав оголені, осиротілі, беззахисні у теперішній своїй самотності, змертвілі осінні поля, полишав та рвався нестримно у близьке місто.

Люд злобно штовхався ліктями, ліз нахрапом у напівтемні вагони, пропахлі потом, мастилами, нечасто праним робочим одягом та недоглянутими туалетами, цим нестривним духом приміських поїздів.

Дебелий молодик у вагоні, залицяючись до двох дівок, все силкувався до них підсісти: ті пищали й манірно поводили підмальованими очима. Молодик тузав дівок плечем, вони ковзали по вичовганій лаві і тузали бабцю у вигорілому, потертому плюшовому піджаку. Дівки пищали і підвискували, а бабця за котрим разом видихнула:

— Не тузай мні, дохна, зімнеш.

І тулила до витертого на ліктях і полах плюшу невеликий пакунок.

Крайня дівка зиркнула на стару зверхньо і насмішкувато.

— Вельми щось дороге, бо вже й не торкнись.

Стара не образилась, тільки голову опустила побито і винувато:

— Костюма ото синові на смерть.

Дівки притихли було, а молодик кліпнув прядуркуватю повіками:

— А що, син у трупарні?

Незнане молодиком гнітило стару і горбило, чавило на серце холодним каменем, і вона ще важче опускала голову; вагон хитнуло якраз, і біле пасмо волосся ковзнуло з-під картатої полиняної хустки, затулило від подорожніх її вимерзлі посивілі очі.

— Якби ж у трупарні... Я б знала, що то від Бога, то всіх те жде.

Вона поправила хустку худими пальцями, порепаними і потрісканими від землі, у якій длубала вчора картоплю, повзаючи коліними, бо нездатна копати вже стоячи.

— Присудили його до вищої кари... Цієї ночі, казали, стрілятимуть.

Знову вагон хитнуло, і стару, як вітром, повело до вікна; вона похилилась було в один бік, у другий, і врешті повільно, як давнє скрипуче дерево, випрямилась.

— І я винувата, що звіра у світ пустила.

Дівки, не змовляючись, раптом тихенько по лаві посунулися від старої.

— А чи дадуть ще побачити його?.. От, щоб дали, то костюма поміряв би, — легенько тулила стара накунок до плюшу. — Я ж стільки літ йому хтіла купити, отакового, хтілося, синенького.

— Доброго ж сина, нівроку, вигодувала, — скоса зиркнувши, буркнула крайня дівка і, підсмикнувши плаття, ще далі відсунулася.

— А добрий змалечку вдався, добрий, — стара похилилася раптом, мов із спросоння, головою закивала хутенько, і губи її, пошерхлі та шорсткі, мов тертка, заворушилися спішно і нетерпляче. Обличчя, що зорали роки, заволочила біда, а засіяли рясно зморшки, обличчя її негадано проясніло і засвітилося зсередини відсвітом і відблиском далеких тепер вже літ. Вона говорила неголосно, слова із пошерхлих губ зривалися теж наче пошерхлі, шелестіли осінньо сухою шипхою у сосніні, шелестіли, спадали й котились, як листя за вітром.

— Добрий змалечку був, добрий... І очі злові чужі. Мо', того й заступивсь за товариша в п'яній бійці у клубі... Ще без бійки у нас не бувало неділі, люди поробились такі.

Мова її на мить приспинилась, мов перед якоюсь загатою, та недовго втримала та загата, тільки на мить.

— Черконув тоді парубок ножем парубка, правда, так собі, не вельми. Похапали їх, двох батьки відкупили, а мому в суді три роки по щирості.

Стара несподівано розговорила, їй було байдуже слухає хто чи ні, вона говорила до себе, до свого минулого, до сина у камері, жаскій і вже недалекій, і її слова з тим самим осіннім шелестом неспішно злітали з пошерхлих на вітрові вуст.

— Прийшов він з тюрми худющий, якийся повкуватий, днями слова, бувало, не роздобуде, і немов наполоханий, хоч переляк відливай. Злому ворогу, тільки сказав, не зичить побачити те...

Боявся тюрми він, але й не вбоявся. Віддала йому пенсію, сорок один карбованець поштарка мені саме принесла, та й кажу: купи собі одєжину.

Поїхав купляти в район і вже не приїхав. Забрало тих грошей, муситьки, йому, то він під полою жинси якісь сховав. Рицдивіст, сказали, і ще два роки дали.

Старій забило подих, і вона сапнула усохлими грудьми, хапнула повітря здивованою рибиною.

— Прийшов він з тюрми вже зовсім іншим. Я зразу побачила по очах, очі йому підмінили. І щось у ньому бродило... Тихе таке і тухле...

Старій забракувало знов духу, вона закшлялася сухо і деренчливо — чи то від сирї досвітньої мли, чи із зморщених і мілких легень своїх викашлювала ще учорашню городню пилюгу.

— А втретє повернувся із тюрми вже теперішнім. Напився першого ж вечора, люто напився, в дим... Уламком склини себе по венах, і кричить на мене, закушений: «Заріжу, що на світ привела!»

Востаннє він повернувся із жінкою і чужою дитиною. Та жінка теж десь он там була... Не злюбив дитину відразу, зав'язував у мішок і бив.

Тікай, просила невістку, світу не тільки в вікні. «Нічого гонку гнати, — дивно якось відказала та, сміючись. — Ще не таким галстуки я в'язала».

Того дня забрав син дитину і пішов у ліс. Бив його там, а малий просився:

— Татку, я більше не можу, я спати хочу.

Прибав хлопця і загірб у листі.

А тоді зустрів жінку з поїзда. В тої аж очі круглі з отого дива.

— Ходи по гриби, — каже син.

Дивується все ще невістка.

Пішли.

У дорозі питає її:

— Ждатимеш мене п'ятнадцять літ?

Аж приспинилася невістка.

— Знову, хавка, у діло вліз?

— Сина твого пришив... А ти ша, наволочка, бо й тобі галстук повішу. Марш у село по мої документи, а я до зеленого прокурора, — кивнув на ліс.

Ну, невістка до телефону, приїхало дві машини... Рвали повіддя вівчарки, стелилися до землі, ідучи по сліду. Зняли під вечір його із дерева — гадав, сховається там.

Більше дівки із підмальованими очима не слухали старої, вони лиш підвискували, як їх теребив молодик; на сусідній лаві, поклавши замашний кулак під неголену шок, циганкуватий дядько голосно захропів — і його тузнули під бік: «Ну, ти, храповик із тріснутого колінвала», ще на сусідній лаві реготали із карапуза років трьох-чотирьох, допитуючись, де він живе: у баби в селі, чи в місті, куди водять в садок і де батьки десятиліттям уже ждуть квартири. Карапуз сановно надувся, поміркував поважно і відказав: «У поїзді».

— І знов мні коле, знов мні пече, — хилитався вагон і хилиталась стара, як давнє скрипуче дерево. — І я винувата, що звіра у світ пустила.

На мить стара приплющила зморщені і зів'ялі повіки, очі пекли їй, мов хто сипонув гарячого приску, — чи то від безсонних, болісно трудних, бездонних, безмежних ночей, чи від піску, що надуло на картоплящі.

— Сусіди казали: не їдь, не ганьбися... Йому й землі на той світ зашкода. А я б йому стільки вділила, стільки, щоб хоч на тій землі себе оправдав.

І вона розводила руками, натомленими і важкими, з твердими, немов залізо, мозолями, із порепаними і скоцюрбленими пальцями, із покоробленими нігтями, під які уїлась навічно земля; стара розводила і показувала руками, скільки б то вона йому уділила.

— Чи дадуть ще побачити... От щоб дали костюма поміряти.. Тутово, на плечі, мусить мулятиме, тутово, де родимка, я ту родимку змалечку пам'ятаю, змалечку, ще як мила тебе у балійці.

Жебоніла отак стара всю дорогу, журила своє, клала слово важке до слова, важке, незграбне й сире, як цегла сирівка, і навіть коли розвиднілось та поїзд пристав до вокзалу, то ще й на пероні хапала сусідок своїх за поли, у вічі благально заглядувала.

— А як, дітки, думаєте, вдень чи вночі його стрілятимуть?

Дівки шарпалися і стидливо втікали боржій від старої, а вона довго стояла під мжичкою, сірою і нудною, жовтою, як довгі роки, у які з далеких країв виглядала сина; вона дивилась їм у слід, мов ті ще мали вернутись, мовити слово до неї і дати раду-пораду. Мжичка сіллася, падала на обличчя, і вона не чула цього, не відверталася і не втиралась, мжичка падала на старий піджак, непомітно збиралась, і вода великими та важкими краплями збігала з потертого і вигорілого плюшу.

Люди юрмилися на пероні, штовхалися, сміялися, журилися, виглядали і проводжали, несли величезні валізи, і мордатий чоловік з двома череватими сумками штовхонував стару, що стояла якраз між зустрічних людських потоків.

— Що рота розкрила? Сільно нещасне...

Вона стояла у сутолоці серед гомону і вигуків, серед крику носильників і різноголосся транзисторів, тут розмашисто обнімались, припадаючи до рідних грудей з далеких доріг і довгих розлук, тут вибухали червоно осінні букети, тут щастя чуже всміхалося яскраво й раптово, мов спалахи фотобліців.

Вона стояла серед цього велелюддя, їй вже нікуди більше їхати, нікого проводити і виглядати, і не треба вже від життя нічого — роки за спиною шумли осіннім старим і похмурилим бором; в неї, змученої літми, в якій кожна кістка боліла з роботи й життя, не було ні надій, ні жадань, крім одного-єдиного, може, останнього вже жадання.

— От коб його віддали мені поховати... Уночі б на могилу ходила.

На перон, розсікаючи мжичку, прибували один за одним натомлені поїзди, вітально кричали і перегукувалися.

Кричали досвітком невиспані поїзди.

БАМБОР

Він обережно взяв у руки два сірих, м'яких і пухнастих клубки, що тривожно вовтузилися і безпорадно тикалися сліпими ще мордочками в долоні, в його заношену, заяложену свіжою живицею куфайку; вовченята, мабуть, були голодні, первісний, всесильний інстинкт не давав їм спокою з перших хвилин появи на білий світ, такий незрозумілий ще і неувяний, змушував уже дбати про харч, вічний клопіт, що гнатиме їх тепер крізь усі перилетії ввечірної долі, і звірята тоненько скавуліли, марно шукаючи теплого материного живота. «Ото пощастило», — втішався подумки лісник, приємно мружачись: неспокійні клубки лоскотали долоні. Йому вже давно загадував лісничий ввіймати двійко вовчат на зимову виставку в лісгоспзаг, та все якось не випадало. Лісник хотів спочатку забрати ще й третє вовченя з лігва, що його дбайливо налаштувала повчиця під виворотом старої, покладеною осінньою бурею ялини, але воно встигло заповзти за бороду покрученого, густого коріння, і лісник довго штурхав та загірбав гіллякою, аж поки не набридло.

— Живи, якщо ти таке... незаплановане, — буркнув урешті.

Лісником Петро працював здавна, відколи скинув армійську гімнастерку, і, звісно, міг би вочевидь дістатися до втікача, але він нишком трохи хитрив перед собою і сам же ховався від своєї хитрості, спокійно, без жалю дивлячись, як заповзає за підірване коріння сотення премія за вовчу душу. Він би не полінувався вигребти його з торішнього прилого листя, яке пахло горобинною настійкою, ліками і забутою уже осінню, просто йому не загадували третього, а зайвого з лісу людина не повинна брати нічого. До браконьєрів Петро був лихим, не одному потрошив рушницю об стовбур, навіть жінка застерігала, що колись таки знайдуть його уже холодного під виворо-

том. Він не вважав себе великим законником, просто бридився плем'ям цим зависним, шкідливим: не вистрелить зайця, то лишне пальне по сойці чи дятлові, хоч вони йому потрібні, як тому самому ж дятлові окуляри.

У гурті Петро не вісв відлюдником, але все ж вважався мовчазним, однослівним: так або ні, чого без діла язиком молоти. Єдину, чию терпів він балачку, то дитячу, бо для дитини вона така ж природна, як щебег для птаха.

Розказувала жінка, вчора менша, Оленка, крутилася-крутилася по хаті, чекала-чекала тата з його лісовими гостинцями — він завжди то горіхів приносив, то жменю суніць, пізньої осені — журавлини, великої, як вишня, злегка підмерзлої і від цього солодкувато теркою — а врешті, почала допитуватися:

— Ма, а де тато досі?

Жінка мила дійницю, їй ще треба було попорати теля, що вродилося таке смішне: усе чорне, як вуглина, а ніжки до колін білі, мов взулося в чобітки, і вона відказала, аби відчепитися:

— Заладила: тато і тато. Твій тато знайшов собі досі іншу маму, де ж би так барився...

Оленку те насторожило, і вона, щось своє поміркувавши, почала смикати маму за спідницю:

— А як знайшов?

— Отак і знайшов. Ожениться на іншій.

— А весілля буде? — зблиснули вогники в очах малої.

— Мабуть, буде... — невпевнено знизала плечима мати.

— Ура-а! — гукнула Олена і застрибала навколо матері. — Підемо на весілля! Мам, і ти підеш? Ой, ходи, я скажу татові, він і тебе покличе.

До села від зваленої ялини, де Петро знайшов лігво, було, мабуть, кілометрів із шість, і він, поправивши листя під виворотом, налаштувався в дорогу. Вовченят лісник узяв під полу куфайки, вони ще трохи пововтузились там і затихли, покірні долі, зігріті теплом людського тіла, що хоч і не було таким знайомим, як схудлі в останній час, запалі материні боки, які пахли вітрами і молоком, але все ж то було тепло, вовченята вчували його крізь коротку ще, сіру, лискучу шерсть і довірливо тудилися до людини.

Петро йшов негустим, незвично просторим напровесні осичняком, що неквапно збігав у долину, крізь оголене

гілля спадала і розтікалась незаймана синь весняного неба, чистого, як посмішка дитини, котра щойно пробудилась із безпечального сну. Ліс був цієї пори невидзивижу чутливий, такий чутливий, як щойно побілена хата, ще не заселена звичними речами, — навіть тріснута під ногою гілка відгукувалася лунко удалині, і йому було добре чи то від цієї сині, від світлолісся, чи від нехитрої удачі з вовченятами, а, може, просто від гострого запаху сирих осикових бруньок, в яких причаїлися стиснуті до неможливого крихітні липкі листочки, нестримні у прагненні до життя, що тільки чекали своєї пори, щоб за одну теплу, по-справжньому теплу весняну ніч, торжествуюче випурхнути в світ.

Петро йшов неквапно, звично ступаючи м'яко і майже нечутно, і думав, як мало ці дві крихітні грудки життя, безпомічні і змерзлі, двоє звичайних цуценят (бо місяців до чотирьох не кожний відрізняє вовка від собаки) схожі на грізного дорослого звіра, з дужими, налитими невідпорною силою лапами і залізними щелепами, що може осилити навіть чотирьохцентнерного лося. А ще він думав, де ж йому діти цей несподіваний набуток: жінку радикуліт мордує вже другу весну, вона й так ледве з дітьми вправляється, та ще корова з телям, та поросля, а сам він у хаті гість не частий, домашнім постояльцем дражнять... Хай би перелітувати, думав він, за рікою на лісовому кордоні в Гриця — як не як, приятелі давні, та ще й куми, у сільраді Гриць за почесного батька в Оленки записаний. Хай і він постраждає за громаду, діло спільне, під одним лісгоспагом ходять.

А наступного дня запряг свого Орлика, сивого в крупних яблуках жеребця, і вибоїстою весняною дорогою, весело розбризкуючи голубі від бездонного неба калюжі, подався на кордон.

Гриць довго роздивлявся вовченят, скося і недовірливо мружачись, мов прицінявся до них, як на ринку, коли за товар запросили не в міру, полоскотав їх за вухами, а врешті мирно згодився:

— Хай живуть, не переїдять... У мене й клітки підходящі є. З-під нутрій, чорта з два навіть старому звіру під силу.

Він любив возитися з усякою твариною і звіриною, годував бичків — вони бродили довколишнім лісом на кордоні і влітку, і взимку, вителенькуючи повішеними на

ший дзвониками; в загорожі у нього другий рік вистрибувала косуля, а білка не знайшла собі кращого місця, як влаштуватися під причілком. Підживившись та настрибавшись з дерева на дерево, невдоволено попірхувала вона звідти, коли до хати господаря підходили незнайомі люди.

— Отож не тушуйся, а сідай повечеряємо. Як не як, хазяйства прибуло.

За клопотами, що обсідають людину, наче гедзі в косовицю, збігав час. Весною Петро як запрягся, то перевів дух аж тоді, коли розв'язав руки з лісопосадками, згодом на курси запропорили, і випадок з вовчентами призабувся. За літо разів зо два зустрічався з Григорієм, питався про лісових бранців, та й годі. А як повернувся з курсів, захворіла меншенька. Звечора ще торохтіла, вистрибувала по хаті — він привіз їй смішний гостинець, справжнісіньку тобі залізницю, і мала катала на ній усі свої ляльки. Плюшевий ведмедик з одним вухом — друге відкусила, як була ще меншою — при цьому ділі служив кондуктором, а заєць, як і водиться, все намагався проїхати «зайцем».

Вранці в дівчини зобрадива перекосило ротика і перестало заплющуватися око, мов вона перекривляла когось та так і застигла з жаскою гримасою. Петро глянув — і як хто жару в душу сипнув. Він зібрався уже в лікарню і пішов запрягати Орлика, що за місяць теж скучив за господарем, і тихенько підгігнував у хліві, ледь зачувши господарів голос, але тут несподівано почала опинатися жінка.

— Зачекай лишень, мо', і без лікарів обійдеться.

Петро глянув на дружину, що витирала руки об фартушок, знічено опустивши очі, наче збиралася признатися в якихось скритних, гріховних ділах.

— Нам би знаючу людину... — вела далі жінка. — Я тобі досі не казала нічого, бо на смішки братимеш. Хтось давно нам пакості робить, всяке стерво і кості у двір підкидає. Бамбор якийсь...

— Наче б то ми з тобою одну школу кінчали, — обережно спспитав, глипнувши на жінку, Петро. — Відколи це ти в дурниці повірила?

Увечері Петро сидів край Оленчиного ліжка і стиха, мов таємницю, розказував, як сьогодні на лісоосіці, поки він обміряв зрізані дерева, у його сумці робила ревізію білка. Руда злодійка тихцем забрала сало, і він ще довго зачудовано крутив сумку в руках, шукаючи і не знаходячи

дірки, аж поки високо над головою не почув її цокотіння: виглядаючи з-за смолистого стовбура, вона аж тряслася від сміху на гілці.

— Добрий вечір! — через поріг, переставивши спочатку одну ногу, товсту, як тумба, потім другу, повільно перелазив недалекий сусід, старий Пшотка.

— Добрий... — неохоче відказав Петро, холодно ковзнувши поглядом по огрядній, тлустій, як в опасистій жінки, постаті гостя. Обвислі товсті щоки його без переходу спадали салистою шиєю і підборіддям, якимось здавалося Петру, гидливо розтікалися рідким тістом, і він аж розсердився на себе: ну чого брідитися старою людиною, та й ще за те, в чому вона сама не винна. Дід Пшотка знаний був колись на кутку своїм знахарським ремеслом, непомітно призабутим, хіба тільки лишалися ще згадки в сільських побрехеньках і небиллицях.

Жінка стала розводитися перед гостем про напасті, які чинить невідома ворожба, і Петро, аби при чужих людях не знімати рейваху (не виженеш же старого чоловіка з хати), вийшов відразу у другу кімнату. Він чув тепер тільки бурмотіння діда та ще як дзеленчала ложка у склянці — щось нею колотили. Петро намагався не слухати, та його несамохіть забирала цікавість, що ж нашолощає старий пройда. «Помагаєш ти, вода явлена, очищаєш, ти, вода живлюша, і луки, і береги, і середину... Очищаєш ти, вода явлена, народженого від прозору: надуманого, погаданого, зустрічного, водяного, вітряного, парубоцького, дівоцького. Подіте, уроки, на сороки, на луки, на очерета, на болота, на моря...».

— За день-два як рукою зніме, — сказав наприкінці старий, коли жінка зашелестіла газетами, лаштуючи йому гостинця.

— Зняло, — сказав уранці Петро, глянувши на малу з перекошеним так само личком, тоді на жінку, і відвернувся. — Три кілограми сала зняло і півлітру...

Жінка спочатку ображено гикнула, а тоді заголосила, що йому, іроду нещасному, шкода заради дитини шматок смердючого, прогірклого сала, і що ж не вона ті кості собі під поріг носила. Петро, не слухаючи молитви, вдягнув дитину і повіз у район. За тижнів три малу виписали здоровою. А щоб відбити у жінки віру у шептання, на ніч кілька разів на подвір'ї поставив петлі. Приблудних собак, що приносили кості, він, правда, не впіймав, але одного

разу, видно, в петлю якась попадалася: біля розірваного дроту лишився жмуток сірої, грубої, як у вівчарки чи вовка, шерсті. «Вовк не вовк, — похитав головою, роздивляючись, — а від якогось нехлюя порядний цуцик драпонує».

Він показав той жмут шерсті жінці, і вона, присоромлена, про бамборів більше не заїкалася, а він, як справжній переможець, великодушно не став нагадувати їй про це.

Але що в окрузі вовки таки водяться — раніше траплялися лише прохідні, що йшли їх краями, очевидно, з Біловезької Пущі, — він незабаром знову упевнився. Вже поночі, вертаючись якимось із розсадника, Петро помітив, як з лівого боку поміж кущами ліщинника зблиснув зеленкуватий вогник. «Світлячок», — спочатку промайнула байдуха думка. Лісом він не боявся ходити в будь-яку пору, тим більше такої теплої літньої ночі. З видолин наповзала нічна бадьориста прохолода, легшим ставало наморене за день тіло, легше, наче молодіючи, ступали убитою стежиною ноги. Незабаром з кущів знову блиснула пара зелених вогників, вони загорілися і згасли, мов привіталися: у попутники йому набивався якийсь звір. Ліс — лякливий, не тої вдачі, щоб затівати гру з людиною, і думка про вовка неприємно кольнула в спину холодними, як крига, голками. Петро, як часто, був без рушниці — зайвий тільки вантаж у його тривалих мандрівках лісом, а з браконьєром, навіть злісним, Петро звик мати діло без зброї. Пара зелених вогників то з'являлася, то зникала, чемовражничалася, і він полегшено перевів подих, лише коли вийшов з лісу на поле, що запаморочливо пахло квітучим люпином.

А вранці до нього зайшов сусід, вайлуватий і неповороткий Вавришуків Степан, що пас у колгоспі череду.

Чоловік він добродушний і до нього прихильно ставилися на кутку всі, окрім тих, чії городи край вигону — вони вічно були підпасені.

— Плати мені за бичка, — замість вітання сказав Степан ще з порога таким тоном, мов вони давно уже про все домовилися і тепер залишилося тільки порахувати гроші.

— Якого в дідька бичка? — від здивування в Петра аж заворушилися вуха.

— Та от, розумієш, минулої ночі твої вовки мого бичка роздерли. А мене бригадир матюками зранку обклав, та ще й вирахеує в кінці місяця.

— Правильно зробити. Хочеш спати на роботі і платню брати, — засміявся Петро. «Таки справді не казна-що привиділося вчора у лісі», — подумалося йому.

— Ні, то з тебе треба вирахувати, — сердився сусід. — Бички — по моїй лінії, вовки — по твоїй. Тобі і відпустку більшу дають, що лісовим повітрям дихаєш...

Погомонівши і поспівчувавши невезучому сусідові, Петро запряг коня і поїхав на ділянку. Орлик, вгинаючи голову, мов тішився своєю молодістю і силою, тягнув прудко, і тільки пісок сичав за колесами. «Раз уже до того діло дійшло, — думав Петро, — доведеться зібрати мисливців і відстріляти сіроманця».

Наступного досвітка, виганяючи щойно подоєних, ще млявих із ночі корів, жінки уже обмінювалися свіжою новиною: у Вавришука знову пропав бичок. Щоправда, цього разу із скаргою Степан не приходив. Як воно усе трапилося, Петро почув від дівчат, які пололи на розсаднику.

Після випадку з вовком Степан пішов на піч наглядати за бичками з своєю старою, тріснутою на прикладі і перев'язаною мідним дротом, рушницею. Звечора він сторожко вдивлявся в синювату темність, босячись прогавити злого напасника, але його підвищена бойова готівність була марною: з пасовиська чулося лише мирне ремігання тварин, та зрідка тихо позвякували ланцюги, якими припинали бичків. Зорі поховалися, було тепло і сиро, сінокопи, що починалися відразу за пасовиськом, так пахли прив'яленими травами, що аж лоскотало в носі. «Припарює, мабуть, на дощ», — подумав Степан, зручніше змущуючись під копичкою ситняку, вкошеного кимось край вигону. У видолинках почали зароджуватися тумани, і повільною білою повинню розливалися пасовищем. Степан потихеньку став покльовувати носом, під досвіток зовсім заснув, але він добре почув, як до нього хтось підкрадається. «Вовк!» — промайнуло лихе, і він з широко розплющеними від жаху очима пальнув навмання, навіть не встигнувши схопитися на ноги.

«Вовк», здивовано векнувши і забряжчавши ланцюгом, глухо гепнувся додолу, а коли згодом, прийшовши до тями, Степан зважився підійти ближче, то побачив свого ж чорно-рябого річняка, що так необачно зірвався з прив'язі.

Смішки і пересмішки з Ваврищука прожили ще кілька днів, а там і затихли. І тільки вже на початку зими, при першій понові, у Петра трапилася нагода згадати літні історії з вовком.

Звечора взявся морозець, тихий, але шпаркий, і калюжі під ногами дітлашні, що вертала із школи, задзвеніли тоненькими скалками першої криги, збуджуючи і звеселяючи давно очікуваною зимовою втіхою. Вночі на оголені гілки дерев, на неопалі упору жмутки шарудкого, причерствілого листя, випав сніг, м'який і тендітний, мов зима своїм приходом не хотіла нікого розбудити і потри-вожити. Досвітком, ледь виглянувши з веранди, Петро аж прижмурився від несподіваного сяйва снігів, яких ще не встигли зачовгати люди, розписати ієрогліфами своїх лапок птахи та поцяткувати чорні пластівці сажі від густого диму з високих димарів. Петро вийшов укиннути на наручку сіна Орликові й корові. Він ішов по свіжому снігу обережно, скрадаючись, шукаючи і не зразу знаходячи, де б поставити ногу на цій незайманій білині, і вже на півдорозі до хліва несподівано помітив незвичні у селі сліди: чотири вм'ятини від подушок пальців, сліди схожі і не схожі на собачі, крупніші і більш видовжені, очевидно звіра з куди пружнішою силою. «Вовчі» — психологів він і мимоволі кинув оком на хлів. Але лапати сліди вели не до хліва, а завертали до хати, Петро, бокуючи, нішов понад слідом, силкуючись здогадатись, що ж привело нічного гостя на його обійстя — у село вовки не заходили уже кілька десятиліть. Сліди, чіткі і виразні, мов відпечатані навмисне якоюсь химерною печаткою на свіжому пухнастому снігові, завертали за ріг будинку, біля комірчини звір постояв, потупцювався і рясую, бо задні ноги точно показали слід у слід переднім, подався через сад і картоплище до лісу. Петро уважно роззирнувся і тільки тоді помітив під комірчиною щось червонувате — на закривавленому снігу лежав шмат козячої лапи.

Петро, спантеличено зсунувши шапку на лоба, довго стояв над несподіваною знахідкою, прикидав і сяк, і так, аж поки прийшла в голову проста і ясна відгадка: знайшовши весною вовчонат, він приніс їх не в хату, аби не дражнити дітлашню, — мало яка пошесть може йти серед дикого звіра, — а сховав у комірчину. Вовчиця, мабуть, вивела його слідом і весь цей час, гнана тугою непереборного материнського інстинкту, приносила вовчонатам

якусь поживу, лякаючи Петрову жінку витівками ворожбитів.

Наступного дня Петра викликали в лісгоспзаг. День видався нікудишній: за лісовивезення заробив прочухана — сльозлива цьогорічна осінь влаштувала репетицію потопу, і техніка рвала собі кишки кільканадцять разів на добу, на додачу запізнився на останній автобус і тепер від зупинки мусив лісом пішакувати до села. Він ішов обсаженою ялинами греблею, сердито повискував під підшвами мерзлий сніг, і думав, що хрін із ним, з тим начальством, хай собі воно лає, а ялини то он ростуть — він посадив їх ще за першого року свого лісництва. «Життя, — думав він, — місяці і дні треба вкладати в якесь путне діло, щоб воно росло і втішало людську душу, як ці ялини, що он шугонули в морозяне, дзвінке, аж страшно, щоб не покололось, високе нічне небо». Десь він читав, що в молодості ми дуже багаті життям і охоче всім роздаємо у борі свої скарби, але коли під старість йдемо збирати борги — ніхто не віддає. «А лісові позичати можна, — всміхнувся до себе, — за ним не пропадає».

Зелені вогники засвітились справа в гушавині вицкуюче спокійно, мов їм і потрібно було засвітитися при появі першого перехожого. «Цього тільки сьогодні бракувало», — невдоволено подумав Петро. Він вирішив не подавати знаку, а якось відбити в звіра охоту дражнитися. Він і далі ішов навмисно впевнено, твердо наступаючи на п'яти, і сніг під каблуками повискував ще жалібніше.

Вогники ще довго пливли гушавиною обабіч ялинової алеї, світились цікавістю і настороженістю, спалахували і згасали, аж поки не зникли в якийсь момент самі по собі. «Мабуть, узяв таки змором», — подумав Петро. Вовки рідко зважаться першими напасти на людину, він їх звичай вивчив давно, ще як служив на Півночі. Не раз у своїх тривалих мандрях йому спадало на думку, що вовки могли бути давніми нашими супутниками, ще древніх людей: ідучи вовчими слідами, людина сподівалася швидше відшукати здобич, яку сама не в силі виявити, почувши чи побачити — вовк же уловлює запах навіть за півтора кілометра. З тваринної цікавості вовча зграя собі бралася вивчати поведки людей, довгими зимовими ночами кружляла в безпроглядній п'ятмі навколо загадков-мерехтливих багаття людини, жадібно втягуючи вологими ніздрями щемливо лоскітливий, притягальний запах свіжого

м'яса. Але вже, напевне, вовки запам'ятовували, що на тому місці, де людина заповлювала оленя, завжди знайдуться рештки туші, там чекає дармовий кривавий банкет, і згряя подовгу йшла витонтаними первісною людиною, ще малопомітними стежками.

Петро ще раз роззирнувся по боках, у гушавину, яка від розлитого по засніжених верхів'ях ялин місячного сяйва здавалася ще густішою і ворожішою, і полегшено перевів дух. Але коли глянув уперед, вздовж вузького коридора ялинової алеї, то мимоволі приспинився: піднявши голову, наче внюхуючись у морозяне, іскристе від снігової потюхи повітря, вовк сидів попереду корків за п'ятдесят, прямо серед машинної колії, що ледве виділася на снігу. Колись Петру доводилося стрічатися із цим звіром різного настрою й наміру: злобним, з оскаленими зубами і загрозливо піднятим важким хвостом, з шерстю, настовбурченою на загривку; такий звір ладен був кинутися в першу-ліпшу хвилю, рвати і шматувати все міцними кігтями і зубами. Бачив і вовка, що огризався, з відтягнутими кутками хижого рота, з якого виривалося грудне ричання, доводилось бачити і звіра нажаханого, з притисненими вухами і хвостом, який злякано і принизливо задкував.

Звір, що сидів на дорозі, не скидався на жодного із цих, він дивився швидше запитально і вичікуюче. мов хотів і не міг щось сказати людині. Тікати, звісно, безглуздо, ніч цієї пори на дереві не пересидиш, і Петро намірився йти просто дорогою, бо впевненості і погляду людини звір не витримає і збочить. Але враз з-під ялин виплигнув на дорогу ще один вовк, трохи менший, очевидно, з молодого виводка, проте вже зміцнілий, влигнув знехотя, плавно вигинаючи спину, мовби не чуючи усієї своєї нагуляної на привіллі зрілої сили.

«Ба, — звів брови Петро, і здогад нагнав йому холод у спину, — а чи не цього лісового пірата вигрібав він весною з прілого листя, з-під вивороту, і таки не вигріб на свою голову?»

Він обережно звернув з алеї у гушавину і став продиратися лісовим підростком, не випускаючи з виду обох непрошених попутників і надивляючись, щоб на всяк випадок мати поблизу товсте дерево. Вовчиця, ображена крутнувши головою і м'яко ступаючи пухким снігом, рушила слідом, а за нею слухняно встав і молодий вовк. Підібравши сукувату замашну гілляку, Петро ішов, гли-

боко провалюючись у сніг на невидимих ямах, крізь поросль молоді густої крушини, що рвала на ньому одяг і боляче дряпала обличчя. А коли вибрався на вузьку стежку, що вилялася поміж корчами, обидва вовки вже спокійно сиділи попереду.

Петро знову пірнув у гушавину і, важко дихаючи та пересмикуючи плечима під мокрою від поту сорочкою, почалапав снігами. Цього разу вовчиця не одразу рушила за ним, довго і докірливо дивилася вслід своїм жвстими, широко розставленими, злегка розкосими очима, а тоді, припавши до землі, завилала.

Звіриний голос, несподівано тонкий для старої широкогруді вовчиці, знімався над синіми від місячного сяйва снігами, над мовчазним нічним лісом, жахаючи принишклого десь під кущем зайця чи і без того похлопав косолю; цей голос не нагадував чуте колись на Північчї виття, коли згряя оповіщала далеких і близьких сусідів про зайняту нею територію, ані сити пісню вдоволеного звіра над рештками розтерзаного лося серед скривавлених снігів, навіть моторошне виття собак, що зачують у селі мерця; якась древня, щемка материнська туга і холодишка звучали в цьому витті, що стискали груди і холодили серце. Молодий вовк, за якусь хвилю, мов тактовно вждав момент, і собі зняв у небо продовговату мурду і, несміливо пробуваючись у силі, став підвивати. Неясний здогад ворухнувся в Петра. «Чорт з вами, не мучте мене і себе, — зі злістю подумав він, мало не перечепившись через гілляку, що ледве виділася із глибокого снігу, — віддам я двох ваших, тільки відчепіться, дайте спокій душі». І хоч як не хотілося — до сільських колів уже рукою подати — він круто завернув праворуч, до лісового кордону.

Вовки ще два рази перебігали йому дорогу, він знову обходив їх корчачками, і години за дві, весь мокрий і знесилений, постукав у вікно Грицькової лісничівки.

— Ти звідки звалився? — постав на порозі в нижній білизні Григорій і сонно почухав волохаті груди.

— Вовки, брате, пригнали, — засапано проказав Петро, знімаючи шапку із мокрої від поту, змиленої голови.

— Мабуть, з того виводка, що весною приніс тобі двох. Я навмисне сюди завернув, аби відчепилися, може, знайдуть своїх.

— Не пішов би ти, куме, в монахи, — визвірився Гри-

горій, з якого ураз зійшов сон. — Тепер вони мені віддають за тебе, я ж бичків і взимку випускаю. Та заходь вже, — буркнув із серцем, майже за рукав тягнучи через поріг зніченого таким гостинним прийомом Петра. — Як що відправити зараз тебе додому, то вдосвіта хіба підмести знайдуться.

За пізньою вечерею при гасовій лампі, вони балакаючи упівголоса, щоб не розбудити жінку з дітьми у сусідній кімнаті, згадали різні бувальці за довгі роки лісництва, і господар все не міг заспокоїтися.

— Ох, і поміг, — крутив головою Григорій. — А я, дурень, узяв тих вовченят, он вже вишелестіли які — тільки худоба мичить, як підійде до кліток. Таж поруйлуй буслове гніздо, і він тобі принесе головешку на хату чи хлів, а то хижак, закони в нього не пташині.

Врешті, за вечерею умовились у найближчу педілю зібрати єгерів та мисливців і обкласти сіроманців.

Напередодні полювання Петро заскочив на кордон. Григорій зустрів уже приязніше. Обоє добряче прообідали, не забувши помінути авансом вовчі душі. Вовчиця досі не завдавала лиха бичкам на кордоні, хоча ранками біля кліток з лісовими бранцями було густо втоптані вовчими слідами, а одного разу знайшли тут розтерзаного зайця під самою кліткою. Навчений, Петро не став уже чекати сутінок, а рушив додому ще завидна.

Уткнувшись у комір кожуха, Петро дрімав у полупушку на м'якому сінові, яке пахло червневими луками і літнім сонцем. Повискували полоззя, за саньми шурхотів сухий сніг, розлітаючись віялом, коли сани заточувалися, і його хилило в сон. На перехресті, вже дрімаючи, він пустив коня не в об'їзд через міст, а навпростець, як їздив щозими, коли замерзала ріка.

У легкій хвилі сну він поринув раптово, зігрітий кожухом й теплом, що розливалось по тілу від випитого; він не знав, скільки проспав, заколихуваний м'яким шелестом снігу під полісками, тільки прокинувся так само раптово — сани шарпнуло, і він мало не вивалився в рівчак. Петро неохоче розплющив очі: ліс закінчувався, і сани вилітали на вигін до ріки. Орлик ішов ускач, шалено вілкідаючи копитами сніг, здавалося, якась дика і зла сила вселилася в коня і тепер безоглядно несла його якнайшвидше з лісу. Віжки, коли він спав, зсунулися з саней і обір-

валися, біля вудил теліпались тільки куці обривки. Петро оглянувся.

Величезними стрибками, наздоганяючи сани, вже зовсім близько, за ним гнали два вовки. «Ті самі», — подумав він і мимоволі зашарудів сіном, шукаючи і не знаходячи на дні полупушка рушницю, а коли згадав, що поставив її у хаті Григорія, у кутку біля рогаців і забув забрати, враз протверезів.

Першою йшла вовчиця, її прудкий гін і лихий блиск очей не лишали сумніву щодо наміру звіра, трохи збоку, легко, мов граючись, витягнувши довгий хвіст за вітром, наздоганяв молодий вовк. Він то, може, відіб'ється, подумав Петро, ще раз роззираючись, аби не напали сперш на коня.

До річки лишалося з півсотні метрів. І тут він відчув, як спиною пробігли, лоскочучи, холодні краплини поту — посеред ріки, звиваючись, йшла неширока чорна смуга. «Труби, Грицю, в рукавицю, — злостиво подумав собі, — попрошкував, то й купайся тепер у проталині з учорашньої відлиги, бо не завернути одурілого з жаху коня і не вистрибнути ж безоружному в лапи двох хижаків». Петро нараз обм'як і байдуже почав скидати кожуха, чекаючи миті, коли затріщить лід і з усього маху кінярухне з ним та саньми у чорну вируючу купель.

Нараз вовчиця стрімко взяла вліво і порівнялася майже з саньми. Орлик, косячи безумним, налитим кров'ю оком, мимоволі забирав правіше, вовчиця, низько стелячись, наддала іще, і знову мусив бокувати кінь; витягнувшись, сіра стальна стріла йшла над землею, із свистом, стрімким вихором закручуючи навколо себе сухий сніг, відсікаючи коня від чорної вирви. І лише коли Орлик помчав вздовж ріки і хвилини за десять лунко прогрімів дерев'яним настилом моста, Петро оглянувся знову. Ні вовчиці, ні молодого вовка ніде не було, мов усе, що трапилось щойно, примарилось йому на хмільну голову. І він ладен був би повірити в це, якби не обірвані віжки, що розвівалися на вітрі і били коня по змилених боках.

А наступного ранку, ще до світання, його розбудили голоси на подвір'ї — збиралися мисливці на полювання. Накинувши поверх майки кожуха і вступивши на босу ногу у кирзачи, Петро почовгав до людей. Чоловік п'ятихвощовал під верандою і смалили цигарки, ще вихопля-

вали при затажці на якусь мить із передсвяткової теми і їх бронзові від червоного тютюнового жару обличчя.

— А ми думали, що ти на зимову сплячку заліг, — ущипнув Ваврищуків Степан, який прителепав з своєю репаною і перев'язаною рушницею першим, тішачись помститися за літню кривду.

— Хлопці, того-во, — прокашлювався Петро, вітаючись з кожним за руку. — Полювання відкладається...

Нараз усі примовкли і тільки Льоня, загар, невисокий, і жвавий, як білка, мисливець пропадающий, спересердя чвиркнув крізь зуби.

— Де Крим, де Рим, а де попова груша... Ти ж сам на сьогодні замовляв.

— Не слухайте його, хлопці! — зріс і собі, як на дріжджах, Степан. — Він ще не прочунався від учорашньої гостини в кума.

«А дудки, — холод брався Петрові попід кожух, і він неприємно шулився, відчуваючи, як його тіло скипає пухирцями гусячої шкіри. — Аби тільки ви з двору, як гайну на кордон та випущу отих двох. Недобре, звісно, що людей збаламутив, але хай пробачать».

Чоловіки, що не сподівалися від Петра подібного демаршу, обурені тим, як нагло вислизає така розкішна змова втіха, разом узялися за господаря.

— Він щось крутить! Мабуть, начальство приїжджає, то ми йому заважатимемо...

— Чхав я на його начальство, сьогодні законней день полювання.

— А, може, йому вовків шкода стало? — засумнівався уголос Степан.

— Мені, начебто, двох бичків не шкода.

— Вгамуйся, Степане, — не витримає неправди Льонько. — Чого на сірого марне клепаєш: один бичок його, один — твій, давай по-чесному...

— Степанові гріх губу дути. Він полювання ще влітку почав.

— Добре, що хоч рушницю тоді бригадир відібрав, а то б усе стадо перебив. І цілити по таких мішенях добре.

— Чого б то не вцілити, бичок же прив'язаний.

— А що ти за мисливець такий знатний, — огризнувся Степан. — Подумаєш, забив на віку одного зайця і півтори качки.

Чоловіки ще трохи постояли, позубоскалили, висмалили по сигареті, не знаючи, що ж далі чинити, аж поки Льонько не закинув рушницю на плече.

— Ходімо, хлопці, до мене снідати. Якщо рзнок з неладу починається, то й полювання порядне не вдасться.

Похрумкуючи намерзлим снігом, чоловіки подалися з двору, а Петро ще довго стояв під верандою, кугаючись у кожух. Поки хлопці розп'якували, почало світати, над лісом удалині виткнувся окраєць сонця, і зблиснули сніги на вершинах сосен, зблиснули загадково і таємниче, як в новорічній казці, що десь там зароджувалася в лункій гушавині. Який би мудрий не був, думав він, мружачись на іскристий урочистий ліс, а знаєш ти завжди, хоч трохи, але менше нього. І коли там не залишиться бодай крихти загадки і зачудування, навряд чи й ми добріші станемо.

Над лісом знімалося, фарбуючи в рожеве сніги, свіжовміте сонце.

МАМО, ВЕРНІСЯ

День, очевидячки, мав бути знову як вчора: з глибоким, відмитим, бездоганної сині небом, з чистими, як вперше випрані простирадла, морозами і передвесняними вітрами відбіленими хмарами, з відтанулими калюжами, біля яких галасливо стрибатимуть і навіжено чубитимуться вічні непосиди горобці, що питимуть залюбки синю воду, відчайдушно закидаючи розтріпані і розкошлані голови вгору, питимуть, смакуючи та тішачись крижаною, з дзвінкими кристалами льоду, аж густою вологою. Барвара вже подавно лежала з відкритими очима і дивилася на віконні шибки, що з чорних стали непомітно фіолетовими, а там і голубими від тихо і безболісно народжуваного досвітка.

День наставав нестримно, дужчало владарювання світла, лише крізь скло холодно та байдуже поблимувала, мінилася та переливалася остання, немов ненароком з ночі забута, припізніла одинока зоря — вона видавалася Варварі примерзлою до нахололої з ночі шибки.

Прокинулася Варвара давно, відчуваючи, що втоматрохи зійшла за довгу зимову ніч, втомленою залишалася хіба тільки душа; маленька, спрацьована, вона лежала, згорнувшись калачиком, у великому, немислимо тепер великому напівпорожньому ліжку, та гортала думки, як вже колись читану, не вельми цікаву книжку, і ті думки, видавалося, стиха шелестіли, мов поживклі та вицвілі сторінки. Вона лежала, боячись ворухнутися, скрипнути ліжком і розбудити дітей, і тільки зважившись, нарешті, позернула на другий бік та простягла руку, поклавши на порожню й холодну подушку поряд — була та подушка холодною вже півроку, відколи чоловік покинув її і подався до тої Васьки, Василяни, що секретаркою у районі у начальника одного служила.

Варвару не допікав жаль за Павлом і не точила іржею ревність, бо не мала вельми за чим жаліти і чого

ревнувати, відболіло, перекипіло давно і विकіпило, та все ж у душі, коли не лукавити, десь на самому денці, таки залишивсь якийсь накип і гірка прикра сіль. Вона знала, що до Васьки їй не доставитись — ні статурою, непомітно й підступно гнутою вже роботою, рачкуванням щоденним з ганчіркою (Варвара прибиральницею була у конторі), Васька ж лебедем пропливала вулицею, вифарбувана, підмазана, як піч у великодну суботу, і парфуми пахтіли від неї, мов від магазину змішаних товарів у їх селі; Варвара свої зморшені руки із задирками біля нігтів тихцем ховала при людях, Васька й не думала, звісно, стидатися довгих і добре доглянутих пальців із нігтями, вкритими лаком, що вилискували, наче вишня, яка ледве налилася і почала вистигати.

Вони жили в одному селі, зовсім близькому до райцентру, жили на одній вулиці мало не сусідами, але видавалося, що живуть на різних континентах — обоє навіть не пам'ятали, коли уже зустрічалися, чуття, загадкове і не пояснюване, завше підказувало їм одна одну; і коли одна ступала на вулицю, то інша напевне звертала в провулок, більше того, вони навіть не могли уявити, як би зустрілися на одній стежці і на одній дорозі, а ще гірше й гіркіше — зустрілись очима.

Вона лежала й дивилася на світліючу шибку у вікні, де так само мерехтіла і змигувала, наче тихо спокійно і рівно дихала одинока, примерзла до скла зоря; Варвара переймалася світанковим цим спокоем і не спішила, бо контору помила ще вчора, а дітей встигає зібрати, і по троху душа її набиралася рівноваги, схожої на цю, досвіткову, між ніччю і днем; коли ж хтось затарабанів, нагло й настирно, у двері, вона аж скривилася від зрушеної рівноваги і неохоче, вступивши у капці, почала паляти до дверей.

Вона відчинила двері, глипнула і остовпіла — на сходах, мов синій привид, бовваніла Василяна. Якусь мить вони стояли обидві мовчки, приголомшені та здивовані, і між ними жовтою блискавкою промайнув і змигнув переляк; розділені не порогом, вони стояли розділені життям, як рікою, і ту ріку перейти непросто, бо бурлить, несеться й клекоче вона, збиває і валить з ніг, в тій шаленій стрімнині, крижаній, аж хапає правець, то чисті струмені йшли, десь народжені джерелами, а то каламуть, то неслися ви-

пущеною на волю стрілою, а то знову закручувалися у чорний засмоктливий вир.

— Павла нема, — першою озвалася Василина, хухнувши білою парою у синій досвітній морозець. сказала, леде вимовивши цих два важких, як каміння, слова язиком, що з холоду мало слухався і аж рипів.

«П'яна вона хіба, — байдуже думала стямлена вже Варвара, — знайшла у кого питати».

— Тож нема, — відказала, і подоба кривої усмішки ображеною тінню ковзнула сухими губами. — Півроку уже в тебе.

— Павла нема, — вдруге сказала, заплітаючи так само язиком, Василина, і осклянілі очі її вперлися у Варвару, наче в стіну. — Пішов досвітком сіна коневі кинути, і кінь забив. На смерть.

Варвара довго стояла мовчки і порожніми, вихолонулими очима дивилася на Василину; вона не скрикнула, не заплакала, тільки гойднулися сині холодні тіні на її зморхлому вже лиці, і відсвіт від цих тіней падав на сивину, що несподівано засвітилася, мов у примарному світлі люмінісцентного вуличного ліхтаря. От яке те життя, подумалося Варварі, йдучи від дітей, небіжчик хвалився: «Отепер поживу, як уже заманеться», от яке те життя, думалося Варварі. І не було в неї ні втіхи, ні суму, ні за пізнілої злоби відомщення, ні жалю, тільки накин отой нараз спав із душі. Все минуше.

— Твій чоловік — то й хорони, — сказала, не дочекавшись відповіді, Василина, і очі її стали меншими і жалкими. — Я з ним тільки півроку була, нащо мені мрець у хаті.

Варвара не озиралася, вона не могла бачити, вона просто відчула — шкірою, спиною, усім тілом — що діти її обое, прокинувшись, постали враз за плечима, непомітно й нечутно вирости вони, єдині крила її.

— А де ж... він? — Варвара не пересилила себе назвати його по імені, немисливо вимовити «чоловік», і вже зовсім не знала, чи можна було б тут говорити «твій» або «мій».

— У хліві ще... В гної. Я коня боюся.

— Мамо, — тихо сказала дочка і легенько стиснула пальці її — теплими своїми, щойно з постелі, стисла Варварині, вихолонувлі за життя, вузлуваті й шорсткі, мов укріті старою корою.

— Тоді вдвох хоронімо, нащо мені така витрата, — раптом, немов злякавшись, швидко затарабаніла Василина, і гладке полив'яне обличчя її враз задобріло. — Він же з тобою вік прожив.

Досі Варвара чогось страхалася звести на неї очі, тепер же цей ляк минув, вона кинула мимохіть байдужий погляд на Василину, кинула, як на щось неживе, ослінчика або етажерку, і рушила в хату вдягатись.

— Мамо, — заступив дорогу їй син. — Не ходіть. Не ходіть туди.

Дорослі вже в мене діти, думалося Варварі, і добрящі вони вдалися, гріх нарікати, але їм ще пожити, взяти в порадики ті літа, що шуміли уже за спиною у неї, як зелене листя на легкому літньому вітрі; їй, нетомленій, літа додавали сили та певності. І син, мов відчувши невидимий порух прожитих років, що прохолодою війнули в обличчя, опустив голову і відступив.

Варвара накинула своє нове, ні разу не вдягане ще пальто, перешите торішньої осені з доччиного, і вони пішли вдвох з Василиною безлюдною спрощення і мовчазною досвітковою вулицею.

На поколюючому морозі хрумтів і поскрипував під ногами сухий рипучий сніг; вони йшли перехрестям сусідських поглядів — відколи то стали товаришками? — йшли, немов фотографовані блищами, урочисто холодні і мнимо байдужі.

Смерть завжди несподівана, раптова вона чи ждана, чи навіть жадана з тяжкої і безнадійної хворості; і рідко бувало, щоб після холодного подиху сирої землі хатні не розгубилися, не метушилися безтолково, не знаючи, за що узятися і з чого почати, аби до поминок справитися; але ось приходять люди, і робота робиться сама по собі, кожен знаходить займисько, все лаштується непомітно і в лад. Так і в Василининому домі.

Покійник, обмитий і наряджений, лежав на покуті, чоловіки на труну стругали білі, наготовлені на столярку до літньої кухні дошки, діти з хвої, що пахла смолою й зимовим вітром, плели вінки, а жінки, стиха перемовляючись, поралися на кухні із каструлями.

Варвара стояла над покійником, і думала про своє життя із ним, таки добрячий шмат життя, два з половиною десятки літ; та диво-дивне, скільки всього траплялося,

траплялося не тільки плутаного, просто гіркого зрештою, але зараз воно відходило, спливало, мов і не було його; залишався лиш подив — чого він тут, у чужій хаті, поміж чужих людей...

Заміж втрапила вона молоденькою, як ішла під вінець, то жінки казали, що ляльку їй ще б у придане, такою ж на фотокарточці зоставалася — тоненькою лозиною, дитинчам із зляканими очима. Перші роки Павло мав добрий заробіток, шоферував, подекували, що і «зліва» йому немало пливло, та не допливало воно до домашнього порога: чайну «Поліський вечір» поряд із прехідною немарне охрестили всі «матінкою», їй сповідали хлопці свою і синівську, і подружню любов.

Коли ж п'яним роз'їхав школярика, слала йому Варвара три роки посылки в далеке північне місто, яке й досі не ладна вимовити — переписувала його щоразу, перехиливши голову від старанності, з поштового круглого чорного штемпеля, а сама, щоб дітей на ноги зіп'ясти, три контори мила і підмітала — дві в районі і одну у селі. Як вернувся Павло, то на бойню конюхою прийняли.

— І чорт його забери. — махнув тоді він рукою. — При свіжому м'ясі яюсь не похудну. Ще й дітки щодня гостинець матимуть.

І підморгнув так хвацько, як замолоду, кумедно смикнувши вусом, як умів смішити її до весілля — вона і тоді засміялася.

Та не вчашали гостинці ті в хату, зате стали вчашати сусідки, що пошепки переказували, як набив Павло Василюк холодильник копченими язиками та ковбасами.

Варвара стояла над небіжчиком і дивилась на його руки, перев'язані білою в крапочки хустиною, аби так заохололи на грудях, і силувалася згадати, коли бачила вона востаннє, як гладили ті руки дитину по голові, і все ніяк не вдатна була згадати; її ж вони «гладили» не раз і не два — синці подовгу не сходили. Крутий і поміж людей, і поміж тварин, він цими ж руками, бувало, так муштрував того самого коня, під яким і згинув, що з вудил тільки мило летіло.

За день, як піти назовсім із хати, запрягав він коня і той негадано схарапудився; Павло теж враз скипів, намотав віжки на руку і став хрестити кілком строптяця — здіблений кінь хрпів і дико поводив очима, витанцьовуючи по колу навколо господаря з кривою і злобною ус-

мішкою, після кожного удару кілком по крулу кінь здіймався вгору і загірив ногами повітря, іржав ображено і благально, мов просив милосердя. Злякана Варвара повисла на руці в чоловіка:

— Облиш, може, він не винен...

Опісля з'ясувалося, що кінь і справді схарапудився не без причини — наступив тоді на цвяха, що невідь де взявся на підвір'ї.

Варвара дивилась на холодне Павлове, чомусь по смерті піддуге та посиніле обличчя, і йшла, мов по кладці вглиб пережитого; Василюк ж, ніяк не надбавши займиська, тицалася з кутка в куток, крутила скрушно і каятливо головою та все приказувала:

— І нащо воно мені... І де воно взялося на мою бідну голову?

Вона заламувала білі руки з довгими пешеними пальцями, на яких жовто зблискували перстні, а хазяйки нишком ховали усмішки в хустки.

— Де ж я м'яса візьму на поминки... — хруснула довгими пальцями Василюк, мов з холоду розтираючи руки.

Сусід Порфир, що зняв шойно мірку з мерця для труни, обернувся вже в дверях і скрива блимнув на господиню.

— Та не скигли ти, — буркнув, — того, що покійник тобі переносив, малої долі стачило б.

Варвара обернулася і кинула на Василюка той самий погляд, що й досвітком, як на ослінчика чи табуретку, погляд холодний, байдужий та відсторонений — було на душі в неї порожньо, як на заметеному снігом зимовому полі, де окві ні на чому зупинитися, тільки мете й шарудить сухий причерствілий поземок.

— Чи про це зараз мовити... Хай сходять чоловіки, візьмуть у нас поросля.

Варвара побула ще з півгодини біля покійника, простояла мовчки, перекладаючи холодні й важкі, наче брили, камінні думки, а тоді пішла на роботу підмести й помити в обід контору.

Чоловіки поралися з Варвариним порослям, не присідаючи, курили просто за роботою, перекидаючи губами цигарку з кутка рота в куток, мружачись та задираючи підборіддя вгору, аби дим не їв очі, і нарешті Порфир, витерши марлею червоні від крові руки, сказав:

— Там лівер і жир лишився, хай би забрала Варвара. Не викидати ж...

— Помалу, — здивовані очі Василини враз стали круглими, як поштові штемпелі на конвертах. — Месі тут наслідили, начовгали, підлогу тепер фарбуй...

Порфир ікнув від несподіванки, а тоді, не врадивши, загриб п'ятірнею жмут внутрішнього сала і тицьнув у рот Василині, розмазуючи губну помаду.

— На, наїжся, — товконув, аж притис до стіни.

— Притерушений, — не образилася Василина, огинаючись та відсварюючись для годиться, і витерла рот хустиною. — Обої мені залапуцав...

Коли по обіді Варвара прийшла до покійника, Василина знов неприкаяно шнуркувала з кутка у куток, щурилася і мерзлякувато терла худі і білі, безкровні руки.

— Де ж я борошна, бідна, візьму...

Не мовивши й слова, вернулась Варвара додому і стала вкладати, тужачись, мішок борошна на дитячі санчата.

— Мам, — підхопивсь помагати їй син. — Не муки тої шкода... Люди сміятимуться.

Варвара не відказала синові, зрештою, і не мала чого сказати, тільки опустила сиву свою винувату голову, і взялась за санчата.

Хилячись уперед і горблячись, вона повезла борошно вулицею, сяючою снігами, залитою відчулим вже весну, звеселілим сонцем, вона тягла ту муку як свою муку, і від скрадливих та жадібних неситимою цікавістю поглядів, якими світили сусіди з-за парканів, вулиця видавалася і зовсім оглушливо сліпучою. Думки, що напливали, не давали спочину душі, вони, мов скулко їм муляло, ворухнулись десь там в глибині, вовтузилися і перевертались: Варвара чула, що їй заважає щось, вона йшла, мов людина, яка забула раптово потрібне і тепер ніяк не згадає, її гнітило, що в думках про Павла набігає лише гірке і недобре, вона опиралась цьому, пересилиювала себе і боронилася відчайдушно — не могло ж так бути, принаймні так залишатися. І Варвара взялася шукати іншого, перевертати прожите, мов манаття в старій материній скрині, перегортати злежале і давно не чіпане, відкидаючи геть, наче поточені міллю, довгі роки, коли з неї в очі сміялися і тицяли Василиною, облишаючи збоку застрахане малолітство дітей; вона перебирала роки, як давне, цвіллю пропа-

кле шмаття, і не знаходила того, чого шукала, аж поки не наткнулась випадком на той давно призабутий ранок.

Вже досвітком привезли додому дружки Павла — геть безтямного, тільки боса одна нога здивованою сиротою виглядала із воза; виваливши його, мов дрова, під хвірткою, дружки враз завіялися, а Варвара, обхопивши чоловіка попідруки, як малу дитину, тягнула у хату, мила й халючила, розувала з єдиного черевика. Коли ж він прочманів було трішки, то взявся за жінку, чом вона, нероба така, мух над ним не гонила — Варвара й збігла тоді із дому.

Проспав Павло, вдоволено сопучи, отак до обіду, і розбуло його якесь шкряботіння та брязкіт: діти повзали голими заденятами по підлозі і нишпорили порожніми каструлями. Павло неохоче підвів важку голову, в якій усе-редку повідставало усе, мов у давньому висохлому наповинину яйці, встав і собі зазирнув туди із цікавістю; без господині там щось віднайти був він, звісно, не ладен, а тому тернув для годиться скибкою хліба пательню і подав сперш малому.

В малого ожили й загорілися очі, він хапливо ковтнув, було, слину й потягся увесь до хліба, але нараз щось невидиме, як скляна стіна, спинило його; малий завагався, перевів погляд на батька, тоді знову на хліб, що тримав той у дрібно тремтячій від похмільного дрижака прохальної руці — голод потіснив невидиму скляну стіну, але не надовго, і син, опустивши очі, гребонув від себе бацькову руку.

Мала скоса зиркнула і відвернулася.

«Ум-гу-у», — мимовільно й протяжно він рикнув здивованим звіром, і холод, що струсонув його виснажене, мов обмолочене важкими ціпами тіло, вибив хміль до остатку. Щось не знане давно ворухнулося рангом у ньому, незвично тепле й щемке, і він взявся хапливо, плутаючись неслухняними пальцями у колготках, вдягати дітей: він уперше отак відчув, що ці два крихітні й замерзлі тільця, які повзали поміж каструль, є часткою його самого, не впинне продовження хоча баламутного, але його ж таки життя.

Незадовго удягнені діти світили умитими личками, як нові копійки, а Павло, винувато ховаючи погляд, заходився коло плити — небавом на ній шкварчало і булькало, він же, почепивши жінчиного фартуха, поважно й

значуше походжав головокомандуючим понад строем ка-струль. І коли на поріг заявила сусідка Ніна із свіжою, теплою ще новиною на губі, і вона зобачила Павла із на-чепленим клейончатим фартухом, що стирчав на ньому неоковирно та лопотів, наче бляшаний, то в неї з того ви-дива перестали слухатись очі і замигтіли раптом, мов ку-льки у барабані спортлото. Промимривши позичити хліба, вона крутнулася, аж вітер зняла спідницею, і чимдуж по-далася із хати.

Але через хвилю вже на порозі стояла інша сусідка і жалібним голосом присьма просила позичити жменьку солі — очі її також були голодними, вони бігали по кім-наті і хапали усе підряд, як лякливий злодій у лавці дріб-них товарів; великодушний Павло відсипав їй солі повну мисочку.

Потім заходили ще і ще, а коли у дверях постала Юс-тинчикова Ганна, що досі не знала, де й клямка у них, то не встигла навіть розкрити рота.

— Сіль вже позичив, хліба давав, тертку забрали, — блимнув господар з-під брів звичним таким, сутінковим поглядом. — Чого іще?

— Та я хіба що, — перелякано подавала голоблі на-зад повнотіла Ганна, оторопіло дивлячись на Павлові ру-ки у тісті. — Та я нічого...

Останнім прителепав кум Олексій, посидів мовчки, покурив собі, поцмакав губами — Павло відав, що як кум перебере, то завжди отак прицмакує, а тоді, вперше не дочекавшись угощення, журно сказав:

— Ти б тогово, Павле... Порядку на кутку не ісував.

— А не пішов би ти, куме, під чотири вітри, — не втерпів урешті Павло. — Я вам тоді цікавий, як Варвару навколо хати ганяю.

Як понесло Павла, то вже не міг зупинитися, прибрав у хаті і коло хати, попорався і дав лад подвір'ю, добряче так запецьканому, навіть сам вибрався і причепурився.

Три дні вертався Павло з роботи просто додому, і всі ці дні Варвара ходила святечна, уперше з піднятою голо-вою, випрямилася раптом і навіть рук не стидалася. Три дні чоловік хазяював, та не стачило, певне, на більше, і як завіявся після того, то тиждень і з свічкою його ніхто не знайшов.

...Варвара тягла дитячі санки з борошном залитою сон-цем вулицею, вулиця сяяла від урочистих снігів, на які від

тополь лягли голубі довгі тіні — навіть дві чорні вороки, що сановно походжували машинною колією і дещо зверх-ньо зиркали на перехожих, не применшували зимової хра-мової урочистості; Варвара тягла санки, що повискували ненароком скривдженим цуцням, і думала про пережи-те. І коли вона згадала той день, весело здивованих і вми-тих дітей і не менш здивованих та спантеличених жіночек, яким так нагально знадобилася позичка, їй легшими ста-ли санки; очі сусідів, під беззвучним прострілом яких вона зараз ішла, скрадливі погляди з-за парканів та ледве від-хилених фіранок із несхвальних, осудливих і недоброчи-ливих видалися теплішими і співчутливішими. Душа в неї під цим незамутненим сонцем, на незайманій непорочній білині снігів немов обновилася, як обновляються старі ікони чи древні картини: кіптява спала, ржа осипалася, і сяяла вона та світилась аж лячно — бо навіть раз на ві-ку зроблене кимось добро не гине, навіть зроблене рідним дітям; воно не щезає, не тліє, не іржавіє; і в цьому знай-шла вона власне виправдання і помилювання.

— Мамо! Вернися... — линуло наздогін доччине у лункому й пружному повітрі, але долинало з такого далє-кого далєку, з-за якогось порога, що був ще до болю.

В КУКУРІКАХ, СЕЛІ ТИХОМУ

Засунувши обидві руки в кишені і насвистуючи безтурботною птахою, Гриць ішов серединою вулиці незнайомого досі села, ішов хазяйновито, як власною подворицею, і недбало позиркував довкола. Степан чеберяв за ним.

— Село мені, знаєш, до шмиги, — озвався урешті він. — Перша кляса.

Вздовж цієї єдиної вулички, біля похилених почорнілих з негоди й поважного віку парканів, на давно не фарбованих лавочках, то там, то деінде сиділи діди й баби: склавши на коліна зморхлі старечі руки з покрученими вузлуватими, із наростями на суглобах пальцями, вони дивилися вицвілими, вицідженими, позбавленими жаги життя очима, сиділи, тішачи натомлені за вік свої кості останньою ласкою все менш тепер щедрого осіннього сонця.

Біля стовпа з поперечною перекладиною вгорі, з якого звисали обідрані дроти і який нагадував високого хреста, що ставили колись на роздоріжжях, Степан із цікавістю приспичився і взявся, було, читати бляшану вивіску. «Почта с. Кукуріки. Працює з 13 год. до 14 год. Вихідний — понеділок». — читав він і спантеличено озирався, шукаючи очима ту пошту.

— Ге-ге, — сміявся з нетямкуватого товариша Гриць, і зверхно плескав по плечу. — Марно я обвзвив тебе по світах... Ото й уся пошта: під цей стовп раз в день приїжджає поштовий фургончик.

Вуличкою навстріч пройшли кілька жінок, і Гриць підозріло глипнув на їх новісінькі куфайки та ще лискучі гумові чоботи.

— Знов запилися наші на фермі, — мовив дідок із лавочки навпроти і пахнув сигаретою сизувату хмару,

вдвічі більшу за себе. — Бач, он конторські доїти приїхали.

Велика тиша стояла над всім селом, над довколишнім сумовитим осіннім полем, і лише зграї ворон час від часу знімалися з старих і розлогих груш: невідь що не поділивши, вгодовані птахи зчиняли галас, лемсгт і гвалт, відчайдушно чубилися і вививалися чорною віхолою; тривожний пташиний крик линув над всім селом, над небіленими хатами, в яких ще теплився людський дух, і в яких, перехрещений дошками на віконницях, він давно уже вичах; над маленькими, виробленими на віку дідами й бабами, що винесли вихолонуті скрипучі кості на сонце, і над великим стовпом-хрестом, що височів над домівками і тихо дзвенів обірваними, поіржавілими дротами; як зчиняло раптово вороння галас і гвалт, так і раптово змовкало, дійшовши недовгого перемир'я, і знову всідалося на старі, розлогі й дуплисті груші.

— Ти бачив тут хоч одну дитину? — перехиливши голову, суворо перепитав у товариша Гриць.

— Не-е, — розкрив рота Степан, подивувавшись, навіть Грицькові діти — вони ж бо копати буряк наймаються, а не няньчить дітей приїхали.

— Підходяще село, — не виймаючи рук із кишені, весело і двозначно забряжчав копійками Гриць. — Свином наших, тут висаджуємо десант.

Гриць любив при доброму гуморі побалакати високим штилем, а ще був охочий мов ненароком повернути у мову якесь вельми вчене слівце — взимку, перебиваючись у райцентрі по кочегарках, аж доки благословенний час літніх зарібків надійде, він спеціально для цього читав десь затертий і в сажу та вугіль ним випецьканий словник іншомовних слів. А як блисне весняне сонце, з вирієм повернуться притомлені і похудлі птахи, Гриць сам подавався у вирій — збивав нашвидкоруч ватагу педібних до себе, забирив незмінного джуру Степана і в близьких та не вельми близьких краях сапав буряки, рвав налітлі дзвінким та іскристим соком яблука, латав боки перекобоченим фермам... Трудова його книжка, пугата від вкладок, пропечатана всіма мислимими і немислимими штампами та печатками, з часом нагадувала не то атлас залізних та шосейних доріг, не то адміністративний покажчик.

Свиснув Грицько свою ватагу, що чатувала у міському вокзалі на чемоданах, і весь вирій з галдиканням, смішками-пересмішками опустився, нарешті, у Кукуріках.

Грицькова ватага зроду-віку нічого і ні в кого не просила та не вимагала, окрім договору із печаткою, а коли ту печатку, хухнувши, поставили у конторі, хлопці за кілька годин підлатали невідь коли закинута в Кукуріках хату, засклили вікна і нависили зірвані з петель двері, а вже досвітком, ледве встало ще заспане і невмите сонце, були у полі. Під вечір, коли до них підкотив мотоцикл агронома, волочачи за собою довгу, як хвіст комети, кураву, за спиною у них поле горбилось і рябіло від вже очищених буряків.

— Фю-іть, — здивовано оцінив, протираючи від куряви окуляри, агроном. — Бригада «ух»...

— Ножі в нас з моторчиком, — згодився поблажливо Гриць. — А як з транспортом?

— В порядку живої черги, — потішив, розводячи руками, агроном.

Жива черга підїхала лише наступного дня під обід, і тракторист перевальцем, нога за ногу, взявся длубатись ще біля причепа.

— А мені все їдно, — відгризнувся він, коли ватага накинулась на нього і загалдикала пташиним базаром. — Іднаково руб десять в годину... А ви хто такі, щоб мені указувать?

Гриць довго вивчаючим поглядом, злегка жмурячи ліве око, дивився на його неголений і підпухлий з вчорашнього вид.

— Ми — збірна Європи. А я — громадянин всесвіту, — скромно відрекомендувався і жестом конферансьє, коли артиста викликають на «біс», показав у бік своєї ватаги. — Ходім покажу документи.

Гриць покопирсався у речовому мішку і щось там забулькало.

— Документи справні, — сказав тракторист, витираючись рукавом, і слухняно підїхав під завантаження.

Ще через день трактористи кидали інші бригади, та вернувшись на поле, гукали:

— А де тут збірна?

І записувалися до Грицька на чергу.

Буряк горів під ножами ватаги, трактористи, відмітившись біля речового мішка, горіли трудовим ентузіазом.

мом, а коли сусідні бригади приходили сваритися, Гриць точнісінько як агроном, розводив руками:

— В порядку живої черги.

Певно, настукав таки хтось агроному: приїхавши в поле, він довго тинявся ділянкою Грицевої ватаги, нишпорив і шнуркував, підозріло носом крутив, як його гончак (був затятим мисливцем), що раптом зачули принесені вітром зманливі і збурливі, аж закипала кров, запахи; але так і не маючи щось сказати про бездоганну роботу, сховав очі за окулярами.

— З післязавтра усі до картоплі, на сортувалку. Солярка кінчається.

Ввечері на великій раді Грицевої ватаги присуд був однодушним:

— Там заробимо, як Хома на качалках.

Досвітком, ще тільки перші дими знімалися над потрісканими і облупленими димарями, Гриць вивинувсь у район і вже під обід ватага закопувала край поля в лісопосадці списану, але ще цілком придатну цистерну. Завбачливо виставлена сторожа «голоснула» на бензовоз, що вертався в село із соляркою, і шофер, перевіривши документи в речовому мішку, із повеселілими змашченими очима відлив їм по ширості своєї навстіж розчиненої тепер душі.

Агроном по тому ходив темний, як ніч, бив себе в полі й жалівся:

— Як воно все мені набридло... Лишався один бензовоз солярки і ту гавашофер розлив. Якби не побачили біля контори шланга, що волочиться по землі, то й бідона зараз би не зосталося.

Наступного тижня інші бригади, позиркуючи в поле голодними і завидющими очима, сортували малоодхідну картоплю, а на ланках Грицевої ватаги шпарко ревли трактори і, вдоволено крякаючи, підходили трактористи до речового мішка в порядку живої черги. В осінньому повітрі пахло першими приморозками і грубою конійкою для ватаги.

Щоправда, на непорочно чистому небі сезонного заробку зійшла негадана хмара, що дещо притьмарила отой заробок і кинула тінь, мов жнивної пори на свіжоскошені стерень, на завше безтурботне веснянкувате Грицеве обличчя. Завфермою, чималим червцем багатий, із шоками, що палали нев'янучим, мов борги тутешнього господарств-

ва, рум'яцем, раптом виставив, приймаючи від ватаги буряк, п'ятнадцять відсотків засмічення.

В Гриця від обурення потилиця похолонула і він, збожившись перед громадою відшукати пропащу правду, першою ж машиною гайнув на бригаду.

— І мені тре' на світі жити, — преспокійно відраховуючи прибулі машини, чиркав завфермою палички у блокноті — криві і похилені, як паркани в Кукуріках. — Запас їсти не просить: щось усохне, щось зогние, а щось украдуть.

— А моє яке діло? — Гриць розкрив розгублено рота, як горобець, в якого із дзьоба безсоромно і нагло вихопили знайдену шойно здобич.

— Зате моє діло списувати крадену вами солиру, — незворушно малював ті паркани завфермою.

— То ж не п'ятнадцять... Хоч п'ять, — втрапив раптово звичну упевненість Гриць.

— Дванадцять, — малював своє чоловік.

— Сім, — журно мовив безутішний Грицько.

— Десять. І балакать більше не буду, — підсмикнув штани завфермою на черевце, які могли б там триматися, якби їх прибили принаймні цвяхами.

Чоловіки із виляском ударили по руках.

По роботі увечері Гриць затужив, довго лежав з відкритими очима і мугикав собі під ніс: «Ой, що росте без кореня...», — ледве чулось Степану, що насторожено прислухався.

— За домою засумував? — зробилося шкода йому товариша.

Гриць крутнувся, було, мов шукав третього бока.

— Яка там дома... Батьків, знаєш сам, вже нема, живи при тітці. Сім'ї в тридцять літ за зарібками не нажив. Громадянин всесвіту й годі — сьогодні тут, завтра там.

— То мо'ї тої скидки шкодуєш?

— Угода по-чесному: хто хитріший, того і зверху.

— То, може, ти захворів? — зовсім злякався Степан.

— Та ні, — важко видихнув, як за покійником, Гриць. Самогонка кінчається: живої черги не буде.

У наступні дні Степан взагалі не міг втямити, що діється із Грицьком: то носив оберемками пряняки із приїжджої лавки, оті товсті й тверді, мов хокейна шайба, які надкусити здатен хіба що залізний нерідний зуб — невідомо тільки, де їх дівав, до дівчат у сусідні бригади після

буряків не находишся; то тинявся городом і вернувся у хату, обвішаний заліз'яччям, — притягнув казанця, іржаву балійку та стару вихлопну з мотоцикла.

— Чи ти за онучника із тутешньої заготконтори? — знизував плечима Степан, дивлячись, як, побрязкуючи заліз'яччям, пореається Грицько.

Гриць зберігав мовчазне достоїнство і лиш зверхньо поглипував на товариша.

А через тиждень він поманив за собою Степана в напівзавалений хлів, що, як висхлий кістяк на скотомогильнику, світив голими, обчухраними вітрами, ребрами, і церемонно тикнув пальцем в якийсь агрегат, невідь яку хитромудру конструкцію, яку Степан міг сприйняти за що завгодно, навіть за НЛО.

На кількох цеглинах стояв казанець, під ним блимав вогонь, вихлопна мотоциклетна труба, місцями обмазана тістом, проштрикнула балійку, і з тої труби капало.

Гриць урочисто, як при великодному причасті, підставив ложку:

— Ану, спробуй.

Степан, підозріло косячи оком, сьорбнув і, обікнивши горлянку, спочатку закашлявся, а тоді вдоволено й схвально крякнув.

Урочистий Грицько запалив у ложці, високо підняв над головою і вилив щюрочком: вогненна рідина, не згаваючи на льоту, дістала землі і затанцювала синім примарним танцем.

— Отепер буряки ми напевне вивезем.

У наступні дні Грицеві хлопці, що й так поралися шпарко, наддали іще — зима дихала в спину. Від цього подиху бурякове листя хрустіло, як восковий папір, низом земля встелялася інеєм, а зверху припадала, як першим снігом тихої пори, добірною і лапатою лайкою. Лаялися сусідські бригади, від яких трактористи тікали записуватися до Гриця на чергу, лаявся агроном, в якого діло на полі жило своїм особливим, не завжди зрозумілим і малозалежним від нього життям.

— Як воно все набридло мені, — бив себе безпорадно в поли і жалівся на долю. — Як пережити ще тиждень-другий...

Він солодко уявляв недалекий той час, коли вийде на спорожніле поле із гончакми: запущений, мов стріла, злець нестиметься навмання, і гончі в хмільному захваті,

не чуючи під дужими лапами засніженої землі, аж розстеляючись, кинуться навздогін, а він відчує таке знайоме похолодіння серця.

Густішав ранками іній і густішала лайка, що спадала на мучену і ненависну всім землю. Підсмикуючи штани, тепер лаявся і завфермою. Серед білого дня агроном відібрав із десятків повнюських машин і направив на іншу ферму — чи то влітку там щось пересипали, чи недосипали, тільки на місці буряка гула лобода і агроном нічим ще здалеку чув, що відчухають чималій йому шмат преміальних.

Обурений нечуваним грабежем, завфермою взявся репетувати, але досить було агроному щось шепнути на вухо, як він, ніби слухняний гончак, відразу прийняв мовчазну і покірну стойку. «Цить, — шепнули йому по секрету, — бо за скидочку в десять відсотків заплачуть твої три оклади».

Один тільки Гриць усміхався куточком рота, підмітаючи від буряка за ватагою поле. Але коли залишалося принаймні з півдня роботи, він негадано знов затужив.

— Що для щастя бракує людині? — допитувався у ватаги і дивився очима, якими проводжають у вирій останній, що прощався тужливим гуком, пташиний ключ. А коли ніхто із ватаги не зміг угадати, що ж то саме бракує, Гриць чесно, важко й мрійливо передихнувши, признався сам: — Помитись у справжній лазні. А не в відрі, підігрітому кип'ятильником.

— Видумаєш таке, — тільки крутнув головою хтось із ватаги, подивувавшись неймовірній, нездійсненній і недосяжній у Кукуріках, Грицевій забаганці.

Власне, в селі була одна лазня, що тулилася край агрономової садиби, обнесеної високим дощатим парканом, щоб не бачили чужі очі, які туди заїжджають машини — агроном був єдиним з начальства, хто жив не на центральній садибі. І якось вже Грицько заїкнунувся за лазню, та агроном, сердитий за транспорт на всю ватагу, — дешиця таки за розподіл в попередні літа йому перепадала, — лиш невдоволено буркнув. А коли Гриць патякнув ненароком, що вони й самі здатні показайшувати в його рідимій лазні, агроном із підсмішкою мовив невизначено:

— Я б вам не радив.

...Підмела Грицева ватага поле тоді, коли іншим лишалась ще добра третина. Степан підняв останнього бу-

ряка високо над головою, широким змахом ножа урочисто обезглавив його і хлопці, гаркнучи тричі «ура», пішли лаштувати в дорогу клунки.

Один Гриць не став пакувати валізу, а навщось потягнув на подвір'я Степана. Він брів навпростець городами, Степан неохоче чимчикував за ним, знизуючи плечима, аж поки вони не опинилися біля агрономової садиби, ген при кінці її, якраз проти лазні.

— Експропріація, — згадав слівце Гриць, що тріє зміни взимку заучував у кочегарці, і вневнено, хазяйським жестом відчинив двері.

Здоровенний рудий гончак, який лежав навпроти дверей, кліпнув очима, мов вітав несподіваних гостей, Гриць і собі, було, кліпнув від негаданої стрічі, в ту ж мить гончак рикнув і, оскаливши білі кликасті зуби, метнувся під ноги. Гриць не встиг навіть прихилити двері, як невідомі звідки вихопився другий гончак, і третій.

— Рятуйся, хто в бога вірить! — кинув ключ стямлених врешті Грицько, і пустився навтікача городами; Степан не ждучи на повторне запрошення, і собі дав драла за ним.

Хлопці шпарко чесали городом, перестрибуючи борозни і зрідка похапцем озираючись, гончаки ж навпаки, гнали, здавалось, неспішно, проте досить, щоб не відстати й кроку; мало не хапаючи за підметки, гончаки йшли пружинисто й легко, їх м'язи, спрагли волі й стрімкого руху, грали під лискучою шкірою, їх очі світилися весело й пустотливо, а довгі червоні язички, звішені з удавано хижих пац, полоскалися на вітру.

— Буде, Степане, баня, — сапаючи, кинув до товариша на бігу Грицько. — Йй-богу. буде.

— А таки паритимось, — згодився, так само сапаючи, той. — І мила не треба.

Степан, що завше слідом шнуркував за більш упевненим у житті Грицьком, тепер чесав, аж вітер лящав у вухах, і порівнявся з товаришем, а коли білі зуби переднього гончака двічі клацнули біля самісінького стегна, він, відбиваючись шапкою, навіть випередив Гриця.

Гончаки, що так само весело і пустотливо гнали аматорів паритися у чужій лазні, тепер дещо змінили тактику: один, жахаючи кремінними зубами, лишився бігти позаду, а двоє, грайливо підстрибуючи, стали забігати з боків.

— Буде нам, Грицю, баня, буде, — тепер приказував

вже Степан, що лишився без шапки, яку одним рипом вирвав із рук храйній пес.

Тої ж хвилі Степан ненароком ступив у непобачену ямку і, перечепившись, котився бочечки: Гриць, не встигши змінити напрям, спробував, було, його перестрибнути, та спіткнувся і теж заорав носом.

Якусь мить хлопці лежали, боячись навіть дихнути, однак, на їх подив, довгонога ікласта погоня мирно присіла поряд; звісивши вологі червоні язички та пускаючи пару в морозне повітря, гончаки важко сапали підтяглими животами, мов передражнявали й кпилися із втікачів.

Гриць, по злодійському озирнувшись, порачкував, було, кроків два і тихенько хотів звестися: рачкувати йому гончаки не боронили, але ледве він став розгинатися, як всі трое рикнули в один голос і настобурчили на загривку кудлату шерсть. Він знову порачкував і став зводитися, і знову з ошкірених пащ крізь пару загрозило і застерігаюче на нього дихнуло грізне гарчання; врешті хлопці порачкували вдвох.

— От лазня, так лазня, — прорік Степан, обачно оглядаючись на почесний ескорт і лізучи навкарачки далі.

Кіт, що невідь звідки узявся, негадано визволив бранців з облоги: задерши войовничо хвоста і зневажливо фуркнувши, він, очевидячки, вельми боляче зачесив самолюбство знатних таких гончаків і ті, враз забувши недавню забаву, метнулися за нахабою.

— Славна лазня, — мовив Грицько, інтелігентно струшуючи порох із рукава.

— Не надякуватись, — згодився Степан, ворущаючи шкірою на спині і силячись таким рипом відклеїти мокру прилиплу сорочку.

— Резюме, — Гриць не зміг відмовитись тут від ученого слова. — Ми надули із транспортом агронома. Завфермою нагрів скидкою нас. Агроном об'їхав завфермою. І нас, грішних, попарив. Всі, здається, порахувалися?

— Всі, — без видимої втіхи кивнув головою Степан. — Крім контори. Пішли по гроші.

Брався мороз, тужавіла і стугоніла під ногами земля. Зиркнувши в непотрібне і нецікаве тепер йому поле, забі-

ліле від паморозі, всіяне кучами буряків, густо оброслих інеєм, що їжився як сива щетина на неголеному обличчі, Гриць, насвистуючи безтурботною вільною птахою, рушав в контору. Степан звично подався за ним.

Брався мороз. Стугоніла під ногами байдужа і чужа земля.

СМАГА

Карпо Бібчук вертався із заробітків.

Пухкий сніг під ногами жалісливо повискував скривдженим цуцням, нагло брався у силі мороз, обпікаючи мов окропом, щоки і силячись заповзти під блаженку куклячку, і Карпо надавав ходи. Вузька лісова дорога, ледве позначена недбалим розчерком санного сліду, звивалася і петляла поміж гіркої й лункої, як дзвін, сосниці. Час від часу із гілки, яка злегка хитнеться від злету настраханого ненароком птаха, спадав дрібний білий пил, що тихо іскрився у напівприсмерку і осідав додолу.

Карпо чесав шпарко, кирзові чоботи, намерзлі і тверді, мов усохле дерево, видавалось, несли його самі: йому хотілось таки на домашній поріг ще сьогодні ступити.

Карпо Бібчук вертався із заробітків.

Гуляла саме колективізація на волинським повоєнним Поліссі, обдирались клуні, розтягались хліви, усусуплювалися худоба та реманент, і валки підвід, сусуроводжувані господарями з понуреними головами і моторошним лементом та голосінням жінок, похоронними процесіями брели припишклими і оторопілими селами. Карпа у колгосп, пригрозивши під поріг обрізати землю, записали першої осені; зиму він пережив минулими статками, у наступну, рятуючись, у хліб пішли висівки, а третьої він чекати не став. Відразу по косовиці, одного раннього десвітку, ще до того, як мав бригадир бичілом у вікно постукати, заганняючи на роботу, зібрав Карпо речовий мішок і, під суд ризикуючи втрапити, втік із села. Бо в сорок своїх неповних літ він багато чого вже міг: худі-ний, зате міцної, широкої кості, за одною сироваткою міг тягнути косу від сходу сонця і до заходу; міг не покласти у рот, як бувало у війну, за тиждень навіть зашкарублю і черствої шкорини чи жменю витрушених із кишень, навпіл з тютюном, крихт; навпаки, міг, як треба було, їсти поряд

із трупами непохованих ще, пошматованих товаришів — за свій вік багато він міг. Але й досі не міг дивитися дітям в голодні очі.

А дітьми Карпове і Онисине обійстя було заможне, як приніс бусько сюди старшеньку дочку, так п'ять весен підряд не лінувався носити, не ганджував і не обминав подвориці. Старшенькій вже минало одинадцять, менша небавом мала у школу йти — п'ятеро доньок, білявих та голубоких, метеликами пурхали всеньке літо, матері помагали. Вони і взимку так само світили личками, лиш як підступав скрадливо голод, то очі синішали.

Карпо Бібчук вертався із заробітків. Другий десяток верстов міряв він лісовою дорогою від залізничі, але ще з десяток лишалось додому; ішов він шпарко, чесав умерзлыми кирзаками розмашисто; боячись за горлянку на скрипучому і їдкому морозі, він заціплював рота, вдихав і видихав через ніс колюче іскристе повітря, і пара валала з нього, мов із змиленого коня. Карпо все надавав, не шкодуючи ніг, не чуючи холоду і вантажу, — речовий мішок за спиною вщерть був набитий зарібком на рисових чеках Кубані; від ваги ломило в крижі, лоскотав під сорочкою піт набридливою мурахою, а він йшов та ішов, закидаючи кирзаками. Але хоч як не кріпився Карпо, врешті втома стала долати, нили підбиті ноги, низонула під бік колька-зануда. І він скинув вантаж із плеча і, перівши дух, опустився на речовий мішок.

Тільки тепер він відчув, що знесилився, і довго сидів незрушно, слухаючи, як на морозі лунко пострілюють мерзлі, стрункі і високі, витягнуті в тугу струну, сосни. У загуслому, нечуваній синяви опівнічному небі раптом скрикнув, пролітаючи, горластий крук, і від того зловісного, скрипучого окрику прокотилося, спогикаючись і перегукуючись, лякливе відлуння над обширом. Раптом у присмерку поміж дерев зблимнув вогник, хирлявий якийсь і жовтуватий, зблиснув непевно й несміливо, ніби пробуючись, на хвилю з'явився він і знову погас, аж доки, кліпнувши кілька разів, не взявся, нарешті, у силі. Карпо сперш подумав, що мо' звірина, і шкіра на спині пішла в нього в брижі, наче в коня, що зганяє у спасілку гедзя, але в ту ж мить здогадався і посміявся в душі сам над собою. «Замучениця, — мов стямився він, упізnavши хутір обабіч шляху, куди за життя лиш раз заходив води напиться. — Та ж додому менше, ніж три години».

Йому хотілось боржій додому, що вже тут через ліс та болітце, каменем, здавалось, можна докинути, кортіло додому, тим більше, по піврічній розлуці. Але й так само хотілось хоч на годину дати спокій знесиленій плоті, змученим костям, що аж рипіли з утоми; і спочити не тут, на шорсткому, мов тертка, морозі, від якого дубіє ураз комір спотілої його сорочки, спочити по людському в хаті, що зблимувала так близько, зблимувала зманливо і притягально.

Повагавшись, Карпо через силу звівся на ноги, аж затріщало в колінах, але й тепер напевне не знав, куди рушить в наступну мить; він намірився, було, прошкувати таки далі, додому, та пересилив страх, що як ще раз присяде, то вже не встане, зморить сон, і не скоро тоді діждуться гостинців його дітлахи.

Не вагаючись більше, Карпо рушив на хутір.

Здоровенний псюга двічі спроквола гавкнув, швидше навіть не гавкнув, а бамкнув густим і невдоволеним басом, як деревом хто ударив в масивний дзвін.

— Кого там трясця несе лихої пори? — озвався у шпарину хіба на палець відчинених дверей жіночий голос.

Карпо, мнучись і переступаючи з ноги на ногу, узявся розказувати, з якого села він і як дражнять по вуличному, що важило тут куди більше писаного документа, і лиш тоді впустили його у хату. Господарями, а точніше господарями хутора було дві жінки: стара на печі, з єдиним зубом, що здивовано білів, виглядуючи із запалого, мов обваленого старістю, рота, і молодша, певне дочка, із прудкими як в рисі очима. Жінки сперш підозріло оглянули, прискіпливо і уважно обляпали стривоженими очима пізнього гостя, мов мав він прихований гандж і от-от його вони виявлять; врешті, молодша, очевидячки, не знайшовши отого ганджу і заспокоївшись, вийнула по хаті слідницею та заходилася лаштувати, хоч як вже відіікувався Карпо, вечерю.

За столом, де парував наваристий борщ, у який встроми, здавалося, ложку, то так і стоятиме, не впаде, не вельми розніженому баландою, яку довозили на рисові чеки заробітчанами, та ще виголоднілому за дорогу Карпові найбільше труда коштувало не вельми прудко махати отою ложкою. Він розімлівав від тепла, яким дихала піч, справжньої, подавно знаної їжі, чарчини горілки, яку, змилосердившись над пізнім і задубілим на холоді подорож-

нім, внесла молодша господиня у запотілій плащі з комірчини, він танув і розімлівав на очах.

— Ще колгоспом у вас не пахне, — сказав він без завидок, і понюхав скибку житнього хліба, чорного, але напрочуд пухкого, що ширив свій лоскітливий дух на всенюку хату і танув у роті швидше цукерки.

— Кому ми треба, — трохи манірно прикусила губу від мимовільної похвали молодша хазяйка. — Дві жінки, дві нещасниці на хуторі серед лісу.

Тут можна ще жити, пораючись за мискою, думав Карпо, тут воля, тут немає начальників, ори і сій собі на здоров'я і ніхто не стоїть над твоєю душею, як любить стояти в Карповім селі бригадир, поляскуючи бичільном себе по халяві і назирком приглядаючись, чи справно жінки бо полють льон; тут єдиний хіба начальник — вовксіроманець, що прибудить морозного вечора під отаку Замученицю і, зачувши за товстими стінами недосяжний дух тлустої угодованої худобини, підніме голову до холодних байдужих зірок та, мордований марним передчуттям хмільного присмаку теплої крові в пащі, прогяжно й жалібно завіє з безсилля й розпуки.

Небагатослівний гість за вечерею скупю оловідав, як велось йому на зарібках, де під скаженим сонцем треба витягнути було безкінечний день косу на рисові, що черкотів і деренчав, мов бляшаний; господиня собі нарікнула на долю вдовину, бо нікому на подворищі у похилений паркан навіть кілка забити, а коли з пляшки у склянку збулькнула рештка із денця, то став дякувати Карпо і лаштуватися знову в дорогу.

— Пса в таку пору гріх з хати вигнати, — зітхнувши, похвалилась єдиним зубом стара із печі. — Заночуй, бо ж згибієш у дорозі.

За вечір вона мало встрявала в балачку, а як озивалася, то старим утомленим джмелем: «згибієш у дорожі».

Зима, цьогоріч несподівана і зараня, взялася по ширості гарувати, ласівці на вікні квітли пишним мохнатим квітом, і той квіт на очах встеляв скло.

Карпо мимохить визирнув крізь верхню, менш вмерзлу шибку. Місяць, обломок сяючої крижини, обливав галяву потойбічним примарним світлом, обшир яснів, як ясніє свіжобілена хата, коли господиня передала ненароком синьки. Битим колючим склом іскрився сніг, з тіні від

поодиноких дерев лежали намальованими фіолетовим чорнилом: холодний, бездушний, моторошно кладовищний обшир жахав і відштовхував.

— Може, й ночуйте, — непевно сказала молодша господиня.

Карпо, що стояв серед хати ні в сих, ні в тих, пом'явся, було, потупцявся, а врешті глибоко вдихнувши, аж ніздрі затріпотіли, зняв речовий мішок із плеча.

Йому постелили на лаві, молодша хазяйка вляглася на примості, а стара залишилася на печі, і небавом уже сопла і гула у ніс, як вітер в порожню пляшку.

Карпо ж заснув далеко не зразу. Тішачись теплом, ситістю і спочинком, він довго лежав із відкритими очима, пересипав і перевіював свої думки, як пересипають на вітрі зерно із жмені у жменю, відвіюючи від ілової. Молодша хазяйка теж, певне, не спала, ще довго поверталася з боку на бік, і близькість жіночого тіла, ще пружного, налитого нерозтраченим соком, непокоїла Карпа. Шпарка, як дьоготь, горілка, якої й не зчувся із холоду як вихилив сам майже пляшчину, стала прудкіше гнати по жилах густу його кров, і та кров все гарячіла, бурлила і закипала, аж тріщала його худа, але дужа плоть.

Напочатку він боровся з собою, сялячись втриматись від спокуси, та з часом давалось йому те важче, докори сумління ніяк не могли переважити нестримного поклику вічного і непереборного інстинкту, поклику виголоднілого на зарібках тіла, що кричало і рвалось до іншого тіла, як рветься хижак до свіжої, ще паруючої дичини; нарешті, мала настати колись така мить, і вона настала, що він не ладен був більш володіти собою.

Карпо ступив три кроки до примоста і легенько поклав тремтячу долоню на її голе плече.

— Не знаєш броду, не лізь у воду, — засвітились в п'яльці два рядки рівних білих зубів.

Карпо сприйняв ці слова як виклик.

Він шулікою впав на груди її, придавив і зім'яв, голоним ротом шукаючи її рота, зманливих вуст; він ввійшов в неї жадібно і поспішно, у туге, аж рипить, подавно знале чоловіків пружне і гаряче тіло, він весь увійшов і ще йому було безкінчено мало; худі і чіпкі його пальці вп'ялися, мов кігті, в м'які її і округлі плечі; він порався з нею на всю міць свого виробленого і все ж далєбі не слабкого шетіла, а вона затріпотіла й забила під ним пійманю ри-

биною, і Карпо порав щосили оту рибину; нараз ним оволоділо непереборне і дике бажання зробити їй боляче, і він робив їй, але й вона робила йому, кусаючи і гризучи худі його плечі. Ошоломлений, він осліп на той час і оглух, він не чув навіть, як стара прокинулася на печі, вовтузилася і крехтала; він порав здобич свою, розгарячілу, пітну і тремтливую; і лиш під кінець він став виходити із безпам'ятства, з п'яльми шалу; нарешті, наче в кінці тунелю, зяясніло м'яке наростаюче світло, повіки його мимохіть примружились, і облежене тіло здригнулося кілька разів.

Спав він чавунним сном.

А коли уже завидна через силу розплющив важкі повіки, то стямивсь не зразу, крутячи спантеличено і подивовано головою: «Де він? Що він?».

І коли до нього стало вертатися усвідомлення себе, повертатися спомини, учорашне, вечірне, нічне, Карпо з страхом заплющив очі, наче можна було захватитися і прихиститись за щільно приплющеними повіками.

Але й це рятувало мало.

Він відчував, як червоніє, густо й нестримно, кров приливала до щік, що аж стали пашіти, і Карпо, матюкуючись круто та з викрутасами, ще міцніше примружив повіки. Він не міг тепер пробачити сам собі, що не мав учора терпцю: вистачало його на півроку заробітчанських поневірянь, коли долоні облазили від роботи, а на три години ходи не стачило; хватило на гуцу і забракло на юшку, та вже рачки доліз би...

У хаті скрадливою кішкою, навшпиньки ступаючи, поралася молодша господиня, шаруділа спідницею і стиха побрязкувала мисками. Врешті Карпо мовчки встав із постелі, і, чомусь соромлячись поглядом зустрічатися із хазяйкою, взявся вмиватися. Господиня метнулася, було, полити літеплом просто із казанця, але він злегка рукою відсторонив її кухлика і став умиватися з колодажного відра, де в крижаній, аж обпікає і забиває дух воді ще плавали прозорі й дзвінкі льодини. Пурхаючи і покрекуючи, він хлюпнув тої води, мов шпаркого окропу, на своє кілька днів неголене, вкрите рудуватою, як ячмінна стержень, щетиною шорстке обличчя, і йому почало розвиднятися.

Так само мовчки він сів за стіл. Трішали, розколювалася голова, кожен звук, навіть брязкіт дужки відра, відзивався у ній довгим болюче-нудним відлунням, і він налив собі гранчак прозоро-чистої, аж синьої від потаємної сили горілки.

Як молотком по тімені вдарив первак — і ще йому більше розвиднілося. Карпо вкинув у рот хрумку, на сметані смажену зеленицю, подумав трохи і підлив знову у склянку собі й господині.

Світ мінився на очах.

Карпо не ховав більше погляду, несподівано розбалакався, узявшись розказувати про зарібки, і при тому незграбно розмахував худими і довгими, немов граблища, своїми руками, а господиня підтакувала, догідливо скліпуючи повіками. І дивно було якось йому: хмелів лиш язик, що все важче, дубіючи, повертався у роті, а думка лишалася тверезою і холодною, як кринична, шойно із двору вода. Думалося Карпові, чом несправедливо так на світі, один проживе, мов проспівав пісню, а другий, і він при тому числі, лиш намучиться, виробить за себе й за того, що співатиме; он вже у сорок літ пальці які — вперше глянув Карпо із жалем на власні руки — вироблені, з гулями на суглобах, мов старе коріняччя, що на кінній дорозі, обтоптане і обдерте, повилазило з-під землі. Не вже стільки, як він, повинна людина жили тягнути і не мати щодень на столі бодай шушварка до пісної картоплини, чи у трудну весняну пору, коли божий день за плугом так виходити непросто, не зможуть покласти йому у вузлик нічого, окрім затирки з конопляного сім'я... Карпо знав, що там, у селі, у колгоспі, йому не дадуть роздобріти, там деруть сьому шкуру, як ще й шоста не народила.

Але ж діти там у селі... І що люди подумають?

Защеміло йому таки, як згадав дітей, а про людей йому байдуже. Стільки сліз і біди надивився він на віку, стільки зла одне одному чинять люди — і не тільки в гірку пору війни, а й до неї, надивився немало. Бувало, не встигне сусід сп'ясти путнього зруба, хліви облягодити та пару вивершити стіжків і оборога, як, диви, палахтять вже якоїсь ночі, з чорних завидок палахтять, і лемент вже на кутку, біжать люди, відрами брязкаючи, стають супроти вогню, а хто підпалив — найбільше старається... Загубитися б десь, на отакому хуторі, серед лісу, серед корчак, де замість торби начальників, що за літо сім раз перемі-

ряють поле та сіножать, аби, крий боже, п'яді зайвої не дісталось, розходжує тут на привіллї єдиний хіба землемір — сіра цибата чапля...

Осудити можна людину за все, думав Карпо, тільки ж хто судить її за те, що вона хоче жити. Марно і надурняк він не пнеється нічого, без нього до готового хліба знайдеться губа, він же мозолями все, а не так собі, мов співаючи.

— Не хочу співати, — з трудом повернув отерглою і задубілого язика.

— Можеш і не співати, — відказала, сміючись, господиня. — А спати марш.

І поштовхала легенько у плечі його до примоста.

Наступного ранку Карпо, що не був досі прихильним до чарки, знов оглушив себе гранчаком і проспав до вечора.

А третього ранку, одутий як сич, встав, мовчки узяв сокиру з-за лави і, тернувши звично пальцем по лезу та крутнувши невдоволено головою, понуро поплентався на подворицю. Він добував з-під снігу ще за тепла порізані дрова, навмисне добираючи найгрубіші, покручені і сукуваті, з маху довгих костистих рук заганяв по обух сокиру у мерзле дерево і, гехкаючи, бив у колоду; усю міць вкладав він в роботу, у кожен удар, мов вибивав із себе важкі і такі ж намерзлі, як дрова, думки — тільки з дзвоном і хряскотом розлітались довкола тріски.

Ще два тижні лежав під примостом нерозпакованим речовий мішок, а якоїсь неділі Карпо, зітхнувши, витяг його і пішов у комірчину висипати у бодню рис.

За зиму він самотужки пересипав свининця і перестелив підлогу, поправив оборога, що похилився було, мов добряче мавсь напідпитку, і держав набакир вельми хвацько свого капелюха. У свято Карпо рідко лишався у хаті, більше бродив із рушницею навколишнім лісом, читаючи і розгадуючи на цютливих снігах чудернацький правопис звіриних слідів; інколи він приносив окривавленого зайця чи бровастого замашного тетерюка.

Перехожі на хутір нечасто заходили, Карпо не ховався від них, але й не спішив муляти очі, здебільшого виглядав з-за вугла, як минають обійстя, проводжав в бік села довгим і трохи заздрісним поглядом.

Онсі в село доказали за чоловіка уже весною, як прилетіли книги: вони вививалися за хатою над лужком.

перекидалися на льоту, кигикали і стогнали, мов бідкалися, як же їм ранньої такої пори звити гнізда.

Сперш, як сказали Онисі, вона не повірила, за жінками ніколи Карпо волочитися звички не мав, але коли сусід забожився, що бачив сам і навіть з ним говорив, Онися кишнула на дітей, що засвітилися з нетерпіння і цікавості личками, а саму її раптом піднудило і жовті кола попливли в очах.

— Хай розживається, — тільки й мовила, і сіла на призьбу, бо ноги чогось не тримали.

Блиснуло сонце, запарувала земля, і постаті ратаїв на полях мерехтіли, текли і струменилися; треба було й Онисі вже братись за плуга.

Тиждень ходила за бригадиром, коня канючила, і на котрийсь бо день таки виканючила. Півчвртки житнього борошна, що тримала на чорний день, переділила і ще навпіл, собі і коневі, погодувала його і поїхала в поле, а діти дома лишилися замість матері гарувати, повзали по грядках, як травневі жуки: тільки білі.

Надягнула шлею Онися, вчепила плуга і перехрестилася; не так бога молила, щоб поміг, як просила, щоб люди не бачили — не вміє вона орати.

Кінь рушив спершу послушно, навіть шпарко ішов, і Онися бігала перші борозни, а як приноровилася трохи, то ступала широко, по-чоловічому, майже як інші ратаї.

Справний то був колись кінь, весь вороний, тільки біла латка на лобі, мов чирва на гральній карті, у господаря свого, доки той як куркуль не заgrimів до Сибіру, він землі не чув під ногами, мов линок гладкий і лискучий. А як потрапив в колгосп у руки конюха Яцка пришелепуватого, то змиршавів хіба за півроку й обліз, на додачу ще й знатурився. Перші борозни, тягнучи шпарко плуга, вороний підозріло, з великим сумнівом косив із Онисєю своє каре велике око: видавалось, не тільки вона сама, а й кінь не вельми то вірив, чи вийде щось путне з того орання.

На четвертій борозні вороний раптом став, як укопаний, потім ступив три кроки і знову став, а тоді несподівано звівся на дибки, дико й пронизливо заіржав, показуючи довгі зуби та бліді десна, а врешті впав на спину, і, як каверзлива дитина ногами, замолов своїми худими лапами.

Онися, отетерівши, перехрестилася. Навіть не відаючи, що тут вдіяти, присіла у борозні, тихцем сплакнула, а тоді стала згадувати, як розказували про вороного чоловіки.

Відтоді, як побився Яцко об заклад, що перевезе на цьому коні зараз півтори тонни — перевіз таки і виграв самогонки плящину, — підірваний вороний, затамивши колгоспну службу, став натурливим і визнавав далеко не кожні руки, а жінок взагалі нізащо мав.

Кінь полежав собі півгодини, потайки час від часу зирячи скрива, чи нема в руці в ратая доброго пужална, а тоді, як ні в чому і не бувало, встав і пішов борозною, покірно тягнувши плуга, що в руках у Онисі то заривався у землю до рижцю, то, вибиваючи дрижаки, норював і зовсім вискочити.

Дві борозни вороний пройшов шовковим, а на третій знову беркищнувся, помолов собі лапами, і влігся на півгодини. Коли ж Онися заходила коло нього з хворостиною, бо на батіг Яцко досі не розхазяювався, то кінь тільки хвостом ледачо помахував, наче від набридлої мухи.

Так і орала вона до вечора: дві скиби м'ясно влягалися, паруючи і чорно зблискуючи супроти сонця, а на третій починалась вистава. Може з чверть вона впорала, коли стало смеркати, і вже як виходила з останньої борозни, вороний зовсім скрутився. Щось йому не припало до шмиги і він, підкинувши зад і відбрикнувши, рвонувся раптово вперед, Онися щомоці, аж жили синіли, тримала плуга, бо ж покалічиться клята скотина; раптом він завернув круто вправо, Онисєю так само круто заносило і вело, і врешті з усього маху разом з плугом хряпнуло в віз.

Мало пам'яталось Онисі, як уже запрягла і доїхала, тільки наступного дня не встала.

Тепер діти самі шпорталися по господарці, напували корову і різали січку; деколи, правда, забігають сусіди, погомонять трішки, поспівчують Онисі і біжать собі — в кожного своєї біди доволі. Два тижні Онисі не ліпшало і це гіршало, смоложило в грудях, бо грудьми її кинуло на полудрабок. Йй все хотілося викашлятися і не могла, лиш підкашлювала так тоненько й пискляво, мов підміювала із кого.

Не має звички біда одною ходити, завжди пару знайде. Стали діти відкопувати картоплю, пальченятами більше греблися, аніж залізником, відкопали якоесь урешті, а

вибирати нічого. Розлилися тої весни води широко, найвужча річечка голубіла рікою дужою і повпосилсю, до хат навіть в деякого підкрадалася, і траплялось, що човни припинали просто до зруба. Підпливла картопля в Онисиній ямці, зогнила і тільки чавкала у пальчатах дитячих. Тож цілішу вищипували по одній на насіння, а напівзогнилу полоскали й варили: правда, тхнуло від казанця і нудило, та все ж краще, ніж бігати дітлашні щодня і заглядати, чи не підросла ще на борщ лобода і кропива.

Пластом лежала Онися, тільки думки різні снувались, як човник у кроснах, і вона якось гірко всміхнулася про себе: якби з тої думки та справді нитка виходила, ото б полотно наткала...

Гарували Онисині діти отак ще зо трое тижнів, а четвертого зібрались в грядках, посідали в рядок, як качата, і раду свою стали вести.

— Як маємо шматок хліба просити по людях, то краще сходімо до батька. Може, й він нам щось дасть.

І потелепали потай від Онисі, бо знали, напевче, що їх не пустить, залишивши доглянути матір найменшеньку: до Замучениці однаково не дійде.

Похопилася Онися пізно, як уже дітлашня чебурхала лісом. Немічна встати, звелася тільки на лікоть і подивилася гірко услід крізь низьке підсліпувате вікно.

— Як не добачив ти, чоловіче, дороги до свого порога, то бодай і діти твої так бачили, — закляла на віку уперше. — Хай мої діти виростуть і твоїх за шпирками водять.

В ту ж мить за вікном залопотіли широкі та дужі крила, і з старої дички злетів величезний птах. Сіре пір'я його проти сонця відливало і зблискувало холодним металом, на жилистій шиї з упевненою в собі, що не знає сумніву, силою трималася голова з хижо загнутим дзьобом, навіть кігті дивовижного птаха встигла видивитися Онися — крупні, мов людські скорцюблені пальці, кремінної тверді, готові у будь-яку мить рвати й терзати живе, вп'ястися у жертву. Повільно і знехота, змахуючи розмашистими і тугими крилами, мов неспішно міряючи невидимі небесні пташині шляхи, птах набирав висоту і летів у бік лісу, і масна чорна тінь по землі гналась за ним. «Ну й шуліка, — мимохить подивувала Онися. — Зроду такого не бачила».

А Онисині діти тимчасом ішли лісовою дорогою, чалапаючи босими ногами і здіймаючи пухку куряву, дрібо-

тіли швиденько, аби вернутись до ночі. Тривожно шуміло на вітрі верхівіття високих сосон, що розхитувалося у голубому і бескінечно високому небі, той шум посилював самотність та будив мимовільний ляк, аж розширювалися зіниці; і як застогне зненацька одуд та відлуння піде гуляти лунким, мов колодязь, лісом, дігн, спотикаючись, озиралися полохливо і ще дріботіли швидше.

Аби скоротити шлях, вони звернули з дороги і пішли до Замучениці навпростець, через плав і болсто. Плав вихитувався під ногами, ішов хвилию, невдоволено буркотів і вурчав, мов розсерджений болотяний дух грозився мандрівникам.

Руда лисиця, що невідь де узялася, певне винюхувала собі качині гнізда та широконосі й пискляві виводки, забачила дітей, сперш високо задерла голову, насторожено підняла маленькі вуха, а тоді, придивившись і щось роздумавши, лиш скрушно головою крутнула; врешті, вона розвернулася і, м'яко та сторожко ставлячи лапи, подалася геть, скрадаючись і час від часу переплигуючи ледве видимі на плаву підступні вікна.

Карпо якраз майстрував топорище, як ступили на подворицю діти: і освітили, і осліпили його синню голодних очей. Руки в Карпа чогось защеміли й отерпли, мов устроїв їх в мурашник, він озватись було хотів, та дарма, не в силі був розщепити застигли, наче в мерця, щелепи; довго стояв він як вмерзлий, кліпаючи повіками, аж доки ноги вдалось від землі відірвати. Опустив Карпо голову, побрів у комірку і, не посмівши спитати про матір, мовчки так само шихнув кожній дитині по торбинці білого, ще із кубанських зарібків рису.

І пішли назад Онисині діти через ліс і болото, ще сичало та булькало, спочивали і знову йшли, несучи батькові зарібки.

Насварила Онися їх, міцно сварила, а вони мовчки і винувато перед нею стояли, втупивши сині очі в долівку.

Вже перед жнивими, як жита половіли, а хліб, якого не бачили кілька тижнів, здавалося, пахнув із поля, хотіли знову на хутір діти. Тільки батька вони на подвориці не застали, а молодша господиня заступила поріг.

— Киш, попрошайки. Краще б худобу пасти до кого найнялися.

Більш на Замученицю вони не ходили, навіть не дивилися у той бік.

II

Минали роки. Швидко минали: не встигне віддвісти черемха у пуші, що духом своїм запаморочливим за версту п'янить, як, дивись, уже серп гуляє житами, і гуртуються бусли, пробуючи крила перед невеличкою своєю дорогою; а там і зима завіє тужно у комині довгими морозними вечорами. І звикся Карпо на хуторі, непомітно звикся, все прожите, минуле, добре і зле, все якось відійшло, заховалося і розтануло за літами.

Через рік народився син — з таким же, як в батька, трохи приплюснутим носом і такими ж густими білими бровами. Ріс здоровим собі та повновидим, і, дивись, уже виголює, вимахує рученятами в неньці, вигадливо сплетений і оздоблений вправними Карповими пальцями.

Чи то вдача його така, чи щоб забувалося швидше, тільки взявся Карпо хазяювати люто. Нивки по лісах, аби шкоди худоба не завдавала, геть усенькі пообгороджував, сінокосні лужки, що заростали корчаками, поочищував — скрізь його рука залишала слід. В хліві завше побрязкував ланцюгом годований на продаж бичок, гладкий і лискучий, ніби у жнива миша, за хатою гули на пасіці бджоли; всього потрохи водилося на господарці, і не було такої пори у році, щоб у комірчині не стояло дві бодні сала.

Правда, сірою хмарою став нависати колгосп, але метикуватий Карпо повантажив якось у підводу добраче стегно та бідон вересового меду і подався в район. Звідги приїхав він інвалідом, як писалося у новенькій і шелестій, що пахла ще клеєм, пенсійній книжці.

Тепер його не чіпав ніхто, хіба зрідка з'являлися на подворищі фінагенти. І тоді виставлялось на стіл усе, чим багата була тісно заставлена його комірчина, сита піска гуляла довкола хашами, і знову півроку не показувалися уповноважені на лісовій дорозі, що вела до Замучениці.

А ще Карпо загорівся посадити на хуторі сад. Кілька тижнів, не шкодуючи мозолів, корчував він за хатою вільшаник і березняк, що взявся тут самосівом, вергав бозна вже якої давності, поточені хробаками пеньки, хекаючи, вирубував і витягав з-під землі давне, але досі міцне покручене коріняччя. На місці безплідної пустощі, де на весні хіба тільки вицьвірювали синиці, скльовуючи ще мерзлі бруньки, врешті лежав, зблискуючи свіжою ски-

бою, замашистий лан. Пошаставши лісом, нащукав Карпо дичок, в околицьніх селах в дядьків дібрав черенків, і не було такого разу, щоб черенок не прийнявся, не погнав на свіжій, не стомлений ще землі гінких батогів. Радів Карпо, тишився кожним листком, доглядав як за малою дитиною, навіть взимку, в скрипучий мороз, загорнувшись у кожух і постукуючи ногу об ногу у валянках, не лінувався стерегти свої щепи від набігів зайців, капосних і такої пори вельми шкідливих.

Але диво-дивнее: не вдавався садок. Перші літа щепи росли як на дріжджах, тішачи господаря темно-зеленим, аж синюватим листям, а як ставали у силі і от-от мав прийти час плодоносити, невідома хворість брала дерева. Гілля раптом із добрадива крутилося, укривалося струпом, сперш засихав вершок, далі хворість розходилася по кроні, і врешті дерево стоячи умирало.

Кинувсь Карпо до старих, бувалих людей, став розпитувати: чом так? Сиві діди теребили бороду, радили: — То земля, муситьки, в тебе така. Дзингра, муситьки, копай глибше.

Не шкодував рук Карпо, знову садив дерева, розкопуючи щоразу цілі ямища і викидаючи червону, як цегла, морену, міняв землю та здобрював. Але сад на очах достигав повноліття, і знову крутився, миршавів і сох. Інколи тільки вмираюче дерево, жахаючи хатніх, зацвітало в жнива, чи навіть, ба, восени, як копають уже картоплі — хтось помре, люди казали, як цвіте отак дерево.

Так і не вдалося йому згодувати сад. Прибитий невдачею, Карпо до нього збайдужів, навіть всохлий зрізати лінувався — і ще довго стояла на пні мертва садовина, чорніючи всохлим покрученим гіллям; покруч-сад, сад-кладовище.

Тихо й спокійно жилося Карпові на хуторі. Щось ладилось, а щось не вельми, чомусь радів, а за чимсь сумував. Здебільшого ж ні на що було йому нарікати, зник з очей той тривожний блиск, що так непокоїв сперш молодшу хазяйку, похмуре лице його із худими гострими вилицями, що туго обтягувала сіра землиста шкіра, тепер по-добріло й погладшало, навіть ледь-ледь проступав рум'янець.

Єдине, що муляло його душевній злагоді — сич, який завівся негадано на Замучениці, не давав спокою ночами, а то й навіть удень.

— Пу-гу-у-у, — кричав птах зловісно і моторошно.
— Пу-гу-у-, — линуло в темряві ночі над вільшаниками і болітцями, невеликими зарослими очеретом озерцями, де дрімала, похитуючись на воді, натомлена цілоденним трудом качва.

Став помічати Карпо: сич заявлявся на хуторі перед тим, як мало трапитись якась нещастя, прикаймі, якісь негаразди у господарці. Перед тим, як здохла корова, птах кричав на хліві до світання, мов пророкував близьку біду, тужив і побивався, як тужать над домовиною.

Зимовими довгими ночами Карпо, бувало, не міг заснути. Ледве тільки заплющить очі і стане його огортати м'яка хвиля першого сну, як зловісно завне на хаті сич, закричить пронизливо і моторошно.

— Чуєш, чуєш? — отерплий, шепче нажахано, штовхає ліктем під бік молодшу хазяйку. — Знов!

— Та спи ти, придурку, — гребонеться із серця невдоволено й сонно хазяйка. — Вічно тобі увижається.

Карпо схоплювався із примоста, накидав наопашки кожуха і, дивуючись, чом же так — він завше чує, а вона чомусь ні, вибігав на подворицю. Сторожко, скрадливо, щоб не рипнути часом снігом, він обходив навколо хати, озирав хліві і найближчі дерева, та ніде сича не видко й не чути. Велетенська тиша вляглась на сніги, на ліс, пришишклий та мовчазний, і лиш з тихим потріскуванням світили великі намерзлі зорі.

А якось восени, в темінь, хоч виколи око, завиз сич у мертвім саду, застогнав і заойкав, як над покійником. Не в силі стримати себе, схопив Карпо із стіни рушницю і, простоволосий, вискочив за поріг. Сич озвався у дальнім кутку, знову завив, залопотівши, мов злетіти збираючись, крилами. «Таки птах, не чортівня», — промайнуло в розпаленій його голові, і він щодуху метнувся туди. На бігу, навіть не цілячись, Карпо вистрілив раз і вдруге, вправно об коліно зламавши рушницю, знову перезарядив.

На хвилю, як згасло відлуння, запала тиша — лиш у вухах дзвеніло й пищало від стрілу. А ще через хвилю сич озвався зовсім в іншій кутку, завив, як видавалось, глумливо й знущально.

Він крутнувся і, натикаючись на мертве гілляччя, кинувсь на звук, щомоці, аж мружачись, вдивлявся у мряку і вистрелив тепер без гарячки.

Знову запала тиша, почувся лопотіння замашистих крил, і знов за спиною прорізав темінь зловісний крик. Карпо, мов без пам'яті, спотикаючись і перечіплюючись, метався садом, бухкав всліпу й навмання, і вогненні спалахи з цівок вихоплювали на мить чорні, мов обгорілі, покручені й сукуваті скелети дерев.

В котрийсь раз він підняв рушницю й натис на гачок, та рушниця мовчала, він тис ще і ще, аж доки не стямився, що скінчились набої. Розбитий, розгублений, Карпо як стояв, так і сів на пожухлу уже, ледь припалу россою, траву. І в ту ж мить просто над ним, на вершечку сухої яблуні, знову озвався сич. Дикий, нестримний регіт, від якого холоне і гусне кров, розлігся над безпорадним Карпом і шкіра у нього враз стала гусячою.

— Свят, свят, свят, — перехрестилася на порозі молодша господиня, — розбабахався тут, знов увижається. Сходи, притерушений, до Мокрини, нехай зговорить.

Син, що не зчулися як і виріс, успадкувавши собі щироку батьківську кість і материні прудкі рисячі очі, виріс, змужнів і небавом вже мав женитись, теж підсміювався над Карпом.

— Глухаря краще б встрілив, сича не засмажиш.

Але як якогось вечора розпугувався капосний птах, десь за місяць до весілля, взявся кричати прощизливо та зловісно, не стримався й син, схопив зі стіни рушницю і прожогом вискочив за поріг.

Він був першим, хто за довгі роки зі всієї сім'ї побачив лихого птаха. Птах усівся просто на комині: пір'я його проти місяця відливало і зблискувало холодним металом, на жилистій шиї з упевненою в собі, що не знає сумніву, силою трималася голова і з хижо загнутим дзьобом, а кігті на дужих м'ясистих лапах видавалися крем'яними. Добре завченим, блискавичним рухом син скинув рушницю і вдарив одразу з обох зарядів.

Два постріли злилися в один, і в ту ж мить по рушничному громові почув Карпо болісний і розпачливий крик. В один дух батько вилетів на подвір'я.

Під порогом валялась розірвана шцент рушниця, поруч, скорцюбившись і затуливши лице долонями, лежав син. Бестямний Карпо припав до сина, обхопив його голову, тулив до себе та притулював, запізно вже слячачись прихистити, і цвіла в синім місячнім світлі маковим цвітом поміж батькових пальців синова кров.

А як стямивсь Карпо, то запряг жеребця і стрілю полетів у лікарню. Живим залишився син, тільки більше правим оком не бачив.

Через кілька місяців, як вигоїлася рана, справляли весілля. Молодий з перев'язаним оком сидів за весільним столом на кожусі, аби був багатим, як на шерсть той кожух. Похмурий, раптовим нещастям прибитий, він пробував зрідка всміхнутись гостям, але посмішка та була силувана, крива як оскал. Веселилася скрипка, гуквав бубон, бігав понад столами і метушився батько, припрошуючи гостей, та не стримався якось Карпо, вискочив на подвір'я і, заховавшись за клуню, гірко заплакав. Він тупив лоба до холодного зруба, стогнав і ойкав, бивсь головою об мовчазне дерево, безутішно ухкав і вив, немов сич у темну, глуху й безпросвітню ніч.

III

Карпового сина звали Денисом. Міцної кості як батько, і як мати непосидючий та жвавий, прудкий у руках, навіть ба, метушливий, він як з людиною розмовляв, то голову перехиливав, аби бачити краще єдиним оком; видавалося ж, що не вірив, і мов впевнитись, а чи правда, то заглядав їй чомусь за спину. З бідою своєю, як розірвав заміцний заряд рушницю, швидко зжився Денис, збайдужів та призвичаївся — тільки єдине те око іще стало прудкішим, воно бігало та хилиталося, мов повітряна кулька у теслярській штильвазі.

Жити на хуторі і гребтися, мов дурна курка, в землі Денису ніяк не пахло, то ж він по весіллі подався в райцентр. Садибу меліораторів, куди рвалися всі, і де, казали, навіть ледачого жде купка грошей і біля них совкова лопата, Денис обминув, влаштувавшись собі на тиху і непримітну посаду завскладом заготконтори. Платню там давали абияку, і він відвертався навіть, як вигрібав свій куций оклад із каси, зате восени, як приймали картоплю, доганяв своє з надлишком.

Досить одного стрілу його зеленкуватого, мов озерна каламуть в час цвітіння, ока, щоб загнути порядну скидку, і вже, дивись, в кінці дня у Денисових довгих пальців шелестить покірно та соромливо не одна сотенна асигнація. Скарги діяли на завсклада точнісінько так, як вони мали б діяти на полярне саяво: Денис підготовував рідше начальство майже щотижня, а в урожайні дні — і щодня.

Районне начальство при зустрічі з ним капелюх піднімало ще здалеку, руку тиснуло шанобливо. Бо ж то за Денисові шелесткі асигнації зустрічали і проводжали уповноважених, пересичено гикаючи, виголошували кучеряві тости, і не одного з тих уповноважених за руки й за ноги, злегка розгойдуючи, лантухом у авто вкидали.

Директор Дениса цінував, обходився з ним майже як із рівнею. Цікавий то був директор: літ може під п'ятдесят, але сивий увесь, широкий у плечах, він з особливою поважністю вмів встати з-за столу, ще поважніше сісти в машину, а як ішов подвір'ям контори чи навіть цехом, де жінки огірки солили, то ступав, наче під маршову мелодію йому одному лиш чутного духового оркестру, — бухкав утомлений бубон і урочисто співали мідні сяючі труби. Університет, подекували, в свій час він скінчив, грамотний вельми, балакали, але навіть найвправніший у райцентрі язик не міг би сказати, яким вітром йому судилось посісти оту контору.

При добрій склянці, розхоробрившись, розчервонілий Денис набрався духу і запитав.

Якийсь сполох, далекий і тьмяний, мов досвітні блискавиці за горизонтом, зблимнув ураз у директорових зеленкуватих, як неспілі сливи, очах.

— Ми живемо усі на вокзалі, — поважним порухом скинув попіл у попільничку директор. — Поспішаймо, Денисе, доки наш поїзд не відійшов. Все інше — базікання. От викладав би десь зараз — ну й що? Пролетарі, єднайтеся... А так все в мене є. Сам знаєш, видавав торік заміж дочку, то усіх питав, чого на весіллі бракує. Довго думали, голови ламали, і нічого не могли придумати. Правда, один недурний чоловік таки знайшовся:

— Хору народного обласного, — каже.

Легкий смуток з обличчя, згадками нав'язний, нараз він зняв легко і просто, як знімають з голови капелюха.

— Поспішаймо, Денисе, ще наш поїзд не відійшов.

І, доливши із пляшки з багатьма зірочками, негадано посміхнувся:

— На наш вік нам з тобою ще вистачить коньяку.

Більше до цієї мови вони не повертались ніколи.

Отож поспішав Денис жити, доки поїзд його не пройшов. Вдома він навіть kota лінувався тримати, все ж го липових довідках — здав, мовляв, два бички, і то круторогих, що басом ремигали і загрозливо, ледве хто підійде.

ратицею земдю гребли — став на пільгову чергу і купив «Жигулі» цнотливої білини, сяючи свіжою фарбою й нікелем, пишною нареченою у фаті пливли вони вулицями містечка, стрілою літали заміськими шосейками, а найчастіше стояли обабіч галявин, доріг, при кострищах, і пищали у них манірно жінки, пацьорами по льоду розсипався кокетливий сміх, і дзвенів кришталь келихів із шампанським.

Сперш, як вертався далеко за північ, жінка стривожено схоплювалася з постелі:

— Та вагони вантажили, — втомлено позіхаючи та потягуючись, знехотя відказував він.

Журилась не раз, шкодувала жінка Дениса і радила кинути ту прокляту роботу. Він не перечив, кивав головою покірно, але кидати, звісно, не поспішав.

Раптово померла мати, а за тим відійшов через рік Карпо, і Денис під маркою, що перевіз стару хату із хутора, звів собі особняк на околиці міста. Сяючи верандами і розцяцькованими балконами, той особняк поміж звичайнісіньких хат соромливо шулився за металевим парканом, як щулилась провінційна модниця у переповненому приміському автобусі, боячись торкнутися бодай ненароком сільських куфайок.

Тепер жінка, світлицями тішачись, більш Денису не радила роботу покинути, лиш зітхала скрушно і співчутливо та дмухала на нього як на малу дитину.

— Забембає тебе та контора, — все журилась.

Втомлений і розбитий, з головою, що шумеліла і тріскала, хоч натягай обруч, Денис звично вертався по півночі і засинав глухонімих безпам'ятним сном, забуваючи нерідко і за чоловічі обов'язки.

Жінка навіть якось забігла в аптеку, до знайомої аптекарки — старої діви, відомої у райцентрі гульками, яку мало не в очі звали «учебною», бо всі хлопці проходили з нею початкуючий курс.

Стидаючись, попросила жінка:

— Дай-но щось гормонального, бо охляв за роботою чоловік.

Аптекарка, що лиш кілька годин, як зійшла із Денисової машини, сховала лукаву посмішку і винесла, здерши наклейку, їй сечогінне.

А якось стало жінці зле, і вона записалася до гінеколога.

Той оглянув і, стараючись не зустрітись поглядом, буркнув:

— Треба стаціонар. Шкірвенеричне відділення.

Жінка вернулася додому, згребла в оберемок обох дітей — і старший, і менший хлопчак був викапаний Карпо, і пішла із Денисових світлиць назавжди.

Денис повернувся за звичкою опівночі, повмикав у кімнатах світло, чудуючись, куди ж подівалися хатні. Він шукав жінку, а знайшов записку: і враз його світлиці стали іще світлішими, негадана воля ввірвалася раптово, як вривається у відкрите вікно свіжий вітер, лопочучи тюлями і порт'ерами. Він ступив на балкон, позіхнув і, вдоволено закинувши руки за голову, потягнувся — та так і застиг із простягнутими руками.

— Пу-гу-у-у! — розкотистий крик мало не над голською, торжествуючий і злорадний, розтяв нічну темінь, сонну тишу околиці, цей крик, металевий, пронизливий і моторошний, забиваючи в мізки холодного цвяха, скував Дениса немов правцем.

— Тьфу! — ледве отямившись, сплюнув і мзтюкнувся. — Всіх куріпок вже витравили, а цю нечисть і хімія не бере.

І він, хряпнувши спересердя дверима, пошвендяв у спальню, та ще довго крутився, не в силі заснути, і ще довго холодні мурашки бігали по заціпенілій спині.

А незадовго у Денисових світлицях порядкувала нова господиня — буфетниця із тамтешнього ресторану. Найперш вона взялася переставляти ліжка і тумбочки, дивани й столи, порядкувати в шухлядах і на полицях. Відійде, приплющить око, помилується — і знову тягне трюмо на свіже місце. Денис із місяць нишком бурчав, аби не чула, нездатний знайти то бритву, а то шкарпетки.

Жінки відговорювали буфетницю до Дениса переїжджати, раjali, що як так підскакуватиме, то більше дасть. То ж джигун, торочили, він і від тебе за свіжою спідницею побіжить. Але вона, бувало, лиш реготне, зубами золотими засвітивши.

— У розумної жінки не побіжить. Як за ніч поверну на три боки, дудки здужатиме.

Так воно й повелося. Ледве Денис засопе, першого сну скуштувавши, як вже й тузає лікоть під бік. Сонний, нерідко плутаючи імена, він неохоче карабкається, а вона,

для годиться обнявши, лежить собі й думає, що б то йому на сніданок приготувати.

І справді, вагони на ніч тепер рідше чомусь подавали — чи то залізниця раптово збідніла, чи ще щось, тільки вчасно здебільшого вертався Денис. А там і донечка народилася, крикса маленька така, з прудкими і хитрими оченятами. Бавився з нею батько.

Збігла сира і плаксива осінь, відтріщала своє зима, а весною, ледве зацяпотіло з покрівель, занудьгував раптом Денис, затужив негадано і безпричинно. Підсвідомо його тягнуло кудись і млоїло, гнало із дому, з обжитих місць, інколи він на вулиці навіть, бувало, приспиниться, і, внюхуючись у хмільне повітря, задер тривожно голову, наче лось, що зачує гін, коловерт бунтівної киплячої крові, зачує трубний і викличний клич невідомого ще су-перника.

Такої пори брав його дивний неспокій, збігала шкіра в брижі і ніздрі дрібно тремтіли; той тваринний неспокій, прадавній і нутрянний, сповивав його у тугий сповиток — в затуманілого Дениса, лиш хапнулого кілька ковтків весняного повітря, аж дрижаки влітались в коліна.

І знов повело Дениса старими стежками. Білосніжне його авто носилося лісовими, маловідомими дорогами, за-пецькане і забрехане, гріло боки біля потаємних багать, чекало терпляче господаря на непримітних галявах.

Стривожена буфетниця кинулася до подруг за радіою і порадою, ті, танучи від довіри сердечної та руками обу-рено сплескуючи, мізкували довгенько і хто-зна, до чого домізувались, тільки Денисове авто раптом стало часто псуватись: то чогось кашляло, як треба спішно було йому виїжджати, то, не заводячись, тряслося насмішковано, а під кінець чхало, голосно і зневажливо.

Ненароком відвівши кілька разів компанію, Денис негадано полюбив вельми лазню. Зроду-віку мився удома, у ванні, сяючій облицьованою із далеких країв недешевою плиткою, а тут, ні варн, ні пари, заманулося паритись.

Зіркі очі подруг і в темені видивилися, що до лазні було, і що після, ож турботливо збираючи в котрий раз чоловіка паритись, буфетниця сипнула тихцем у підштан-ники червоного перцю.

Сперш, як вернувшись, влетів чоловік у хату, то стрі-бав по кімнатах і бігав, підстрибував геть точнісінько так,

як у дитинстві, сівши верхи на прута, на конику їздять; врешті метнувся до дверей і відчинив їх навстіж.

— А-а-рш! — і око його єдине шкварчало на здертому і подряпаному, чімісь нігтями заборонованому обличчі.

Для порядку буфетниці закортіло, було, вікна побити чи бодай щось із посуду, та врешті, забравши дитину, махнула лише рукою.

Років через п'ять, як піросла трохи дочка, то побачив її Денис, біля мами за буфетом вистрибувала.

— Татко, он татко! — впізнала по фотографіях.

Денис, що з компанією завалився в ресторан, вайлу-вато і трохи розгублено підійшов до буфета.

— Дай но, — буркнув, — малій шоколадку.

— Купи! — насмішковано стрельнула очима буфет-ниця.

— Ну й куплю, — посерйознішав враз Денис.

— Ну й купи!

— Ну й куплю!

— Ну й купи!

Вийняв Денис шелестку двадцятьп'ятку, недбало, як гральну карту, метнув на прилавок. Шоколадка полетіла навстріч.

— А здача? — кліпнуло здивоване, трохи зеленкува-те око.

— В неї он забери, — сміючись, на малу показала буфетниця.

А ще була у Дениса жінка, що клопоталась за ним, як ніяка інша. Аптекарка, худенька й тоненька, шурхо-чучи легкими крилами плаття, щоранку пурхала навколо Дениса метеликом, що підлітає до квітки і з того, і з дру-гого боку, доки наважиться та приміряється, як же краще присісти і взяти нектар. Найперш купила вона затемнені окуляри, що враз надали Денисові вченого вигляду, по-довгу вистоювала за праскою, і тепер він, напозамажений та напрасований, вирушав на роботу, мов щойно з вітрини універмагу, де побачити зразок можна, а купити — ні.

Страви, які виготовлювала нова дружина, пурхаючи тепер навколо газової плити, хоч і скидалися інколи підо-зріло на звичні, зате звалися так розкішно і не по-нашому, що Денис, звиклий поспіхом жити і запросто міг наковта-тися навіть з каструлі, тепер порався за тарілкою вельми статечно і церемонно. За страви він був особливо вдячний,

бо нили вже нирки і гірше бачив — витягував шию і мружив єдине око, приглядаючись до людини, мов хотів зазнурнути у неї, наче у напхану мідяками копилку.

Траплялося, вечорами ходив Денис з аптекаркою у кіно, і аптекарка тримала його під руку так обачливо й сторожко, як тримають лише дорогий, з високою і вельми тонкою ніжкою келишок. Під завидливими поглядами знайомих він танув з такої уваги, мов на вогні шуварок, і якось, геть розтанувши, роздобрився та переписав на аптекарку свої світлиці.

Раз у рік, в день народження доньки, йшли під ручки вони до буфетниці За столом випивали втрюх, балакали і знайомих переговорювали, Денис тримав на колінах малу, а під кінець буфетниця аптекарці казала:

— От зроби подарунок мені: лиши Дениса на ніч. Хоч раз на рік.

А та тільки довгими віями поведе, всміхається поблажливо й таємниче.

Одного разу, перед дзеркалом зачісуючи Дениса, аптекарка кивала головою скрушно:

— Зморшок он уже скільки, яблучко, у тебе. І нирки... З'їздив би на курорт, мандаринчику ти мій.

А чого, випнув груди Денис, і справді, чого б ото лінуватись йому, не з'їздити. Не тільки шишкам одним курорти, він і сам собі шишка.

Через місяць стояла аптекарка на пероні, мокрі ві хустиною витирала.

— Бережи ж себе там, мандаринчику, не втопись, — приказувала.

Лежав собі місяць Денис на березі, море лашилося до ніг, як аптекарка перед авансом, лежав і думав, який він дурний. Погуляв на віку, видається, трішки, жінок оберемками мав і коньяку вже не цебрик вижлуктив — поспішав жити Денис, як і кожен тепер спішать ласий шмат від життя відчвахтати; погуляв, а ще отак не блаженствував.

Як вернувся додому і до хати підходив, то легко ступав, мов пружини невидимі його підкидали, легко і пружно ішов, геть молодий. І зовсім його, що тішився світом веселим, розсмішила на хвртці табличка: «У дворі злий пес».

Він тихенько пройшов доріжкою, навшпильки прокривсь у порожні кімнати, одну поминув і другу, а тоді, аби в жарт злякати, різко двері у спальню штовхнув.

На нерозстеленому ліжку в спортивнім костюмі, закинувши руки за голову, незалежно й достойно розвалився якийсь гевал. Денис ошелешено зирив на гостя, марне сисячись упізнати в ньому когось з неблизької рідні чи веселих своїх кумпаній; гість і собі, навіть не ворухнувшись, взявсь розглядати Дениса, як розглядають без особливого інтересу у природничім музеї під склом комаху яку чи метелика.

— Ти хто? — поспитав, надивившись, уже зовсім без інтересу гевал.

— Денис... — признавсь пересохлими раптом губами.

— А-а, — розчаровано мовив гевал, позіхнув і, ступивши три кроки, закріп в широченну лапу його закривок та поштовхав перед себе.

Денис, будучи не із слабкого десятка, але ошелешений і розм'яклий, мов із воску ліплений, навіть не пручався — чеберяв слухняно і дрібно не своїми ногами.

— Я тут ха-хазяїн, — вже на східцях прошипів гусаком, бо комір передавав горлянку.

— Ні, тепер я, — зітхнув гевал і негнучка, мов кардан, його рука туронула Дениса так, що носом він заорав вже біля хвртки.

— Не ходи сюди більш, мандаринчику, — приязно посьміхнулася аптекарка, що поливала за рогом квіги. — Він — дужий.

Потім ще були у Дениса жінки.

Жив спочатку у прибиральниці Тоні, але збіг він небавом, бо хворіла усе по жіночому та, мов негодоване кошеня, цілоденно нила:

— Приписав один лікар прикладати холодке спереду, а другий від радикуліту каже: грій у крижі... І що мені, люди, діяти?

Найдовше пожив Денис в Ольги, що, мідяками побрязкуючи у клейончатім фартуху, газводу продавала на площі. Та не зійшлися характерами, як тільки турнули Дениса із складу — щоб помастити слідство, аби небо не стало часом в арифметику, вимів усе з ошадкнижок, машину продав, і то ледве стачило.

Денис собі знав ціну і не пішов до дітей проситись:

без роботи, з гаманцем, колись вельми сановним, а тепер геть охлялим, де лежала лише прострочена лотерея, забутий компанією своєю і наївосліплий — єдине око його зелене засновувало павутиною — пристав, було, до кривої Каті.

В її хату, роками небілену, можна постукати опівночі і знайти порятунок для голови, що сизо диміла; сюди збиралися парами та поодинці, і ноцями гули хрипкі голоси, гули чорні великі мухи над куснем зжовтілого сала та цибулиною; тут братство жило своїм законом, що власності не визнавав ні на пляшку, ні на тіло.

Кілька тижнів пожив тут Денис, аж доки крива Катерина раптово не вмерла: сперш стало їй зле і хтось викликав швидку, тоді враз оклигала і з півгранчака, заливаючись сміхом, ще випила. А вмерла негадано, здивовано гикнувши, і рука її, що обнімала за шию Деняса, враз обм'якла, безвільно посунулась.

— Та чого тут уже, — невдоволено відчиняв Денис фельдшеру двері, застібаючи наспіх ширінку. — Тільки тепла.

Більше він не шукав жінок, а постукуючи підсліпувато перед себе ціпком, взявся ходити по соцзабезах. Довго Денис оббивав казенні пороги, доки виходив потрібний папір.

Будинок для калік і престарілих на горі стояв, над рікою, що огинала гору й покірно несла голубі свої води поміж врослих осокою й лататтям обох берегів. На старих тополях навколо будинку, де довгі роки були монастирські келії, на гінкім, вже оголенім гіллі вовтузилося драчливе і гамірне вороняччя, чубилося й раптово злітало у презимне свинцеве небо, і знову падало на дерева, мов чорний лапатий сніг.

«Спішив ти вихопити своє у життя, — подумав Денис. — Можеш тепер не спішити».

З воріт виїхала підвода з труною із негебльованих дощок, за труною ішли три бабусі — почорнілі, старістю висушені, зморщені і погорблені, мов навмисне навпіл надломлені. Бабусі провели домовину й вернулись, а візник, оглянувшись злодійкувато, шмагонув коня лійцями. Кінь затрухикав відчепного, заgrimіли колеса по вмерзаючій груді, і тряслась домовина у полудрабках, підстрибувала і витанцьовувала.

— Пу-у-гу! — закричав на високому дереві раptom сич, спросоння хіба закричав серед білого дня, зловтішно завив і бридко.

Намацуючи дорогу ціпком, Денис входив у ворота.

МЕЖА

Він ввійшов рвучко, аж поли халата металаяся і лопотіли за ним, не ввійшов навіть, а швидше ввірвався — невеличкого зросту, з рудою короткою чупринсю, що видавалася щіткою з мідного, не вельми гнучкого дроту, ввірвався, розмахуючи довгими руками, які виглядали мало не по лікті із закоротких рукавів стандартного лікарняного, накрохмаленого до стану покрівельної жерсті халата.

— Як? — спинився стрімко й здивовано біля першої хворої, бабусі Марти, змерхле сіре обличчя якої нагадувало скорбне, різьблене з дерева, припале пилем лице якоїсь святої із сільської занехаяної і перекособоченої каплички. — Ти ще й досі богові душу не віддала?

— Чи я така вже важка вам, — ображено заворушилася і зашелестіла пошерхлі, збликлі і пожовтілі, мов газетний папір на сонці й негоді, губи старої. — Я сама би рада померти...

— Грішила ти, мабуть, чимало, — обмацуючи і обстукуючи довгими, мов рибальські весла, лапищами, він не слухав образ і кривд старої. — Того й не вмираєш, що каються тепер вельми довго...

До наступної хворої, жіночки років під тридцять, що дивилась на нього круглими, як ватрушки, витріщеними і переляканими очима, він, навпаки, навіть словом не вважав за потрібне озватись: тільки піднімав їй руки, згинав тіло у попереку, мов була вона не живою людиною, а гіпсовим навчальним скелетом, що легко складався і розкладався, і далєбі ні на що інше, окрім такого, не був удатен.

Галина Гордіївна водила здивованими і сторожкими очима за лікарем, мов за кульовою блискавкою, що негадано у палату ввірвалася і ладна була от-от наробити добрячого шелесту. Вона чудувалася, що то і є той самий

хірург, до якого так довго і безуспішно добивалася, аж доки давні, ще з інститутської лави знайомі, в свою чергу через своїх знайомих, не допомогли втрапити їй в оці довжелезні, що звисали й теліпалися клешнями, червоні лапаті руки.

— А ти?? — спинився урешті навпроти неї. — Лікуватися будеш чи ще доживеш?

Вона не образилась на таке поштиве звертання, очевидно, однакове у нього і до школяра, і до літньої вже людини, пропустила мимо уваги зашмуляний жарг, її більше образила насмішкватість у погляді прудких, кольору пересушеного тютюну, маленьких очей.

Наступного дня, як видалося Галині Гордіївни, він спинився біля неї на кілька хвилин аби спинитися, з не дуже обтяжливого, але все ж обов'язку, отак собі приспинився відчепного і знову зав'язався із палати, допочучи бляшаними крилами перекрохмаленого халата.

А десь третього чи, може, четвертого дня вона все ж не стрималася.

— Лікарю, чи бодай якась у мене надія є?

Він тільки носом насмішкувато підшморгнув.

— Ніякої, — позіхнув, було, лінкувато, але в ту ж мить схаменувся та прикрив рота лапатою долонею. — І я не циганка на ринку, аби вгадувати за карбованця далеку дорогу й казенний дім.

— З вами здоровій людині говорити важко, — вона відвернулася і вперлась очима в стіну.

— І то правда, — згодився, кивнувши рудою чуприною, — Нічого теревені правити.

Кілька днів по тому лікар і ногою не ступав у палату, тільки біля Галини Гордіївни, готуючи до операції, зранку до вечора тупцями сестри і лаборанти із хитромудрими приладами, де непевно хитались по шкалах, як хитається доля, тонесенькі стрілки та весело і кепкуюче переморгували різноколірні лампочки. Галина Гордіївна боялася операції — при згадці про неї аж зуби мерзли.

— Випишіть мене, дівчатка, — сказала якось молодій сестричці з веселими і добрими, трохи здивованими очима. — Краще померти своєю смертю, ніж під ножем цього живодера.

— А ви його просто не слухайте, — із сміху, дрібного і потамованого, у неї тряслися руки і хлюпнули на долівку

ліки із склянки. — Вам треба не те, як він балакає, а як він оперує.

Останні три дні перед операцією Галину Гордіївну майже не турбували. Вона лишилася наодинці з своїми думками, що набігали як хвилі на берег тихого лісового озера, шаруділи і хлюпались, неспішно відкочувалися, нагомість же знову набігали свіжі. Вікно з палати виходило в сад і вона годинами дивилася, як розгулюють зеленими жестяними покрівлями сусідських будинків поважні сині голуби, як на вузлувате й покручене старе яблуневе гілля всідаються горобці, знімають ще з досвітка немилосердний рейвах і гвалт, щохвилини чубляться і знову миряться, а помирившись, — із лопотінням десятків прудких крил галасливо зриваються з яблунь і подаються в інші подвір'я у вічних пошуках їжі і свіжих пригод — за вікном була воля, незамкнутий простір, там ходили здорові й веселі люди, там було недосяжне тепер для неї життя.

Кілька років уже хворіла Галина Гордіївна, пекло їй у грудях, мов там тліла жарина, і час від часу хтось безжальний, немилосердний роздмухував ту жарину, траплялося, трішки вона вичахала, але з часом з новою, жорстокою і мстивою силою згадувала про себе, смоложила й жалила, і світ фарбувала у жовте. Випадком діагноз Галині Гордіївні став відомим і вона з ним змирилася, ужалася з неминучим та не йняла більше віри таблеткам і жовтим горошинам, що з брязкотом тричі на день медички кидали їй у склянку, ані прийдешній, як сказали відверто, таки ризикованій операції. Наступала якась досі незнана до всього байдужість, мов душу її обгортали ватяною ковдрою, яку безсилі здолати і тепло, і життєвський холод. Галині Гордіївні нітрішки не шкода було себе, своїх сорочка ще не повних літ, в які вона все поспішала кудись, спатикаючись; не шкода їй чоловіка, бо непевною раптом стала, чи й любила його коли; диво-дивнеє, навіть не шкода було дітей, фотографія котрих завжди стояла на тумбочці поруч.

Вона днями лежала одземком, заплющивши очі, і слухала, як напливає глухоніма велетенська тиша — її порушували хіба придуркуваті горобці, що прилітали час від часу і вовтузились та цвірінчали за вікном.

Їй видавалось тепер, що лишається вона одна-однісінька на всьому світі, лишається тільки її біле, як

паросток у льоху, що давно не бачило сонця, немічне тіло наодинці із грізною хворістю, що чаїлася в тому тілі.

Настав день операції.

Вона здригнулася, коли біля ліжка, ледь скригнувши, спинилася каталка. Вкрита каталка була простирадлом холодною, як сніг на морозі при місяці, відлякуючої білїни.

— Ми повеземо, — сказала сестра із здивованими очима.

— Я сама, — сказала Галина Гордіївна.

Їй негадано заманулось самій пройтися, може, більше уже, ворухнулася в'яла думка, самій не прийдеється, звідси рідко виходять, частіше ногами вперед виносять.

Порожня каталка повільно котилася довгим й лунким, мов тунель, коридором, опустивши голови, сестри й вона понуро за нею брели, як за домовиною одиногого і бездомного, без близьких і родини покійника.

В передопераційній, яку навпіл по підлозі ділила червона риска, лікар недбало подав журнал.

— Розпишись, що згодна на операцію.

Холодною рукою Галина Гордіївна взяла від нього білу кулькову ручку, а лікар байдуже відвернувся до вікна.

І те, як він відвернувся, заклавши руки за спину та знічев'я узявся підгойдуватися на носках, їй черкнуло найбільше душу. Вона навіть подивувалася цьому — і яке їй тепер, здавалось, до того діло, вона одна уже, одна-однісінька. І все ж противилось щось та бунтувало в душі, вона ще ж людина, навіщо з нею отак...

Галина Гордіївна узяла кулькову ручку і вистиглою обезкровленою рукою намірилася ставити підпис — намірилася і не змогла. Її руки невтримно тремтіли, кулькова ручка, ледь торкнувшись паперу, підстрибувала бороною на невиробленому полі; здивована Галина Гордіївна, зібравшись уся у жменьку, у кулачок, спробувала ще раз, однак руку, що тряслася, мов у п'яка з немилосердного похмілля, марне було підкорити волі; відчуваючи, як червоніє нестримно із сорому, вона вдалася на хитрість, поклала й притисла щомоці лікоть, проте й хитрість лишилася безсилою — кулькова пластмасова ручка в льодяних закорцюблених пальцях стрибала і витанцювувала, немов у неї вселилася жорстока й глумлива, нелюдяна сила.

— Однаково не підпишеш, — озвався із зловтіхою лікар, не повертаючи голови і все ще підгирцуючи на паль-

цях. — Там подивись, не одна ти хоробра така... Став хрестика.

Погляд її мимоволі ковзнув журналом. І справді, навпроти більшості прізвищ значились хрестики, лише деінде стояли чіткі і впевнені підписи — ніколи вона і нікому не задрила, а тут чи не вперше позаздрила людям, невідомим своїм побратимам в біді, які і перед червоною рискою, перед цією межею не зігнулися та не вичахли.

Душа її бунтувала, опиралась приниженню й зверхності цього лікаря з довгими, як в орангутанга, рудим волоссям зарослими дужими руками, опиралась безвір'ю і глухоті здорової людини; та все ж вона пересилила себе і поставила хрестик і, важко зітхнувши, шкрябнула дві перехрещені і тремтливі карлюки.

Галина Гордіївна поклала ручку і подалась було до червоної риски, але в якусь мить завагалась і, зустрівшись очима з лікарем, що, нарешті, обернувся обличчям, мов спіткнулася об невидиму перепону.

— Може, вернешся? — кпилися тютюнові очі. — Не пізно. Чи комусь в палаті щось хочеш сказати?

— Хочу на фотографію діток глянути, — видихнула вона.

— Принеси, — кивнув санітарці.

Галина Гордіївна сама не знала, чому так любила цю стару фотографію. Давно, ще сини були зовсім малими, виїхали сім'єю на лісове, задумане поміж сосен озеро, і менший впіймав підлящика, перший рибальський грофей у житті. Так і лишилися на карточці — на жилці б'ється й підстрибує рибина, вигинаючи дружно спину і зблискуючи проти сонця лускою, горять очі у меншого, а старший з відкритим від подиву ротом, розпростерши кумедно руки, ловить і ніяк все не може впіймати здобич. Кожного разу в палаті, як гляне тільки на фотографію, Галині Гордіївні спливало на пам'ять те надвечір'я, знов звучав дітей дзвінкий сміх, і бачила рибину, що відчайдушно билась і боронилась, виляскуючи хвостом, над багаттям знімався бузковий дим — із імлі часу, мов із диму того багаття, верталися далекі вже, молоді безтурботні літа; і легшало Галині Гордіївні, пригасала у грудях невсипуца жарина, і ставала тугішою жилка, що в'язала її із життям.

Санітарка принесла фотографію.

Галина Гордіївна довго і гірко дивилася, але цього разу чомусь рибина вже не билась, дим утратив свій ко-

лір і незрушно завмер, не лишалося більше полиску сонця на хвилі, що скидалось, гоїдалось, кришилось, грало й іскрилось, а залишився тільки зжовтілий і потрісканий глянець давньої фотографії із альбома.

— Все, — сказала вона.

Злегка приплюсуючи повіки, лікар довгим захмуреним поглядом подивився на неї, а тоді на журнал.

— Я ще розкажу, хто і як підписує, — мовив, мовчимось загрожував.

А далі був сон.

Вона падала в прірву, в бездонний, як безвість, колодязь із зарослими мохом слизькими цямринами; від безупинного лету перехоплювався подих, але страху не було — тільки тіло ставало легким напрочуд, невагомим, незалежним від світу, від круговерті його й суєти, незалежним від болю. Вона знала, що день, але бачила зорі, вони миготіли вгорі, в безкінечно високім кружечку неба, миготіли, спалахували, переливалися, і в міру того, як все глибше і глибше летіла вона, меншав, мізернішав і віддалявся кружечок неба, а вродливі і доброзичливі зорі збігались докупки.

Весь цей час, все падіння її поміж вогких холодних стін, де заблукалися звуки, неприкаяно розгулювало і готіло відлуння, відчуття неминучості удару було нерозлучним із нею, та падіння тривало, а дно полишалось ще більш недосяжним і дальшим, ніж небо.

Коли розплющила очі, Галина Гордіївна стямилася не зразу — вона була в іншій, незнайомій досі палаті.

— З приїздом, — сказав лікар і засміявся, виглазивши напоказ рідкі й жовті, мов кволі і бляклі, перші шильця трави навесні, прокурені кривобокі зуби. — З приїздом із того світу.

«Господи, — подумала втомлено і розбито, блимнувши чужим відстороненим поглядом. — Це строріння навіть посміхнутися здатне».

— Розкажіть, хто і як підписується, — несподівано вичавила із себе, мов останню зубну пасту із сплющеного, вже порожнього тюбика.

— Не сьогодні, — фуркнув і враз погасив, мов задум посмішку. — Ще буде час.

Вона почувалася сперш як виконана, позбавлена волюги й землі, з прив'язаним корінням шепи; але день за днем полишала її ота невагомість, коли падала в без-

вість, в бездонній колодязь із порослими мохом слизькими цямринами. — поступово вона, як те пересажене дерево, починала, хай ще несміло, знову пускати коріння. І якось на обході вдруге Галина Гордіївна нагадала про підписи перед операціями і журнал.

Лікар неспіхом розгортав тонометра, і руде волосся на його руках міддю зблискувало в променях весняного сонця, що скісно падало із вікна.

— Нікому досі ще не казав, ото вам мене смикнуло вперше, — від негаданого, неприродного навіть якось переходу на «ви», Галина Гордіївна аж розгубилась і двічі, немов школярка, кліпнула подивованими очима. — Майже всі, хто не загубив самовладання, ставив підпис в журналі несхибно і твердо, — майже всі на операціях вмирали. І навпаки, кого тіпало, мов пропасницею, і замість підпису щонайбільше спромігся на хрестик, той виживав...

Він ковзнув тютюновими своїми очима по чорній стрілці, що побігла шкалою, а тоді здригнулась мерзлякувато і раз, і вдруге.

— Я питався у вчених мужів, багатьох питався, чому так, але певне ніхто не сказав. Те, чого ми не знаєм, вочевидь куди більше знаного досі.

— Нехай, може, й ваша правда, — сказала Галина Гордіївна, — але нащо ж так з хворими...

— Жорстокий? Грублю? — мідне волосся ураз наїжилось.

— Навіть тут на достоїнство не втрачається право.

— Не втрачається? — складаючи неспіхом тонометра, він розтягнув ображено слово, наче гумове. — Не все тут так просто. Коли на межі людина, перед отою червоною рискою, вона втрачає усе — радість і віру, подружні почуття, що десятками літ брались на злам і не зламались, навіть вічний інстинкт материнства стає безсиллий... Можна все відібрати в людини, неможливо — її достоїнство. І тут ви праві. Та коли людина боронить його, то боронить життя. Для лікаря тут останній шанс.

З яблуні навпроти вікна раптом злетів і всівся на підвіконня голуб, він крутнув головою, знехотя дзьобнув у скло, мов привітався, а тоді поважно пройшовсь підвіконням, наче міряв, скільки бо люди, що замкнули себе на зиму у кам'яниці, уділили світла собі і простору.

— І все ж то не гуманно, — сказала Галина Гордіївна.

— Умгу, — мрукнув похмуро лікар уже з порога. — Загребти у яму гуманніше.

Вона довго лежала із розплющеними очима і слухала, як злегка поскрипує під вікном стара яблуня та шаленіють сп'янілі від близької весни горобці, вона відчувала щось нове в своєму ще немічному, покрайному неіржавіючому сталлю тілі.

Галина Гордіївна зиркнула скося на тумбочку. Годину тому там було порожньо, зараз же стояла її улюблена фотографія. Щось таки трапилось, бо знову бачила вона не жовтілий папір і витрісканий затертий глинєць, ні, зараз знову запалом горіли очі її хлопчаків і билась на жилці, іскрилася проти сонця, вигинаючи спину, дуже пружна рибина, і чула вона, як доскітно пахне дим, в'ючись та знімаючись в небо, і хлюпає, набігаючи, піниста хвиля у берег.

ВСЕ В ЯЛИНОЧКУ

А тепер оповім свою житуху, розпряжу трохи звякало — їхати ще далеко. Ліпити горбатого і лапшу на вуха вішати не буду, зустрілись в вагоні випадком і розійдемось, чого ж тут крутити вісімку.

Торгувала я. Лавка така собі, стійло нехитре, бляхи на груди не вчеплять і бабок стовпом не наживеш, тільки блошки мідні бряжчать у долоні.

Одне добре — начальник великий навпроги жив. Поважний такий, ведмідь, як у колонії в нас балакали, вулицею йшов — розступалися, а хто херувим, заяча крив, то й взагалі у найближчий провулок гвинта давав. Вітався він, не спам'ятаюсь напевне, чи то з двома, чи аж навіть з трьома у цьому містечку, з рештою — лиш очі отак примружить, мов кіт перед тим, як лапою після себе загребти. Мені то завше, бувало, кивне, майже як прокурору, трохи лиш хіба менше. Лавка, звісно, навпроти його лігва була.

У ту лавку дефіцити усякі завозили, смак один — ікри, пам'ятаю, дадуть завбільшки з мисливський шріт, рибки червоної там, апельсинчиків крутобоких.. Жихтарила я собі потихеньку, жила-поживала, як в бога за пазухою, пакуночки іменні начальникам лаштувала.

А начальники навколо мене мухами крутяться, лазурики отакі, лагідні і сердечні. Весело вельми бувало, як народу у лавці повно, а вони пакуночки ждуть, підморгують непомітно і на мигах показують; очі в самих підсолоджені і прохальні, жалібні очі. Шкода мені їх ставало.

— Громадяни, — до черги кажу, — розступіться. Тут по замовленню попередньому, прогресивна торгівля.

І шихну в руки пакунок.

Черга іскри очима креше, блискає із-під лоба, бо сказати, звісно, не сміє. Ну, а шищі якій, скажімо, начу міліції, то вже пакуночки особливі, з чорного ходу, вечірком десь, як циганське сонце зійде..

Перш я собі і крихти не брала, тремтіла. як місячне кошеня над цюрпалком ковбаски, лиш побожно дивилась на кожного тамтешнього туза — як же, то са-а-м... Навіть

коли прокурор, забираючи пакуночок із підсобки, залицявся і м'яв мене межі ящиків, то й то лиш злегенька відгрібалась, з острахом дивлячись на баранячі очі його, що липли і клеїлись.

Журно стало моїм клієнтам, як загалділи кругом та загалдикали, по-риб'ячому зацвірінчали кому і що заманеться — гласно тепер цвірінчали. А мені однаково, мені все в ялиночку. Рівність то рівність, як така тепер вийшла вказівка, то я рівні усім пакети у підсобці у целофан пакую.

Добра робота, люди, тільки свист у кишені, а тут за-свербіло фарсу, заманулось пожити... І заїла мене нудьга, зелена й тягуча — одним, бачте, багато можна, а мені чомусь зась.

Тут, як на те, подруга із бази під'юджує.

— Банку ікри — матимеш спорткостюм. Імпортний шик-модерн, мейд ін не наше.

Важко зітхаю, стражденно.

— Де ж ікри тої взяти, — ганяю гусей, мов такий уже я недотямок. — Все розписано по пакуночках.

Але ж свербить мені шик, смоложить.

Иду в аптеку до знайомої давньої:

— Дай-но тари, — кажу, — баночок огаких манюсінських.

— Та наче нема манюніх, — перехилює голову із ваганням, мов квочка на зерня мачине. — Хіба ось такі, для сечі на аналізи.

— Та давай, — махаю рукою весело і відчайдушно, — з'їдять і не згорбляться.

Дербанула я, пішла в долю із моїми клієнтиками — переділила і раз їх пакуночки, і вдруге, і всьоме, а на восьмий таки заарканили. І привів мене сірий барон у ментовську їхню контору.

Далі швидко усе закрутилося. В акваріум мене відразу, в оту камеру ув'язнення попереднього, і почали корити справу. Одного дня у лавці знайшли нестачу, іншого лишки, справа моя обростала, як доглянуте курча пір'ям, і слідчий уже тюльпаном цвів на очах. Добре вмів вишивати слідчий, як судили уже уздріла.

— Це ж до якого падіння треба дійти, — вельми гнівався на суді прокурор, і від того аж лисина в нього потіла, — щоб нашому трудовому народу ікру в баночках з-під сечі продавати.

— Та не було там її, не було, баночки просто з аптеки, — простягала я руки до адвоката. Але той тільки трясся чогось і закривав умивальника свого долонями.

Три роки вчесали мені з конфіскацією, просто з суду під ручки взяли і повезли.

Ага, я забула іще, як описували мене. Добрячий таки табун у квартиру ввалився, очі з цікавості аж шкварчать... Судовий виконавець, метушливий і недорослий (гречку вельми любив, то я-останні роки гречані пакетики йому лаштувала), тепер вельми значимо розходжував по кімнатах, надувався і нос а дер, як старий горобець, що вимагає поваги до себе і настовбурчує потріпане пір'я. Сірий барон, наш мент дільничний, кому завше тихцем м'якоть на фарш від кісток відрізала, мов на ринку, тепер товстими короткими пальцями шупав гардини та покривала, прицьмакував і задумливо мружив око. Депутат, що роззирався, бувало, злодійкувато, коли пачку масла йому виїмала із-під прилавка, ниньки нишпорив впевнено і хазяїнував на кухні, виливав із банки у раковину закисле вже молоко, придивляючись пильно, приножуючись, а чи не зблисне часом золотий, нишком захований перстень.

Я стояла біля дверей, зіпершись спиною об шалівку. І посміхалася; гості теж собі посміхались весело так: вдоволені і не криючись. Вони шастали по кімнатах, шаруділи білизною в шафі, витрушували з етажерки, мов вибивали од пилу книжки, і на лицях у них сіяла блаженна, найвища і найсолодша утіха.

Нічого мені не шкода було, ні за чим не щеміло серце, хіба лиш як сірий барон взявся шупати тюль в свої товсті й короткі, наче обрубані пальці.

— Нарешті, два роки начальнику шукав отак.

Химерну то мала я тюль, звісно, не нашу, як заходило сонце, то сіяла вона, світилась райдугою, що зависне над полем по дитньому, теплому і скрадливому, бувало, дощі.

— Бидла, — кажу, — в дитячий садок оддайте.

Отож просто з суду посадили мене в канарку тещину, два менти сіли обіруч, і повезли в солонку оту дерев'яну, в колонію.

Мукала там я перші два тижні, фунт диму зафрахтувала, аж бачу — нічого мені пудритись, хай пошукають дурнішого валянка. Розгледілась я з часом трішки і до начальника головного в колонії:

— Кадра я, кажу, — жухла, ділаш. У торгівлю чи постачання брати не гайтеся.

А він сидить собі, посміхається, зубом виблискує золотим, і все отак ключика від машини на пальці, граючись, крутить.

Пожила я розкішно два роки, потавричила, пожирувала. Багато чого крутилось в моїх руках, від заморських цукерок до люксового гарнітура, і багато хто з гоноровими зірочками на плечах, не соромлячись, ламав шапку переді мною, перед зеком простим радянським. І головне, що боятись мені було нічого, переполоху не відливати — канарка тещина більш нікуди не відвезе, нікуди далі везти. А ще за спиною отакий ведмідь... Він і старшим своїм, поблискуючи золотим зубом, так само поблажливо й зверньо всміхався.

Я тільки й жила, що в тюрмі.

Та я вже знала, що не буває задовгим щастя, і не стала чекати, доки вся котушка моя розмотається, доки увесь виповниться мій строк.

Прийшла я знову у кабінет, сіла і ногу за ногу закинула.

— Відпускай, — кажу. — Відслужила.

— Так рік же іще, — блиснув зубом ведмідь.

— Відпускай післязавтра, — зітхнула.

Вийшла я післязавтра за браму, ще отой вертухай на воротах, збоку два, мені честь віддав, стала й глянула на високе сонце.

То ж воля, нарешті, думаю, і сонце таке кругловида, і пташка он вільна собі у небі булдижить... Раділа я, раділа таки, хоч знала, що воля моя вже за спиною, там, за колючим, і тут не мати ніколи її — моєї, колючинької, звичної, справжньої.

Так воно й трапилось. Не пустив чоловік торгувати. Ще й дочка соромитись стала, гніватися на балачку, на блатну мою музику. А я все для неї старалась.

Ну, нічого, я за своє однаково... Квіточки палпорові тепер попід цвинтарем продаю, дещо іще згадала.

Ви чого так раптово? Ви подумали?

Та я ж парафінки підкинула вам, свист і годі, від безділля в вагоні ото по бездоріжжі чешу, ліплю горбатого та лапшу на вуха розвішую... А ви подумали.

Не сиділа я у тюрмі, не сиділа. Я жінка порядна.

НА СЕЗОНІ

До полудня дядько Захарко працював люто, сокира в його руках видавалася забавкою, така вона легка була, кмітлива та хвацька: навіть вже біля шнура не знала спину, лиш безпомилкове лезо з відчайдушною точністю відділяло від крокви тріску чи справжнісіньку тобі стружку, і та стружка непорочної білини, із свистом, звиваючись та закручуючись, була настільки тонкою, що хоч банти із неї в'яжи.

Степан, молодший дядьків помічник, в якого вицвіла за останні дні сорочка то темніла від поту і липла до тіла, від чого він ворушив шкірою на спині, як голий у дощ, то враз просихала на шпаркому сонці і лопотіла на легкому вітрі, наче бляшана, вже навіть подумав, поблимуючи із завидками на дядькову сокиру, що магазин закінчать перекривати вони не далі як завтра. На ту пору і з'явився під магазином тип із рябим вугруватим, як в перестиглої дівки обличчям, і покликав дядька Захарка.

— Діло на півтора мільйона. Віддячу якесь, — говорив рябий упівголоса і показував пальцями, наче шелестів асигнаціями, як саме збирається віддячувати. — Мені б руберойду рулончиків надцять.

Дядько Захарко якось знічено і соромливо півів плечима, а тоді, зам'явшись, почесав зарослу, що давненько бачилася з ножицями перукаря, кудлату погилулицю.

— Ци я знаю, — Захарко інколи злегка сикав, бо ще в молоді літа йому вибили переднього зуба. — Тут, брат, тютілька в тютільку...

Рябий подивився на дядька примруженим нахабнувтим поглядом, як кіт на вже прибиту лапою, оглушену і задурену, але все ще живу мишу.

— Втямив. Переходжу на прийом, — і почвалав, нічого більше не кажучи, вулицею.

Захарко, поплювавши на шкарубкі задерв'янілі долоні з худими пальцями і потовченими, горбагами, кривобоко відрослими нігтями, знову взявся за сокиру, робив він так само шпарко, тільки час од часу зиркав у бік, де зник рябий, мов його там щось кортіло, свербіло і муляло. І справді, небавом звідти вилетів мотоцикл з коляскою, що, знявши клуби легкої, кольору вистиглого погелу куряви, спинився біля магазину.

Дядько з рябим, обачно роззирнувшись, вмить набили коляску рулонами, і рябий шихнув Захаркові у кишеню папірці, а під полу чималу, загорнуту у газету, банку.

— Ти не вельми того, — сказав дядько Степанові, ховаючи банку під клейкі від смоли тріски. — Стачить з нас такого добра, а тут чоловік червінцем та ще й стопариком нагородив.

Тепер дядько Захарко порався ще прудкіше, сокира в його руках говорила, а на обличчі, маленькому і зморшкуватому, як висушена на черені грушка, світилися краплі поту і передчуття прийдешньої, цілком вже досяжної втіхи. Степан стелив лати, і його молоток, заганяючи цвяха одним ударом у свіжу тугу деревину, немов знічев'я відсварювався від дядькової сокири.

Хмара з північного заходу видалася напочатку зовсім бікчемною, її розгледіли по-справжньому, лише коли на очах уже виростала, громадилась і, набундючившись та заступивши собою півнеба, клала на вибілені вапном стіні будинків, криті цинковою жерстю покрівлі та стривожені обличчя людей синюватий зловісний відсвіт. Дядько Захарко зі Степаном, час від часу скрива поблимуючи на темніюче громаддя, тюкали молотками і стелили руберойд ще справніше — шифер класти вони вирішили завтра, зараз дбали лиш прихистити за погоди роздягнений магазин. І ледве розтягли та змоцювали останній рулон, забракло якого мізерію, лише над кладовкою, як перші великі краплини дощу лунко заляскали, розбризкуючись, по шкарубкому та від недавнього сонця ще гарячому руберойду; дядько Захарко зі Степаном не встигли навіть злізти з горища.

Дощ, що спочатку немов ступав важкими кроками, далі пустився впідбіги, а ще далі хлюпнуло як з відра і взялося лити безпросвіту; хмари йшли низько, і верхівки гінких тополь буцімто вичісували з їх незмірних запасів нетерплячу й нестримну воду: вулиця враз сгала кала-

мутним потоком, що захоплював з собою і ніс шматки розкислих газет, жмути загубленого їздовими сіна, всеяке мислиме на сільській дорозі сміття; і лише листя дерев, змите від куряви й пороху, оживало і веселіло, зелено світилося крізь скісні суцільні і безупинні спади води.

— Потоп, їй-бо, потоп, — крутив великими білками очей дядько Захарко, і вивідливо пробував зазирнути у вічі Степану.

— То за ваші гріхи, дядьку, — спроквола посміхався Степан та кивав на ненакриту кладовку.

Булицею, зігнувшись у три погібелі і час од часу хапаючись за паркани, хтось біг, накрившись целофановим мішком, біг наче бродом, розбризкуючи вусібіч каламутні патьоки, і лише зблизька вони впізнали корстконогу і ридлу, як сирий вареник, завмагшу. Майже водночас до магазина, женучи попереду себе хвилю, підкотив забрьоханий головин «уазик».

З брязкотом відлетіла штаба дверей, і завмагша, пролопотівши целофаном, зникла у магазині, за нею, крупно цибавучи від машини, прихистився від зливи голова — і в ту ж мить знизу вихопився жіночий лемент і крик.

— Анципери, вихристи, діток посиротили! — верескнув, як ненароком пилкою по цвяху, тонкий і пронизливий, випробуваний не в одній баталії за прилавком, негадаю скривджений голос завмагші.

Дядько Захарко, перехиливши голову набік, як стара глухувата курка на сонце, незмигну і сторожко прислухався до подій унизу.

— Ойо-йой! Іроди, ойо-йой! — лементувала завмагша, наче вередлива дитина, що роздирає вавку, і від того ще більше піддає охоти сама собі, піддає щемливої втіхи, не в силі уже спинитися.

— А злазьте сюди, мої соколики, — пробубнів знизу, як в кошин, звертаючись без найменшого сумніву до майстрів, голоє голови, який, очевидячки, помітив їх на горнищі ще з машини.

Дядько Захарко, підсмикнувши одним плечем та шморгнувши по-школярському носом, вельми неохоче ступив до драбини, вся натура його противилась цьому, і лише невідома ворожа сила підштовхувала всупереч власній волі у плечі; за дядьком подався і Степан.

— Бачили, що наробили, робитники ви маціївські? —

несподівано перейшла завмагша з крику на шепіт, показуючи пальцем на гору мішків із цукром, з-під яких розбігались, змішані з опалою розквашеною штукатуркою, клейкі солодкі патьоки, і той шиплячий із притиском шепіт віщував ще менше добра, ніж крик. Дядько Захарко вже було несміливо відкрив рота, але жінка верескнула знову так, мов їй приставили до горлянки ножа і зажали нехайного та нелегкого вибору: гаманець чи життя.

— Та цить же, бо, цить, — скривився, наче від онту, голова. — Ще сьогодні тебе у тюрму не посадять. Але як же воно трапилося отак?

— Руберойду забракло, — бухнув, не встигнувши подумати, дядько, але, похопившись, затнувся і так і стояв якийсь час з широко розкритим ротом, мов мале розкочане на негоді горобеня, що чекає, поки його погодують.

— Як забракло? Рулони раховані... — позів носом з боку у бік голова, мов приношувався, недовірливо роздуваючи ніздрі, де ж могла дітись пропажа. — Чи, мо, збіглись на сонці?

— То збіглись мотоциклісти, що липнули тут як мухи коло сиропу, — вкрунула, було, своє трохи остуджена вже завмагша.

— Присяй-бо, не брав, — заводячись, бив себе у груди сухим кулаком дядько, і чесні очі його весело світилися та бігали, наче кульки у барабані спортлото. — Щоб мене грім уцілив на сто першому році, щоб моя теща глуха осталась...

— Заткнись, — позіхнув голова і відвернувся від розпаленого та готового клястися до вечора дядька. — Якби по-доброму, то гнати вас у три шиї, або ще краще — у каталажку. Біда, що не ви одні тут такі робитники. Отож завтра, щоб часом ще шифер не всох, магазин кінчатимуть тутешні майстри. А ви — марш на тиждень теляг пасти.

...Ввечері за банкою сивого, як осіння мліч, самогону, від якого тхнуло сиропом, розчервонілий і сяючий дядько гонорився:

— Ну, бачив, як я його навкруг пальця обвів? Всеяке, сказав, руберойд — і крапка. Ти, Степане, мене тримайся. Та я, віриш, одного разу за тиждень корівник по-ремонтнував і три тисячі — як льоду — поклав у кишеню. Правда, тисячу голові на лапу... Чого ж, належить по за-

кону, за тутешнім звичаєм. Другий тиждень тільки спав у кормушці, а як почую, що хтось іде, брязну пару разів молотком по сокирі, і далі собі комарика даваю. Життя вона така, треба вміть...

Степан здебільшого мовчки слухав дядька Захарка, тільки висушував слідом за ним склянку, з усієї моці силкуючись вбити у душу сиву і кислу до гикавки рідину. Напочатку його трохи вернуло від неї, і хлопець готай тамував це, лякаючись показати, що він не з бувалих, але потроху Степан зовсім іншими вже, веселими і захопленими очима дивився на дядька Захарка — безжурного, добрячого крутія і сприта, з яким справді на сезоні не пропадеш та загребеш знічев'я грубу копійчину.

Дядько Захарко п'янів на очах, пурпурові плями навально розповзались його неголеним третій день, зсіченим зморшкам обличчям, і навіть сива щетина, що починала вже кучерявитися, не в силі була приховати ті плямисті набіги; праве око Захарка злегка підкошувало, мов хигрило, ні на йоту не вірячи Степанові, і все силилось заглянути якось за нього.

— Який я колись був дурний... Во, як постіл, як сало, — клявся дядько і стукав зігнутими, сухими, мов патички, пальцями в стіл, показуючи, яким саме був. — Та ж я робив, як сліпа циганська кобила.

Степан знав, що дядько не бреше, шпаркий у ділі зараз, замолоду Захарко до роботи і зовсім мав скажену натуру. Переказували, як одного разу загадав агроном йому ба добу орати — хлопці тоді через день мінялись на тракторі — так Захарко зорав до півночі. А тоді потелепав в село і збудив агронома.

— А де далі орати? — проти місяця світлячи лиш рядками зубів із вкритого курявою обличчя, спитав у переляканого спрощення і немало спантеличеного чоловіка — досі як хто кінчав норму, то лягав в борозні і досипав собі до світання, не турбуючи марне начальство.

На нього, траплялося, зирили скося інші трактористи, шепталися, що вислужується Захарко, в маяки напинається, але він на те не шманав: чужий рот — не хлів, його не зачиниш.

Гірше було з братами Вавдіюками, яких на кутку прозивали Бовтами, хлопцями дебелими і дещо вайлуватими, але такими, що ніс вище губи носили. У надвечір'ї

вони якось підійшли на клин, де орав Захарко, помахом знічев'я руки спинили.

Він, не глушачи двигуна, неохоче плігнув з кабіни і перекинув оком з одного на другого припізнілого гостя.

— Може, б ти перестав уже норми нам і получку різати, — лагідно, з м'яким котячим усміхом, проказав спроквола старший з братів. — Чи сили, чи дуру, а чогось у тебе забагато.

Захарко, не повертаючи голови, обережно роззирнувся спорожнілим полем, що темною, аж синюватою скибою вилискувало проти схололого надвечірнього неба.

— Хлопці, не пішли б ви в монахи і тріхи далі, — помовчавши, мовив урешті він і назвав більш точну адресу. — Роблю, як усі, як батько учив.

Брати здивовано переглянулися, і на обличчях у них, як відблиск далекого світла у сутінках, змигнуло передчуття млосної, давно очікуваної та жаданої втіхи.

— Зацідити хіба тому маяку під бельки, щоб уже справді мав чим світити, — завагався, було, кетерплячє переступивши з ноги на ногу, старший.

— А то можна, — швидко відкинув менший і без розмаху шваркнув ліктем від себе Захаркові у лице. Під моргалки він, правда, не втрапив, поціли в рог, і Захарко, виплюнувши з кров'ю переднього зуба, висмикнув із кабіни монтировку.

Старший, що тільки чекав свого часу, круто ударив його ногою у пах. Червоні, жовті і сині іскри, наче від електрозварки, двіялом сипонули і розлетілися у Захаркових очах, він, ледве хапнувши повітря, заточився і впав, а брати ще довго місили його чобітьми, товкли на совість, з перепочинком, місили неспішно, мов виганцьєсвували навколо нього якийсь вигадливий танець.

Від холодної крупної роси, що осіла на зсиченому обличчі, Захарко прийшов до тями десь вже під досвітком. Кілька тижнів він пролежав удома, відхаркуючись, і повільно, як прибите морозом дерево, вертаючи миць, тоді знову вийшов на трактор і робив люто, як і до того; брати ж, опасаючись, дременули з села десь на кращі зарібки і зайвись тільки через багато літ.

...Сива рідина у пузатій банці, що горделиво підносилася на столі серед шматків зжовклої шпирки та порізаних на четвертини цибулин, непомітно всихала, і дядько

Захарко з невідомим жалем споглядав час од часу на це підступне обміління.

— Ти тримайся мене, Степане, за мною, як за горою, — і дядько непевною рукою показував, яка та гора висока. — Хіба на сезоні тре' добрі руки? Кебета тре' во!

Коли у пузатій банці не лишилися і краплини, дядько зітхнув, повільно і важко звівся на ноги, ступив до дверей. Але тут несподівано зрадницьки хитнулася підлога, він ступив ще крок — і підлога хитнулася сильніше, а тоді попливла, перехилиючись і завалюючись. «Землетрус, трясця його матері, чи яка холера», — шизетеличено подумав Захарко і зиркнув, чи не падають склянки з круто нахиленого столу, та вони стояли собі, наче приклеєні.

Дядько невдоволено тупнув ногою, і підлога несподівано трохи вирівнялася, він зраділо тупнув тепер упевненіше — дошата долівка слухняно хитнулася і попливла назад, майже вирівнявшись. «Отак би відразу», — вдоволено буркнув Захарко і почвалав до дверей.

Але тепер уже двері взялися капризувати: вони не відчинялися. Смикнувши щомоці кілька разів, Захарко вперся коліном у вушак і тягнув їх на себе, двері не піддавалися, але не піддавався й Захарко, тягнучи ще дужче, аж жили тріщали, і обкладаючи з серця примхливу столярку відбірними і замашистими, як цип, матюками.

— Дядьку, та ж вони відчиняються від себе, — поткнувся, було, з непрошеною порадою Степан.

Захарко повільно та грізно повертав голову і аж гикнув від здивування.

— То мене-е учити? Та я столярку вже двадцять літ знаю, пацан! — і копнув зневажливо двері ногою.

Ображено пискнувши, двері розчинилися навстіж і, вдарившись у протилежну стіну, з хряскотом зачинилися назад.

— А я що казав? — на підтвердження незрушної правоти своєї тикав Захарко в Степана доггам сухим пальцем і, хитро примружившись, заливався вдоволенням сміхом.

Розбудило уранці Степана незрозуміле булькання та хлопотіння, і хлопець повільно, через силу, розтулив важкі, немов заржавілі, повіки. Дядько Захарко стояв навколішки і, наче кінь, пив воду просто з відра: пив жадібно, булькаючи і обливаючись, поспішно захоплюючи великими

ковтками рятівну рідину, немов боявся, що не стачить у відрі загасити палаючий у грудях жар, і та вода у пересушеній, спраглій горлянці голосно та невдоволено готіла.

Степан довго лежав, не в силі підняти тяжку, наче набиту сирим річковим піском, голову, а дядько Захарко як накручена лялька, бігав взад-вперед по кімнаті і, відплювуючись в усі боки, чудувався та все допитувався сам у себе:

— Ци він з газонівської шини гнав ту горілу?

Врешті вони таки зібрались і, не снідаючи, понуро пошвендяли на роботу. На автобусній зупинці, що навпроти магазину, дядько приспинився, нерішуче переступив з ноги на ногу і, байдуже скинувши оком на непокритий магазин, попросив:

— Дай хоч сапнути.

Підїхав старенький рейсовий автобус, брязкаючи своєю зношеною металевією душею, і першим, на подив обох, ступив з підніжки тутешній голова.

— А чого не коло телят? — замість «добридня» зробив він великі очі. — Куди то зібралися, соколики мої?

— В церкву! — хухнув, відвернувшись, Захарко і по під рукою голови шмигонув у автобус. Степан, толком нічого не втямивши, ступив за дядьком.

«Взагалі то релігійні почуття треба поважати, хоч...», — подивився скося і з великим сумнівом голова услід автобусу, що рушив із скрипом, кахканням і нагутою.

— На пиво в район, — плямкаючи і облизуючи сухі білі губи, по-зłodійському шепнув, як усілись, дядько Захарко. — З голови, знаєш, дим іде, а в роті кої ночували.

Степан на сезоні був перший раз, отож тримався бувалого дядька Захарка. Кілька тижнів тому він скінчив профтехучилище і мав працювати в своєму селі на тракторі — хлопець навіть метикував, що купить на першу платню. Не раз він накинув оком на мотоцикла, прудку і розцяцьковану нікелем «Яву», яку мали всі старші хлопці і на якій крутили такі колеса, що бабці хрестилися з переляку, сільські ж коти не ризикували перебігати вулицю перед нею, а з вереском, пускаючи з очей зелені іскри, видиралися на найближчі дерева.

— На «Яву» тут із півроку тре' колупати, — підкинув якось спокусливу задумку дядько Захарко, сусіда Степа-

на, — поїхали на сезон зі мною в сусідній район — там менше людей і там не так слинять пальці, як рахують гроші. За місяць, хрест ось кладу, «Ява» твоя.

Степану не вельми всміхалося знову рушати з дому, але мотоцикл так звабливо і притягально виблискував новенькими шпирцями, що він все ж поклався на сусіда, який виїжджав щоліта в світ за очі і привозив щоразу на завидки грубу копійку.

За пивом в районі дядько Захарко потроху ожив, як після дощу зів'ялий буряк у посуху, сірі збляклі очі його відбивали знов добродушним блиском, непомітно розгладжувались навіть зморшки на спеченому літнім сонцем обличчі, і веселіла скроплена, підхмеліла його душа.

— Ти тримайся мене, Степане, — говорив з присьорбом тягнучи пиво, дядько Захарко, і неголене обличчя його хоробро щетинилося. — Та ми як станемо з тобою робити, — тіки загуде.

— А загуде — наша платня за недокритий магазин, — погодився, кивнувши, Степан.

— Не кисні, на мені покатаєшся, як голий на їжаку, — крутив дядько рямим, спеченим на сонці носом, що лупився, як молода картоплина. — Я не з таких ще своє викручував.

Степан не перечив уже, бо знав, що дядька знов понесло, як з гори порожнього воза, як знав і інше: дядько Захарко не мав натури в'язати ціпи за плату. У колгоспі він звично розписувався, не дивлячись, ставив у відомості розмашисту закарлюку, схожу на зміювик від самогонного апарата, згрібав недбало гроші п'ятірнею, жовтою від мастила та солярки, і йшов собі геть.

Тільки одного разу, першого і останнього, він злегка погиркався із конторськими. Жінці дядьковій Ганні якась тряся вхопилася в спину, крутити у риг почала, як нагнеться, бувало, то півдня буде шкорбатись, доки знову розпрямиться — і Захарко намислив собі потай, ще нічого не кажучи жінці, послати її десь на курорт. Колгоспна профспілка, кругловидий і добродушний Семенко, трясучи м'ясистими і лискучими, наче салом змашченими щокими, навіть путівку показував.

— Тут, Захарку, і ванни, і грязі, — говорив поважно і значуще.

— Та воно тої грязі і в селі в нас хватає, але, мо', там

яка ліпша, — радісінкий у душі, невдоволено відказував дядько.

Через тиждень тракторній мали давати гроші, і Захарко загадав собі відразу викупити путівку. Вперше біля каси, взявшись малювати свій хитромудрий підпис, він із цікавістю зиркнув у відомість, і йому видалося щось там не так.

— І цей уже справунки наводить, — скрипа зиркнув бухгалтер з-під окуляр, зиркнув так, як неголодний, старий і поважний півень на макове зерня: його й можна було б клюнути, тільки лінки. — Глянь ось наряди. На Сиротишиному полі косив сорок гектарів ячменю...

— А чого ж раптом сорок, як зроду-віку Сиротиха шістдесят, — не втерпів Захарко, спантеличено кліпнувши вицвілими повіками. — Чи земля, може, схудла?

— Малограмотний, Захаре, ти чоловік, — зажурено похитав головою бухгалтер від дядькової нетямущості. — То государственний звіт, і мене не колише, худне що чи поправляється. Мо', й приписав бригадир яку зайвину — то ж не на зло, перекрутимо все на планову площу, буде ліпший врожай, буде почот, а то ще і премія. А тобі бригадир, он бачу, зайву культивуацію черконув — у наступному місяці одержиш...

— Ач, який мудрий, — не підводячи приклеєних до паперу очей, буркнув помічник бухгалтера. — І так уже більше голови нараховуєм. А в нашого голови знаєш, які розходи, скільки гостей в нього: і кожного треба нагодувати, мінеральною водичкою напоїти, та ще й в сумку не забути ненароком щось кинути. А ти...

— Та хіба я що, я нічого, — знічено підсмикував Захарко плечем. Йому стало вже шкода і голови, і бухгалтерів, до яких причепився марне і завдає мороки. — Та я так — дай, думаю, зайду, з людьми побалакаю...

Зате колгоспний профбог зустрів його вельми приязно, притьма зі стільця схопився, немов яке начальство завітало до нього, поручкався.

— Я теє, путівку забрати, — сказав потішений і розім'яклий з уваги Захарко.

— Знаєш, — зам'явся після того і тер руки, мов на морозі, профбог. — Тої путівки нема вже, з району один товариш вициганив... Але я для твоєї Ганни дам ще ліпшу — по женському. О! — і він підняв угору білого і товстого, немов качалка, пальця.

— Та в Ганни вся начебто справна механізація, — засумнівався, було, Захарко, — от тільки в'є слінні підшипник забарахлив.

— А ти знаєш, яка то путівка? — раптом зійшов на шепіт, мов боявся, що його підслухають, і аж подався вперед профспілка. — Я б і сам з дорогою душею по ній поїхав, шкода тільки — вищестоящі мене не пускають...

Навесні, після того, як попорав города, Захарко покинув трактора і вперше подався на сезонні зарібки.

...Степан із дядьком Захарком за пивом калякали довго, аж язика притопталися і обважніли, десь після кожного другого-третього кухля дядько зненацька схоплювався, наче його осінила невідь яка дивовижна згадка, і хутенько, шулячи по-дівчачому ноги, вибігав на кілька хвилин. Коли ж, певне, йому набридла та біганина, він, хто-зна як діставши пляшчину, з м'ясним для себе бульканням розлив в обидва наполовину надпиті бокали.

— Не бере, зараза, — прицмокував блідими губами Захарко і ховав від Степана винуваті очі, як початкуючий злодій, що краде невміло і все ще карається діяним.

Решту дня вони досипали собі на лавочці у райцентрівському парку, і дядько, підклавши під голову сухий, мов сучок, кулак, та згорнувшись калачиком, спав точнісінько так, як бувало, досвітком, здавши напарнику трактора, лягав (придрімнути на вичухраному тапчанчику у веранді, аби хатніх марне не стурбувати).

Наступні два дні вони порались на телятнику — годували й халючили запецьканих, із присохлою шкірою до спини, телят, з довгою вовчою шерстю, гегь увішаною зсохлими бобляхами, що, ледве ступить теля те з поги на ногу, торохтіли й видзвонювали весільною решіткою. Степан підлатав розвалені де-не-де кормушки, а дядько Захарко, хоч його й не просили, розбирав несправні поїлки, що не давали ніяк пересохнути підозріло зеленим калюжам, над якими соковито гули важкі, як перестиглі черешні, мухи. Хижо прицілюючись оком, дядько якусь мить метикував над залізяками, а тоді довгими й худими пальцями сердито й нагло перелапував їх, шмуляв напилком, аж поки вони не знаходили лад між собою. Брешті дядько, перекинувши голову набік, сам задивився на повеселій телятник, проходи, посипані пахучою сосняковою тирсою, на бичків, які, коли йшов мимо, грізно муги-

кали та грайливо мірилися буцьнути малими ще, як дулька, ріжками.

На третій день дядько Захарко став нервовим і дратівливим, як роздражнений джміль, його все щось кортіло і він час від часу озирався, немов чекав негаданої напасті, аж поки в проході не появилася, брязкаючи порожніми відрами, їхня сусідка. Заметушившись, дядько зачерпнув їй із чана два відра молока і, несподівано для Степана, підморгнув, як завзятий і хвацький джигун, а сусідка, показавши вставлені білі передні зуби, шихонула щось йому під полу.

— Вельми жирне те молоко, на жолудок телятам зашкодить, — обернувся до хлопця Захарко, світячи знову воскреслими очима.

І бухнув у чан кілька відер води із крана.

Під вечір телят погнало, і вони, враз охлялі, наввипередки стріляли, немов реактивні.

Степан уночі чомусь довго не міг заснути, крутився усе, немов заїдали блохи, аж поки те йому не набридло, і хлопець тихо встав та почав шарити, навпомацки збираючи речі.

Дядько Захарко вдавав з себе сонного, хоч прокинувся насправді давно: виставивши з-під ковдри краєчок свого великого вуха, він сторожко ловив скрадливе шелепання і шарудіння, аж вухо те росло, як капустяний листок, сам же дядько мізкував на всі боки, щоби могло все це означати. Але чи то йому забракло терпцю, чи просто не здужав осилити наглої і незборимої цікавості, тільки Захарко силувано бухикнув в кулак і клацнув електровимикачем над ліжком.

— Куди тебе гупої ночі? — загув, підробляючи голос під заспаний.

— В церкву! — буркнув Степан і, відвернувшись, швиргав шмаття у чемодан.

— Так того... Ще закрито, — несміло, було, поткнувся Захарко, подивувавши такій Степановій нетямущості.

Хлопець, опутивши очі, збирав у клунок столярське начиння і найбільше боявся зараз зустрітись поглядом з дядьком, він знав, що розминутися йому буде несила.

— А я? — кривда й невдячність відізвалися в хрипцю, немов з перепоею, Захарковому голосі.

Степан не відказав, тільки підсмикнув плечем, точнісінько як умів це робити дядько, і з чемоданом та клунком інструменту мовчки рушив із хати

Дядько Захарко довго стояв на порозі в самих трусах та майці, вагаючись, чи й собі податися за хлопцем на станційний перон, чи залишатися тут, і вслухався в теплу й росяну ніч — шелестіли по піску Степанові кроки, збитий з пантелику невчасною людською метушнею, сонно заворушився на сідалі хазяйчин півень, що не знав, кукурікати йому вже, чи ще ні, і спросоння дурнувато згавкнув сусідський Рекс, лінуючись навіть виглянути з буди; згавкнув відчепного, мов був на твердому окладі, і далі, поклавши голову на лапи, праведно захропів.

ПРОТОПЛАЗМА

Черга до лікаря у довгому коридорі з просякнутим йодом кислим повітрям, з жовтими, вичухраними спинами панелями, посувалася повільно, і він мовчки, час од часу гикаючи, сидів поміж понурих, заглиблених у себе, у свої невидимі болячки людей. Гикавка чіплялася до нього здебільшого негадано і мордувала невідворотно, досить було хоч злегка рознервуватися, вчинити комусь наперекір йому або роздратувати, як дратувало зараз оце нудотне чекання — він злився і тихо згавкував, мов цуценя спросоння, а від цього нервувався більше, бо досі ще стидався людей, гикавка із зловтіхою напосідала дужче, пересмикувала ним і пробувала вивернути, наче рукавицю, до того невідь чому брала дригить і він, як на сирому осінньому пронизливому вітрі, дрібно цокотів зубами.

За тонкою стіною і нещільно причиненими дверима Дорофій Варламович чув, як шарудів шкарубкий перекрохмалений халат, і лікар крізь зуби озивався недбало, мов так неохоче розлучався із кожним словом, яке міг по доброті душевній дарувати хворому, а міг і не дарувати. «Дихайте. Глибше дихайте. Ще, вам кажуть, дихайте».

— Там один важкий на коридорі, — почувся голос несміливий, мов подзвін з покрівлі перших весняних, несподівано зблискуючих райдугою крапель, тонкий жіночий, очевидно, медсестрин голос.

Лікар не відповів, очевидячки, вагаючись, розщедритися йому ще на слово, чи ні, тільки зашаруділи папери, мов по них злякано розбігалися миші, і після мовчанки відкинув слово, наче збраковане і непотрібне:

— Зачекає.

Відчуваючи за сорочкою дрібний лоскітливий літ, що вистував, як живиця із смолистого стовбура на осонні, врешті Дорофій Варламович зайшов у кабінет, і важко

та сумовито зітхнувши, опустився на стілець навпроти лікарського столу. Лікар навіть не подивився на нього, а й далі, недбало тримаючи кулькову ручку своїми довгими кістлявими, мов у гіпсового скелета, пальцями, писав так зосереджено та захоплено, наче те писання і було його найбільшою та найсердечнішою втіхою, наймлоснішою насолодою, недосяжним раніше і ледве впольованим щастям.

Нарешті лікар підняв сірі, як будень, втомлені очі.

— А то ви отут зубами цокотите?

— І-і я, — заїкнувся він, од несподіванки згикнувши.

— То не цокотить, будь ласка, ви ще не вмерете. Той що помре, уже не цокотить.

«Треба було дати», — тоскно заніло в Дорофія Варламовича, і від цього лице його стало, мов зів'яле, залезане і зморхле яблуко. Треба було таки дати наперед, але він побоявся.

Нещодавно водили Дорофія Варламовича добрі знайомі до іменитого в тутешніх краях лікаря, і той довго м'яв старіюче, але все ще рожеве тіло прудкими злодійськими пальцями, мов ліпив його наново з глини чи бодай поправляв природу, яка змайструвала в ньому, недомисливши, щось не так або принаймні з чималими огріхами.

Дорофій Варламович церемонно подякував і, рушивши до дверей, непомітно шихнув двадцятьп'ятку у відстовбурчену, мов утомлено і байдуже позіхаючу, кишеню халата, що висів біля входу.

— Стійте! — Високий і деренчливий, ніби циркулярка, трохи здивований голос спинив його на порозі. — Верніться!

«Невже?» — Дорофій Варламович не злякався, а швидше був спантеличений, бо за немалий його вік ще не відмовлявся ніхто. І він неохоче, навіть трохи ображено, вернувся.

— Ідіть, — раптом знову, мов кпився із нього, показав лікар на двері.

«Чудить чоловік», — знизавши плечима, лайнувся подумки Дорофій Варламович і потелепав до порога, не забувши так само ненароком шихнути у містку, як обрічниця, кишеню халата хрусткого червінця.

— Верніться!! — виляском батога знову наздогнало його.

«Уміють же люди жити», — з незлобивими завидками

подумав Дорофій Варламович, минаючи халат, що відстовбурчував кишеню, як голодного рота.

Лікар знову погнав його до дверей і знову завернув, і ще один червінець з тихим шелестом, мов перепілка в достигаюче жито, пурхнув у кишеню халата.

— Так ось чому не подобалась ваша хода, — раптово зрадів і підріс, мов на дріжджах, лікар, а тоді знову накинувся на його тіло і м'яв із подвоєною злістю, наче його мучила совість, що за першого разу не перем'яв усе до найменшої кісточки.

Ще одного червінця Дорофій Варламович опустив без жалю, але з видимою повагою до глибокої та невситимої кишені, і черговий окрик наздогнав його вже за порогом.

Кількома розмашистими кроками лікар цибонув до халата і, вигрібши жужмом гроші, на якусь мить завагався, тримаючи їх обома руками перед собою, а тоді шурхонув йому в обличчя.

— Скнара. Дикобраз. Нахаба. — Він ксвтав кожне слово окремо, і були ті слова аж давкими. — Корова. Я б тебе січкою пас.

Цей недавній випадок мимохить сплив у пам'яті, коли лікар із довгими та тонкими пальцями гіпсового скелета, черконувши кілька слів на рецепті, простягнув його Дорофію Варламовичу.

— І візьміть себе в руки. Зарадити від неврастенії ви можете тільки самі собі.

«Треба було все-таки дати, — холодно й байдуже, бо не любив видаватися розумаком заднім числом, подумав Дорофій Варламович, виходячи із кабінету, мов облитий жбаном холодної із тоненькими прозорими і дзвінкими льодинами води. — Бодай для того, щоб носа не дерла ця шмакодявка».

Минуло вже з півроку, як життя Дорофія Варламовича пішло абияк, вивернулося незвичним, небаченим досі, незнаним і несподіваним для нього боком. Напровесні, похмурого і холодного дня, він поховав жінку, з якою прожив вік, але так і не зрісся душею, як не можуть зростися два різні дерева, яким судилося пустити коріння поряд, проте кожне тягло свої гілки вгору саме по собі. Йдучи за труною та тулячи голову в комір від скісного мокрого снігу, що липнув до обличчя, танув і бридко спливав, він подумки проводив жінчине життя так, як проводять

перона байдужим поглядом поїзд, яким не збираються їхати, і той поїзд промиготів перед очима і зник у далині.

Відразу ж після похорону Дорофій Варламович оформив пенсію, бо в його ризикованій службі торговельного експедитора могла підстерігати будь-яка прикра випадковість, непередбачувана і невираховувана навіть його гнучким і хитрим лисячим розумом, що відчував небезпеку заздалегідь, тим більше, маючи копійчину про запас, він не хотів на старість ризикувати, хвилюватися і тремтіти, мов рудий листок на дереві, який чудом перезимував і з останніх сил тримався на гілці давно всохлими жилками. Дочки його давно повиходили заміж і жили окремо, тільки інколи, як треба було грошей, отоді вони винувато заглядали йому в злегка помутнілі, оточені густою сіткою зморщок очі. Лишався неодруженим син, якого він справді любив колись та сподівався, що матиме батьківську спритність і твердо ітиме життям.

Життя треба обхитрити і не загавитись, — змигували не раз думки в Дорофія Варламовича, вискакували раптово, наче зелені цифри на електронній лічильній машинці, і так само зникали, — бо якими б словами не затулювали соромливо суть життя, у ньому, був певен, велось, як на ринку: вдосвіта одна ціна і за неї б'ються, а під обід ніяка, і задарма не беруть. Дорофій Варламович не крав і міг дозволити собі зверхньо дивитися на колег, що нішком грішали цим ремеслом, але коли, скажімо, привозив машину коропів, то його незмінно ще на під'їзді до міста ждали давні клієнти, що червоними, довгими і жадібними руками перемацували чи не кожну рибину. А за годину вже на ринку ті коропи, виграючи сріблястими боками, хтиво вигинаючи спини і витанцьовуючи на вагах, випучували здивовані очі чи то на покупців, чи то на ціну, що підстрибувала вище за них: коропи били хвостами, сббризкуючи нетерплячих покупців, і ті добродушно мружилися від самого лише споглядання на впасену на привіллі ставів та озер живність, а кожний удар дужого хвоста наче відлічував карбованця у кишеню Дорофія Варламовича. Йому не доводилося картати себе, навпаки, він твердо знав, що є благодійником для людей, бо хто не шкодує сірої речовини і не лінується ворушити мізками, аби припливла йому зайва копійчина, тому й фосфору треба більше для зголоднілого мозку; і то було, безсумнівно,

найвищою справедливістю життя, і саме він давав людям цю справедливість.

А наступного дня ті ж самі червоні довгі і неспокійні руки вже перемацували лимони, ще наступного — кавуни, і лежали вони в магазині хирляві та замороєні, зате на ринку кавуни красувалися як впасені смугасті і самовдоволені підсвинки.

Дорофій Варламович любив колись сина і думав, що той, як і батько, твердо ітиме життям, розсуваючи ліктями інших, але син, на превелику прикрість, вдавсь бозна в кого — розгодований і тлустий, наче розварений вареник, з пухкими жіночими руками, червоними, з полив'яним відливом щоками, з вайлуватим пересиченим нехиттю поглядом він жив, як трава, і ще в п'ятому класі його прозвали чомусь Протоплазмою. А коли сина виперли за бешкет з інституту, куди ледве вдалось пригочити, вирозивши оберемками копчених соковитих вугрів, що нагадували виваляних у сажі вужиків, Дорофій Варламович махнув на все рукою і зовсім збайдужів до сина.

Дивне відчуття володіло тепер Дорофієм Варламовичем: наче він опинився на нічному безкрайому та засніженім полі, де зліва і справа, попереду й позаду не було не тільки рідної та близької, а й взагалі живої душі, лише із пронизливим свистом, аж холонуло в грудях, лиховісно шугали вітри, змахуючи своїми велетенськими дужими крилами, сухі прочерствілі сніги з металевим дзвоном мели та стелилися низом, і не мало на чому спинитися око, бо ні дерева навкруги, ні стеблини, ані зірок, що безсилі пробитися крізь білу загуслу мліч, могли б указати йому той єдиний рятівний напрям; він брів навмання, швидше за звичкою, безмежним простором німої пустелі, і в нього, позбавлена навіть бажань, мерзла душа.

Найбільше страхала Дорофія Варламовича не самотність, жінчина смерть і зчужілість дітей, черствість друзів, що враз відцуралися од нього, ледве кинув хлібну посаду. Як і він, до речі, якимсь непомітно збайдужів до них, дивували й страхали його найбільше вмерлі бажання.

Колись він умів пожити. Час од часу вириваючись до тестя у велике місто — здебільшого з друзями, з жінксю випадало рідко — він з годину сидів за крихітним золоченим келишком і статечно балакав з тестем, незмінно закутаним в теплий халат, бо панічно боявся старий простуд і надмірностей; він говорив шанобливо та чинно.

ледве прикладаючись губами до келишка і негомінтно під столом наступаючи на ноги друзям, яких аж душило від сміху від такого пристойного вида. Ночувати, соромливо вибачаючись, у жіничиних батьків він не лишався, бо не хотів завдавати клопотів та незручностей; тим часом його вже давно чекало замовлене одразу на кілька днів таксі, приязно блимаючи жовтим вогником під будинком, а в кишені збрязкував ключ від порядного номеру у готелі.

Тільки тепер починалося непідробне його життя — дзвін уже справжніх, достойних моменту келихів, п'янкий блиск жіночих очей, від якого закипала, бурхала, вирувала і клекотала кров, безтурботний сміх, що розсипався, як перший ламкий і тендітний лід, запах жіночого тіла, що вводив його у звірину безтяму; вранці жінки умивались шампанським, трохи диміла і затуманена, і зашуміла голова, і він вертався додому, до сім'ї, і знову йшло розмірене та чинне життя скромного експедитора.

Зараз його, ще чоловіка при силі, вже не тягнуло ні до жінок, ні до гульбища, при бажанні він міг би собі не відмовляти ні в чому, та в тому й була біда, що не мав ніяких бажань. Дорофій Варламович наче брив тим безкраїм засніженим полем, брив без просвітку надії і сподівання, і нікого не було в цьому вимерлому безмежному обширі, тільки він сам, пронизуваний колючим навстрічним вітром, тільки його ледве тепле тіло, — останнє, що лишалось йому на цьому світі. І він став дорожити цим останнім.

Після смерті жінки швидко збігли весна та літо: осінь видалася недоросло короткою і настала рання зима. Дорофій Варламович міг годинами у квартирі незрушко і сонно сидіти, знічев'я дивлячись у вікно, де на покрівлі сусіднього будинку по свіжому, ще не зсілому снігові, хилитаючи головою, мов човником, поважно ходила патлата ворона. Вона походжала хазяйновито, інколи провалюючись у сліпучо-білий сніг та втримуючи рівновагу змахом крила, що аж зблискувало чорно-зеленим поліском пір'я, зірко видивлялася занесену вітром із дерева припізнілу насінину і, хвильку примірявшись, прудким кидком дзьоба скльовувала харч, а тоді піднімала голову і переможно оглядалася навкруги. Дорофій Варламович із незрозумілими завидками і ворожістю водив очима за привільно розгулюючим птахом: ти, бач, думав він, дурна ворона, а й та, кажуть, живе триста літ.

Дивно якось і каламутно було в нього на душі. Життя прошуміло, воно за плечима уже, не хотілося йому нічого тепер, але й умирати таки не хотілося. Самій думці про це противилося усе ество Дорофія Варламовича, усе тіло, аж гусяча шкіра збігала на ньому і настовбурчувалося, як у дражливого пса на загривку, рідке жовте волосся, яким вросли його руки по лікті і груди.

Дорофій Варламович не міг змиритися з тим, що він піде, його не буде, а ці люди, дерева і птахи залишаться, залишиться світ, на якому й щербини від врати його не з'являться.

Гнаний підсвідомим нутряним страхом, Дорофій Варламович почав ходити по лікарнях, жахатися, коли траплялося зайвий раз чхнути чи зненацька відчутти кольку. Лікарі, яким вдавалось шихнути червінця, заобігливо вистукували його, мов дятли суху деревину, примушували показувати язика, попасти із заплющеними очима пальцем у кінчик носа, врешті, ховаючи погляд, дослідливо заспокоювали його, і він їм не вірив; Дорофій Варламович більше вірив тим, кому не давав нічого, але вони здебільшого поспішали не вельми делікатно, деколи навіть не криючись, позбутися його, як отой з довгими і тонкими пальцями гіпсового скелета.

Його поступово починали втомлювати безкінечні ходіння просякнутими ліками коридорами, занудливе чекання під дверима, вишукування все нових способів відлячати шелесткою асигнацією за увагу, і від того він тільки тривожніше та чуткіше тепер прислухався, так чи не так сьогодні тенькає його серце, — повинно б, думалося, качати, мов водяна помпа, а воно відзивається лиш як старий і приношений будильник; і тоді він, сточений сумнівами та гризотою, наче шашелем оболонистий брус, вирішив врешті обхитрити і випробувати лікарів.

Купивши важкі дерев'яні милиці, Дорофій Варламович пошкунтильгав на прийом і вперше не звичним і впевненим голосом хазяїна життя, а з жалібними нотками, став довго розказувати лікарю, як болить у спині і тягне ногу. Дорофія Варламовича негайно поклали в лікарню і забігали навколо нього, як біля нової цяцьки. аналізу і компреси спочатку тишили його, проте небавом сподобалися і, певне, він відчув би вже прикрість, якби раптом не стало їх.

Він лежав у палаті на двох, і сусід, худющій старий із жовтою змрхлюю шкірою, що обвисала і теліпалася на костях, мов була скроена неуважним кравцем для нього завеликою, цілісінькими днями набридним неугавним осіннім дошем жебонів про свої болячки, про неслухняні нирки і білок у сечі. Спочатку Дорофій Варламович сердився і дратувався, аж згикував, але гнучкий і практичний розум його зумів видобути і з цього вигоду: тихенько замкнувшись у туалеті, він до свого аналізу бовтнув яєчного білка.

Знову забігали біля нього і злякано перемалували тіло, наче були непевні, чи все тут на місці та чи не пропало нічого, і він тишився увагою до себе, бо був потрібен комусь, цим лікарям і медичним сестрам, в очах яких помічав співчуття і жалість. Але це тривало недовго, наступного дня бігати перестали, а сестра невдоволено буркнула, що дивні хворі тепер пішли, напевно, скоро, як кури, нестимуться і сокорітимуть, раз в аналізах курдючий білок.

День за днем в його чашечці меншало ліків, небавом лежали там лише жовті горошини вітамінів і лікар натягнув про виписку.

Ось тоді на черговому обході і розбив Дорофій Варламович параліч. На запитання він белькотів неслухняним язиком, наче той раптово приріс, а права рука, яку лікар обережно підняв і пустив, внала безвільно і немично. Три дні тупцювали навколо нього, міряли тиск, капали в вени, але все одно не кращало. Врешті роздягли догола, накрили простиралом, наче мерця, і сказали, що буде консилиум.

Через годину в палату зайшов високий опасистий чоловік і з ним троє жінок; чоловік, схилившись над Дорофієм Варламовичем, довго вислуховував пульс на лівій здоровій руці і мовчки йому дивився в очі, наче там була виписана вся історія його хвороби і його життя; незмінний і непроникний той погляд злив Дорофія Варламовича, аж підвертала гикавка, і він спантеличено кліпав повіками, пробував і не міг заховати очі, мов загнала його в тісний куток і не давали вибратися, розминутися та втекти. Несподівано опасистий лікар міцно стиснув його здорову руку і раптово, одним ривком, змикнув простирало: якусь мить Дорофій Варламович лежав у чому маги народила, а тоді соромливо, по-дитячому зіщулив ноги і ханливо прикрив грішне тіло долонею правої руки.

— Ви здорові, — тихо сказав і випростався опасистий лікар, а жінки відвернулися.

Дорофій Варламович встав і, вже не стигаючись, почав одягатися.

— Милиці не забудьте, — чемно нагадав лікар і смішки заіскрилися в його очах.

Дорофій Варламович не відізався, пробіг товстими пальцями по гудзиках, навіть не глянув на милиці, і, соковито сплюнувши, вискочив із палати, хряпнувши за собою дверима.

Тепер він замкнувся в собі ще більше і днями, неначе врослий, сидів самотньо біля вікна, за яким чадили автобуси синюватим ядучим димом, метушилися заклопотані, такі тепер дивні, дивлячись збоку, люди, бо самому йому не було вже куди поспішати. Близька старість і неминуча колись же смерть вводила його в незрозуміле заціпеніння, так, як ціпеніє людина, коли котиться зі столу і летить на підлогу склянка, а похопиться й стямиться аж тоді, як бризнуть вусібіч осколки; Дорофій Варламович не міг пробачити, що він піде, від нього не лишиться нічогосінько, а люди так само метушитимуться, будуть радіти і чимось журитимуться, він не міг пробачити цього навіть патлатій вороні, що всілась на краечку сусідської покрівлі і знічев'я крутила головою, наче зібралася влаштуватися вуличним регулювальником. Хоч би пам'ятник йому поставили, думав він, але чужі люди цього не зроблять, а на дітей надія мала.

Дорофій Варламович уявляв себе в камені — молодим, кучерявим і впевненим, з гордо піднятою головою, так як ішов він усе життя, бачив себе у величному мрамурі, і той пам'ятник високо знімався над всіма іншими.

Він спробував якось завести мову з дітьми, обіцяв залишити на те великі гроші, але з сумом і хриганим голосом на душі зрозумів: не поставлять, дочки скупі, а син неминуче проп'є. Коли радився з ними і випробував їх, то стежив за дітьми пильно, вслухався у слово кожне так, як міг вслухатися тільки у власне тіло. Син, зачувши про гроші, облизував сині із перелою губи, а дочки світили голодними очима.

І тоді Дорофій Варламович, не надіючись вже на дітей, зняв з ошадкнижки грубу суму і поїхав замовляти собі пам'ятника сам. Пам'ятник, навіть коли помастив кого треба, обіцяли виготовити найраніше за рік, зате привіз,

дякуючи новому знайомому, таку припалу йому до вподоби могильну огорожку — з нержавійки, з вигадливими металевими квітами.

Проте практичний розум Дорофія Варламовича звик передбачати всі варіанти, до немічної старості і смерті, думалося не раз, ще треба якось дожити; і він час од часу збирав дітей та вів мову про те, хто його догляне у старості і кому він на знак віддяки відкаже найбільший кавалок свого грошового набутку.

— Мабуть, тобі відпишу, — казав, скося зиркаючи на старшу дочку, і вона мовчки поспішно кивала головою.

— А, може, навіть тобі, — переводив важкий і незмигний погляд на меншу.

І та теж кивала догідливо.

— Чи краще тобі: хоч і п'яниця, а все ж таки менший син, старість мою доглядати повинен, — пронизував, наче швайкою, поглядом сина.

— То нам запросто, — весело згоджувався син і замислювався на мить, мов подумки щось вираховував.

— А, може, поки що нікому не відписуватиму, — сумовито і розчаровано зітхав Дорофія Варламович: і розказував притчу про старого єврея, який роздарував майно дітям і якого, уже непотрібного, діти вигнали з хати. Знайшовся, щоправда, давній приятель діда, що дав притулок йому і взявся доглянути. А за якийсь час пішла чутка, що той приятель забрав неспроста старого, бо в нього, подекували, ще лишилось чимало золота. І тоді поприбігали діти і знову забрали старого до себе, доглядали тепер уже ласкаво та турботливо. Старий простив дітям зло і уже був приятний з ними, тільки не дозволяв нікому відкривати важкий чемодан на великому замку, з яким не розлучався ніколи. Врешті, старий помер, і коли відкрили той чемодан, то побачили, що він набитий камінням, а зверху лежала записка.

— Яка, тату? — улесливо перепитував у Дорофія Варламовича син, хоча чув уже притчу десяток разів.

— «Бийте цим камінням того, хто майно за життя віддає дітям», — переможно всміхався батько, та очі його не сміялися.

Мабуть, щось таки відчувала душа Дорофія Варламовича, яка наперед, без видимої на те причини, жахалася смерті: він і справді помер, за обідом похлинувшись кавалком шинки. Ще з півхвилини качавсь по долівці, мор-

дований задушшям і страхітливим неугавним кашлем, аж очі лізли з орбіт, врешті кинувся до людей — та припізнівся і вмер на порозі.

Ще як батько лежав на покуті, дочки із сином, злодійкувато зиркаючи у бік покійника, наче раптом він міг устати із вимощеної білою стружкою домовини, перетрясли всю квартиру, шукаючи батькових грошей, перемацали одяг до складочки і перетрясли подушки, знімаючи хмари в'їдливої пилюги, яку з часу материнної смерті не вибивав ніхто. Та їм не вдалося знайти і крихти, мов набуто покійником за довгий і прибутковий вік нараз спопеліло і його розвіяв холодний пронизливий вітер, що шугав за вікном, стугонів нахололими шибами, протяжно завивав і дорешті вистуджував мовчазну землю, в яку назавтра належало опустити їхнього батька.

Вдосвіта, коли дочки пішли придрімнути, збіг з дому і син. Мордований гіркими думками, він сів на герший автобус і за дві години вже був у великому місті. Починався робочий день, і син, затесавшись у гомінкі потоки людей, на подвір'ї медінституту анатомічний будинок відшукав майже відразу.

Біля великої ванни чи то басейна з десятків молодих людей у білих халатах слухали високого сивого чоловіка, що розказував щось упівголоса, і він непомітно наблизивсь до гурту. Із свіжого та морозяного повітря, що легеньку поколювало ніздрі, тут від їдкового формалінового духу засльозилися очі, і він вперше за останні дні їх вихер хустиною.

Звівшись навшпиньки, син заглянув через чиєсь плече: в басейні у різних позах плавали мертві людські зжовтілі тіла, і він жахнувся на мить. Здебільшого то плавали тіла старих вже людей із змерхлою кирзовою шкірою, особливо на обличчях, шиї та підборідді, з покрученими літами, роботою і болячками вузлуватими і сукуватими пальцями на руках, що, розчепірені, нагадували кігті якихось незнаних птахів; смерть, можливо, одних застала зненацька, інші вмирили тихо і убаготворено, але все те давно залишилося за межею і небагато можна було прочитати з піддутих, набряклих і обрзаних облич. Найближчий до сина труп був жіночий, і крізь спале на обличчя волосся на нього дивилося напіврозплющене оскляніле око немолодої людини, здавалося, дивилося воно з цікавістю і недовірою, мов хотіло упевнитися, а чи все на цьому світі

залишилося так, як оставила його людина в свою судну хвилину; син знайшов у собі силу скинути заціпеніння, бо не мав часу на розглядини, і торкнув плече студентки попереду себе:

— Хто тут... конторою відає?

Здивоване напівобернуте, майже дитяче лице тільки роздражнило його.

— Я продати покійника... Тишу, кажуть, дають.

Дівчина якось мерзлякувато низала плечима.

— Тут ті, кого в катастрофах не розпізнали, хто без рідні...

Сивий високий чоловік обернувся несподівано круто, і довго, мов заморську дивину, роздивлявся його.

— Тут вже не купують і не продають, — тихо сказав він. — Але ви ще не похмелялися.

Пізно ввечері після похорону син брів вечірньою вулицею, спотикався і перечіплювався, і велика образа на батька, що встиг перехитрити уже на смертному порозі, закипала в ньому. Але й син не лишився в боргу, бо ту надмогильну огорожку із нержавійки з вигадливими бляшаними квітками, він щойно продав по частинах на хвіртки. І ця єдина удача, та ще випите й з'їдене, що приємно відтягувало живота, хоч трохи зігрівала сина на зустрічному вітрі — той вітер, шорсткий і колючий, пробірав до кісток, зловісно скімлив самотнім бездоглядним псом, що зачув серед ночі мерця, змушував ховатися в дупла і закапелки пташку, загрожуючи цю тремтливую грудку життя враз перетворити у льодяну скалку, той вітер вистуджував кров і мертвив душу.

ЖУРАВКА

Дід Андріян у безпросвітньо прокуреній, аж віконні шиби зжовтіли, бригадній сторожці вже вкотре крутив чорний, надщерблений збоку, мов його знічів'я хто надкусив, телефон. Лівою, здоровою рукою, він набирив номер «швидкої», але телефон ковзав по витертому, засмальцьованому рукавами трактористів столу, вислизав і огичався; і тоді Андріян, перекинувши голову, затискував плечем трубку, а телефон незграбно, як коцюбою, тупив до себе правою, укороченою і потрошеною на війні. Номер не набирався, в трубці тоненько попискували голедні миші і десь здалеку, ніби з-за гори, з-поза цього пску жіночий голос утішливо виводив: «Надейся и жди, вся жизнь впереди». Але надіятися і чекати дід Андріян не міг ніяк.

У хаті, залишена на перестрахану сусідку, на нерозстеленому ліжку, як була у куфайці, бо копала картоплю, лежала з приступом баба Олеяна, Андріянова жінка, лежала, як видавалося йому, на смертнім порозі, і невидючі очі її, вільні вже від усякого клопоту і марновірної смети, блукали безпристанично стелею, наче шукали і видивлялися отой останній поріг.

Дід Андріян знову і знову, до запаморочення, крутив кружечок із цифрами, благально глипаючи на мовчазну і немилосердну телефонну трубку; із надщербленого рога висовувались різнокольорові дротики, як нутрощі із живої істоти, і дід культею підштовхував їх, заганяючи назад: бач, думав він, каменем до тої лікарні докинути, кілометрів сім, не більше, а не доб'єшся, хоч виї. То був єдиний телефон у начебто й близькому від райцентру, але якось напівдорозі ненароком забутому, з оббризканими брудом рудих калюж парканами, їхньому бригадному селі.

Врешті Андріян, безнадійно крутнувши ще раз дідка знятого глухонімого телефона, схопив свого старого і затертого картуза, що виблискував засмальцьованою підби-

вкою, мов хрусткою фольгою. В нього лишалася надія і не вельми певна надія — попутня машина, грибок, могли вертатися отаким надвечір'ям з недалекого тунелю сповненого шерхотом глиці під ногами і тихого осіннього лісу.

Втомлений день хилив голову, скрадливо псував сутінки, за спиною темніло та гущало небо, і Андріян ішов дорогою до району впідбіги, що мав духу, відомого йому літами: він ішов, припадаючи на праву, вперто женою під Лібавою ногу, і час від часу озирався і погляду, і позаду було безлюддя, тиша мостилася і влігала над осінньою, швидко схололою землею, і гіркуватим ледве вловимий димок з картоплищ, що доповняв міські околиці, лишався у надвечір'ї єдиною живучою вічною людської суєти.

Мотоцикл зблиснув фарою несподівано, аж вогонь тоненько тенькнуло в Андріяна, та він не спинився і став чекати, а й далі впідбіги шкандибав доргою, і аж коли той майже порівнявся з ним, благально замаячила руками.

Мотоцикл збавив швидкість і дід подумки дивився щасливій нагоді, але в останній момент фара круто вилінула; описавши навколо діда дугу та вереснувши вогонь ними, мотоцикл пронісся мимо, накривши подорожних теплою хвилею сірої куряви і бензинового чаду.

Дід Андріян, провівши червоний вогник заднього ліхтарика мотоцикла довгим і тоскним поглядом, аж зачеберяв; він міг би й ще трохи швидше, та боявся, що не дійде, а дійти мусив: перед ним стояли Олеянини здивовані раптовим болем, дивилися точнісінько так, як першу мить їхньої зустрічі, коли повернувся він, ажовний і висохлий, із госпіталю додому.

Олеяна йшла тоді з відром по воду, замислено задивившись на ластівок, що мерехтливо звивалися у голубому, пропахлому першим липким і здивованим листям небі; птахи очманіло носилися, то круто вриваючись вистрілою проносилися майже понад землею, і не були у них, сп'яналих від весняного, аж пекло за горлянку, повітря, ні тих клопотів, що в Олеяні, ні її журби — хліба хоч підпали, не знайдеш у хаті, сьогодні спекла діти коржів із акаційового цвіту сірих, землістих, кремені твердих коржів, і діти затяго їх гризли, аж іскри кресали. А коли Олеяна глянула на дорогу і побачила Андріяна

як мов спіткнулася і закам'яніла, в зляканих, заціпенілих очах, в погляді з-під крутих, ще дівочого вигину брів, вперто замішання і ляк, невіра і подив; вона стояла як запаморочена якусь мить, а тоді жбурнула геть як порожнє відро і воно, голосисто брязкаючи та розсипуючи, покотилося стежкою поміж молодого, ледве помітного, спросоння зазеленілого споришу, сама ж кинулася вбік.

— Цить же, цить, — приказував Андріян і витирав очі, малій, трохи мазаній дитині, сльози на її щоді худю зашкерлюю лівою долонею.

В хаті, доки неспішно розв'язував речовий мішок і складав солдатські свої припаси, так пильновані у дощові та скупердяцьки трачені, два хлопчачі його, семи і вісьми років, хазяйновито обходили навколо негаданого мішка, що звалився, як сніг на голову, і, не вірячи ще очам своїм, пробували навіть на ощуп, чи справді то батько: то вилупили вже вицвілі і приношені, пропахлі нестраним господарським духом галіфе, то гладили кирзові, шорсткуваті, як гусяча шкіра, халяви чобіт.

— Оце вам пряники, козаки, — виставляв Андріян добро однією рукою, а другу чомусь ховав за себе. — А ось твоє тушонка...

— А що в тій руці? — старший раптом стрельнув очима, що запалахотіли зеленою негасимою цікавістю.

— Та нічого, — відказував Андріян. — Ось дечки цукор вам, горобці.

Але хлопець, тільки глипнувши на іскристий, неймовірно спокусливий кавал, потягнув рукав правої батькової на себе; Андріян не дався, але син тягнув все настурливіше, бо коли день сьогодні такий, що збувається все, і батька вони вже мають, і в батьковій лівій небачені дива, то дива ці і ще, може, навіть не всі, і хто зна, що припас для них батько, мов дражнячись, у захованій за спиною руці. Малий смикнув на себе і подужав нарешті: Андріян ніяково якось відвернувся, а з рукава вигулькнула червона і порубцьована, укорочена культя з геть відбитими пальцями, лише на місці вказівного стирчав обрубок, мов погорблена нарость на дереві, на зламаній, що рятуює сама себе, гілці.

— От і маєте, діти, гостинець, — тихо мовила Олеяна. Олеянині очі, сповнені легкої синяви, мов небо першого весняного дня у щойно вимитих віконних щибках, очі,

здивовані раптовим болем, як здивовані були зустрічку після госпіталю, тепер все ще стояли перед Андріяном, і він, шкандибаючи в сутінках, надав у ході. В тихому повітрі молоді ночі стояв ледве відчутний солонуватий присмак піднятої мотоциклом куряви, дух розігрітої і невстиглої ще від нещедрого осіннього сонця хвої, Андріян дихалося легко, тільки нога, нашпигована залізом під Лібавою, стала немов спросоння глухо і занудливо нити. Дід, трохи тягнучи ногу, старався ступати на неї легше, і те помагало, він старався не думати про неї і не відзиватися до неї, і ця давня невелика хитрість, випробувана не раз уже ним, особливо в косовицю, коли гнали довгі зморні для нього руки, помагала куди більше.

Позаду знову зблиснули вогні, примарні тіні ліниво заворушилися поміж задріманих дерев, і Андріян озирнувся: дорогою, похитуючись на вибоїнах, весело гнали, як по сліду гончаки, два автомобілі. Він ще здалеку, непевно, як на зборах в колгоспі, коли з району привозили чергового голову, підняв ліву руку, бо праві соромився поміж люду, як соромляться, не признаючись самі собі, невідатної дитини-калічки в сім'ї; дід Андріян, сапаючи, терпляче стояв у мерехтливому світлі фар і то було досі єдиною його зупинкою за всю дорогу.

Перше авто невдоволено, з серця скрипнувши гальмами навпроти діда, сперш приспинилося трохи, і коли Андріян вже з надією подався вперед, прудко рвонуло й чкурнуло геть; тоді Андріян, незграбно розмахуючи руками, як підбита птаха крилами, зашкунтильгав напереріз другій автомашині, і та, клюнувши носом, круто спинилася.

— А кепила є на плечах? — поспитав між тим водій, визирнувши з авто.

— До району... Може, візьмете... — попрохав, з тонким свистом сапаючи і заточуючись, дід Андріян, попрохав непевно й несміло, ніяковіючи у душі, що завдає чужим людям мороки; дід взагалі не любив марне комусь чинити клопіт, просити щось для себе — краще він сам вже якось переб'ється.

— Нахлявся, пеньок трухлявий, — почув крізь зуби проціджене Андріян, доки обігав машину, збираючись сісти на задне сидіння. — В тюрмі через такого сиди.

І ледве він звільнив дорогу машині, як та, зневажливо і сердито фуркнувши, аж підскочила, зриваючись з

місця; Андріян ще хотів ухопитись за ручку дверцят, та припізнівся, і культя його встигла лише ковзнути холодним слизьким металом.

Більше дід Андріян вже не озирався. Він ішов курною дорогою, волочачи, немов чужу, ногу, груди його ходуном ходили і там щось то схлипувало, то свистіло тоненьку вербовим свистком, який викручував він колись у дитинстві за коровами з молоді, жовтогарячої ожилої гілки, на його подив, чим швидше ішов він, зриваючись вже на біг, тим менше ніла, немов дерев'яніючи, нога, аж поки вона, укоскана, і зовсім примовкла — і за це Андріян їй дякував подумки. А як засвітилися вогні на околиці міста, дід уже біг: спотикаючись і дивно розмахуючи руками, мов від того мало легшати його старече тіло і гнучкішими ставати крихкі і скрипучі кості, він, здавалося, немов підлітав; Андріян тепер не боявся бігти, він напевне вже знав, що таки добіжить, от тільки піт застилав пеленою очі, і перші крупні осінні зорі видавалися ще вродливішими, зблискували і осліплююче мерехтіли, розпливалися і стікали, змішуючись з вогнями все ближнього міста.

На порозі швидкої, що, на щастя, була на околиці, дід Андріян зняв з сивої голови мокрого картуза і, халнувши повітря, лиш видихнув:

— Поможіть, люди добрі...

Тоненька, як свічка, яку запалюють на шедрець, молодесенька медичка, що писала, схилившись над столом, підняла стривожені, не встигли ще притерпітися до біди, підсинені очі:

— Що з вами, діду?

— Та мене, дитино, й кілком не добити, — казав, немов журився вельми з того, Андріян. — То жінці моїй недобре.

І повагавшись, бо соромився бути набридливим, все ж додав:

— Таки зовсім недобре.

— Присядьте і ждїть, машини на виклику, — брязнула шприцами інша, старша вже віком медичка.

І дід Андріян слухняно присів у куточку.

Вулицею мимо швидкої проносилися автомашини, шелестіли шини ще теплим асфальтом, те шелестіння раптово, як літній дощ, наростало, так само раптово згасало, і дід Андріян з сторожким нетерпінням вслухався, чи не

завертають ті шини в подвір'я; на столі біля медички-свічки час від часу вурчав телефон, мов придрімнутий вдоволений кіт у зимову віхолу біля грубки, а на кушетці обличчям до стіни лежав, глибоко дихаючи і зрізка постогнуючи, наче в сні рубав сукуваті дрова, нероздягнутий чоловік у дір'явих шкарпетках.

Старша медичка підійшла до нього, послухала пульс: — Треба у відділення, біди наберемось.

І стала обачно стягувати шкарпетки, бридливо беручи їх лише кінчиками білих пальців. З шкарпетки випали раптом дві десятки, ті гроші, з тихим шелестом гойднувшись в повітрі, ковзнули під кушетку.

Чоловік, що видавався непритомним, дригнув босою ногою, рвучко, немов обпечений, схопився і сів, ошаліло поводячи навкруги побілілими, як в риби з принуди, очима.

«Та він же п'янізний в дим», — здогадався дід Андріян.

— Де гроші? — поспитав через силу, мов виригнув, чоловік.

— Добрий же гаманець у тебе, — засміялася медичка. — То від жінки отак?

Чоловік подивився на неї криво, з-під лоба, як на зятятого ворога свого.

— Жінка — то хвороба.

Він поворушив довгими, немитими давно пальцями босої ноги.

— Ото — мій банк, мій сейф без ключа...

— А як в банку скінчиться, то як? — все ще сміялася медичка.

— Хай не журиться жінка, з-знайду, — слово опиралося трішки, бо чоловіка повело, наче вітром, управо, тоді якось вернуло назад, врешті він випростався і вдарив переконано кулаком себе в груди. — Йй-бо, і в подушці знайду, і в матрасі, і в кладовці у мисочці з яйцями...

Медичка нагнулася, підняла з-під кушетки обидві десятки і подала чоловікові.

— Ото-то, — рвучко, напрочуд тверезо вихопив гроші він і взявся, киваючи в такт головою, цілитися в кожного тремтячим пальцем, мов пістолетом: — Жінка-моя хвороба, всяка жінка хвороба, і ти хвороба, і ти...

Двері кімнати раптом прочинилися і виглянула куче-

р'ява голова та круте і замашисте плече чергового лікаря, що, очевидно, на дозвіллі забавлявся штангою:

— Ото він тутечки колесить? — пророкотів загрозливо його бас далеким і лунким громом.

— Я-а? — чоловік враз зів'яв і поменшав, а круглі з принуди очі стали ще круглішими. — Я ні-ні, я нічого. Жінка — то здоров'я.

На знак згоди черговий мовчки кивнув і назад зачинив двері.

— Хвороба, — послав навздогін переконане чоловік.

«Боже, — не знаходив собі місця дід Андріян, — ну де ж та машина».

Але машина нарешті прийшла, і шофер, хапливо ковтувши кілька затяжок, кинув недопалену цигарку і погнав з молоденькою медичкою і дідом Андріаном в село.

До лікарні за всю дорогу, розтерзану і гвалтовану тракторами після непривітних осінніх, що видавалися знущально безконечними, занудливих і кислих дощів, за всю мучену ту дорогу баба Олеяна так і не прийшла до свідомості; Андріян сидів біля неї і кожен поштозх-машини, що стрясав хвору, завдавав йому болю — як кидало «уазика», в нього аж руки мерзли. І тільки в лікарні вже Олеяна отямилася і здивовано роззирнулася.

— То ти, Андріяне? — потепліли, як упізнала, очі, і тепло те розходилося по старечому змерхлому, дрібненькес посіченому обличчі. Вона помовчала хвилю і знову ворухнула побілілими губами: — А я весілля бачила наше... І дядька Онопрія бачила, кликав він мене до себе.

Велике й бучне весілля було в Андріяна та Олеяни: буханець чорного, навпіл з товченою соломою та половиною хліба лежав на вишитому рушнику, і в той судний голодний рік то малось скарбами; гостей же запросили силу-силенну — на лаві сиділи батьки молодого, а на місці її батьків дядько Онопрій, бо була сиротою; Онопрій походив з тих сільських дядьків і дідів, що видаються вічними, яких однаковими пам'ятали змалечку, такими самими знали, як ішли під вінець, а такі ж залишалися, кремезні і смолисті, як уже самі дітей споряджали в дорогу: з тих вічних сільських дядьків і дідів, яких безпорадні зламати життєві бурі, заморити морози (хіба лише голови убілили), засліпити хурделиці й віхоли, з тих кремезних і смолистих, що скидаються на дерева, об які ламаються блискавиці.

— Живіть, діти, дружно, — піднявся дядько Онопрій — і йогогнуло життя та не зігнуло, морозило, убілило голову та не виморозило душі, — будьте вірними, як птахи. Бережи, Андріяне, свою суджену, як журавель журавку.

Як ті літа відгомоніли...

— Кликав мене дядько Онопрій, — ворухнули ще раз губами, пошерхлими від смаги, Олеяна.

Вона знову впала в безпам'ятство, в сон, де літа дивно перетасовувалися, і весняний день далекої молодості зустрівся з хмурим осіннім, згорбленим і зморщеним днем старечим; заметушилися медички біля хворої, і врешті бабу Олеяну понесли у палату, а дід Андріян, непотрібен нікому, залишився сидіти так само в куточку. Його довго ніхто не чіпав, боячись скривдити ненароком. Дід сидів і журився, чого він удався такий міцний, його терло й крутило життя, вже він латаний і перелатаний, а ніяка холера от не бере; Олеяну ж схопило, що і не видихнути — краще б вже його, він таки на півроку старший. Нарешті, черговий лікар, ковзнувши притомленам бляклим поглядом, буркнув:

— Ідьте, діду, додому. За годину чи дві ми вам баби не вилікуємо.

І Андріян, винувато кивнувши, пошкандибав до дверей.

Він не збирався нікуди їхати і нікуди йти, він знав, що не зможе цього, хай і не бачитиме Олеяни, нехай не чутиме, і не здатен бодай чимось зарадити та допомогти, та все ж він хотів бути поряд, а раптом на щось та придасться, навіть води подати — і Андріян важко присів на стілець в кінці довгого і лункого, мов запустила церква, вже спорожнілого коридора.

Дід Андріян сидів, поклавши руки на коліна посилюваних за неблизьку дорогу ніг, які злегка здригалися час од часу та підсмикувались, і думав, що не тільки він сьорбнув усячини за життя, Олеяна теж закусилася.

Погідного літнього досвітка, якраз другого жнивного дня, бо з учора на полях зажовтіла стерня і вирости поодинаки полукіпки — ой і спішили люди, та не успішили — в їхнє село, сторожко і опасливо озираючись, в'їхали німецькі мотоциклісти. Того ж дня вони взяли господарювати, незрозуміло шваргочучи і на очах смілючи та нахабніючи, обчистили подвориці таких, як Олеяна, чер-

воноармійок, обчистили і підмели на совість, так що лишився на хазяйстві тільки рудий кіт Панько, який не злибив чужаків відразу — лиш забачивши їх, злостиво фуркав, розпушував довгого смугастого хвоста і тікав мерщій в світ за очі. А незадовги не стало й того хазяйства. Сусід Михтодійко, що вельми прихворів, як забирали чоловіків на фронт, а потім раптово одужав і вдягнув поліційну форму, якомсь ішов вулицею мимо. І коли Панько, забачивши його, насмішкувато фуркнув і видряпався на грушу, Михтодійко, задерши бороду, стрельнув у насмішника — Панько здивовано схлипнув і в'ялою ганчіркою, вдаряючись об гілки, шваркнувся на траву.

Зиму Олеяна перебилася, рятуючись тим, що прикопав Андріян, йдучи в армію, тихцем на городі, а під весну охлялі, зчорнілі та зажужвелілі, мов пересушені в'юни, діти світили очима з холодної печі. Михтодійко, що прибігав колись через день позичати то гарнець пісона, то обмішки, тепер мимо проходив вулицею, крутячи носом чи то з гордоців, чи принохуючись. Заявився він якомсь негадано, мовчки пройшов до примоста і, човгнувши ногою про людське око кинуту ганчірку, підняв ляду та поліз у схованку-льох — Олеяна тримала там, продавши останній свій скарб, подарованого ще дядьком Онопрієм перстня, куплене у того ж Михтодійка тітки порося. Сопучи, він викарабкався із сховки, і так само нічого не кажучи, подався із хати, тримаючи свою здобич за задню лапу у витягнутій руці — порося, явлене із звичної темряви на білий світ, несамовито вищало, викручувалося та дригало лапами, і діти проводжали його довгим, спраглим поглядом.

Заявився Михтодійко ще раз, певно, через півроку, тільки не сам вже прийшов, а вдвох із підстаркуватим, з обвислою торбами шкірою на підборідді німцем-здорованем.

— Нема, сусідо, більш поросята, — відказала Олеяна на Михтодійків добридень, ставлячи в піч чутунчик із картопляним лушпинням. — Раніш хоч миші були, а тепер і ті повтікали.

— Трясця тебе не схопить. — сміявся той і, закривши руки за спину, шпацірував по кімнаті, крутячи, мов і справді винюхуючи щось, своїм довгим, на кінчику загнутим носом, як у папуги, що його бачила Олеяна в циган на ринку перед війною.

Михтодійко шпацірував з кутка в куток, не поспішаючи говорити за потребу, що привела в Олеянин дім, а як порівнявся з фотографією Андріяна, спинився на мить, постояв, погойдуючись на носках.

— Ти ба, шпуньки наставив, зараза, — сказав урешті, вийняв сірника, черконув і штрикнув у фотографію, Андріянові в око; сірка розгорялася повільно, сичала й шипіла, пропікаючи навиліт папір. — Німець сьогодні хазяїн в селі, а вона ще ряжку виставила.

Олеяна оторопіло стояла якусь мить, ловлячи зрідле повітря.

— А ти вишкребку, ти опецьку, — зашипіла, стягнувшись, Олеяна, мов ненароком пролита вода на шпаркий черінь — і як стояла з кочергою в руках, так і плигнула на нього роздражненою кішкою; Михтодійко, не чекаючи такого від тихої, з опущеними завше очима жінки, мимохить позадкував і, кліпаючи рідкими облісими повіками, несподівано для себе хитнувся за спину німця.

Німець, показавши залізного зуба, регогнув, а Михтодійко зашарівся, верхня губа його тоненько затіпалася, наче миша в останніх судорогах, що ось-ось околіє; миттева розгубленість минула і він лапнув хапливо рукою кобуру.

— Найн, — сказав нівець, все ще виставляючи на показ своє вставне добро, і в його очах крізь іскри сміху замерехтів тихий подив.

— Отак? — кресонув кривим поглядом Михтодійко. — Побачимо.

Але побачити йому довелось небагато, бо через день підірвався на міні під сусіднім селом — як везли його на возі вулицею, то вперше, відколи вдягнувся в шуцманську форму, він не крутив головою, задираючи підборіддя, а дивився прямо, дивився осклянними очима в високе, таке недосяжне небо.

Дід Андріян сидів у порожньому лункому коридорі, і прожиті з Олеяною роки напливли на нього, верталися довгі зимові вечори під теплою грубкою, за які було говорено-переговорено, і ті хвилини минувшини не тривожив ніхто сторонній. Він сподівався, як повезе, дізнатися про неї хоч крихту, хоч би мачинку; бодай, може, голос Олеяни почути, та все те лишалося марним, Андріян навіть спитати не мав у кого — на коридорі поралася лише санітарка, немолода вже, горблена роками потреху жінка,

що шваброю сердито ганяла ганчірку підлогою, тузала її і вовтузила, мов та невідь була винувата в чому і тепер на ній зганяли все зло.

А коли швабра підбралася до Андріяна, він встав і пересів собі далі, потім ще пересів і опинився, нарешті, в куточку.

— Вештаються тут до півночі, — буркнула, не піднімаючи очей, санітарка, коли вже Андріяну не було куди пересідати. — Не готель же, лікарня.

І вона взялась ще лютіше ганяти ганчірку, мов вимішала на ній якусь свою кривду й образу, невідь ким заповідяну, і ганчірка, переймаючись від господині, з шипінням літала слизькою підлогою.

Дід Андріян встав і пошкандибав на вулицю, знайшов собі лавочку під розлогим каштаном і всівся, змахнувши рукавом добірну, наче вишні, і прохолодну, в якій озивалася пізня осіння пора, росу. Тут було йому навіть краше — вікна палат — наче на долоні, і Андріян пробував угадати та видивитися, в якій же лежить його Олеяна.

Дід Андріян почував себе зараз так, немсв душа його роздвоїлася, одна половина лишилася тут, під розлогим каштаном, що тихо світився вмираючим листям в нічній пітьмі, світився примарно і м'яко, і те загадкове світло, здавалося, зароджувалось десь в глибині густої і дужої крони; час від часу з високих гілок незримо зривалися стиглі і ваговиті плоди, вони падали на асфальтову доріжку, лускали з звуком, схожим на пістолетий постріл, і, звільнившись від непотрібної, набридливої шкарлупи, весело котилися мимо, підстрибуючи вологим від шедрої і щирої роси асфальтом.

Друга ж половина Андріянової душі десь загубилася в одному з цих вікон, що миготіли навпроти дідової лавочки, в одній з цих палат, де люди жили разом, але кожен ішов сам по собі на непростий поєдинок з болем, один на один з бідною, яку ніс сам у собі, і не завжди виходив переможцем в тому поєдинку, хоч не покидав, може, надії, аж поки медсестра не закрие обережно манікюрним пальцем очі, аж поки людиною не завладоує непереможний, відлякуючий живих дух землі.

Дід Андріян зараз якось особливо гостро відчував свою самотність, він всенький свій вік, вже посивілий, прожив з бабою в одному селі, на одній подвірніці, нікуди не їздив і ніколи не розлучався з нею, навіть коли був на

фронті, то й то немов кожен день розмовляв з Олеяною — він кожнісінький день писав додому листи, і ті його кривуляки, виведені здебільшого поспіхом на вигадковому клапті паперу, немало тішили хлопців із його взводу.

— Дивись, Андріяне, писателем станеш, доки до Берліна дотопаєш.

— От що то грамотний чоловік...

— Та хіба він жінці одній? Бабник добрий, видно, був, тепер півсела писання його чекає.

Зате хлопці світили голодними очима, як наздоганяла їхню частину пошта і Андріян одержував жмут листів.

— Слухай, твоя жонка кожного разу іншим почерком пише, — щурячи хитро око, чадив махрою білорус Саєвич.

— А хіба наймієшся...

— Певне, наймає писаря.

— Та такого, що не тільки в каліграфії вправний...

Андріян мовчки перетерплював кпини, хоч і соромився трохи пащекуватих своїх товаришів, проте листи відправляв так само, — хіба вже зовсім непереливки траплялося, як отоді, коли навстріч свинцевій зливі стрімко ішли білорускими болотами, хилитаючись і провалюючись крізь плав, з-під якого проступала протухла іржава вода та утробно й загрозливо булькав болотний газ — отоді він тільки не зміг щодня відправляти, і повіз поштовий вагон відразу сімнадцять його листів.

Дід Андріян сидів на лавочці під каштаном, одіж дідова набрякла росюю, а тіло його, скорцюбившись відчайдушно боронилося від сирості і пронизливої прохолоди осінньої ночі; дід сидів і дивився, як поступово гаснуть вікна лікарні і тільки в одному ще довго метушчилися люди: Андріяна не покидала думка, що саме там його Олеяна. Він просидів так до світання, не зімкнувши очей, мордований дрижаками, але то його менше всього турбувало, бо не такого зазнав на віку.

Останнє вікно погасло вже досвітком, коли двірники зачовгали мітлами, женучи шорстким асфальтом жмути зжухлого листу і опалі за ніч каштани. Двері лікарні прочинилися, і двоє санітарів, обачно ступаючи східцями, винесли на носилках людину, накриту з головою простирадлом. Дід Андріян не міг бачити, кого то несуть, але він уже знав, він схопився, було, на вистиглі, заколілі, що розгиналися туго, із скрипом, ноги, та не зміг навіть зрушити з місця, мов примерз до землі; червоною жалкою

жариною обпекла серце образа на життя, загыте і невмолиме, яке забирало тепер найдорожче, а в грудях у нього зароджувалося, пручалося і рвалося глухе та надривне виття, що струшувало його і корчило, судомило, кривило і спотворювало обличчя, глухе, надміру тамоване і все ж невтамоване, тоскне, як клич одинокого вовка над принишклим, завмерлим ополуночі лісом.

Через день Олеяну ховали, і сини, що поприлітали по телеграмі з далеких країв, куди їх закинула доля, стояли над труною, похиливши голови, з почуттям мимовільної своєї вини, яку їм тепер уже не спокутувати.

А через три дні, навіть діти не встигли розїхатися, раптово помер і дід Андріян. Помер він тихо, нікого не потривоживши, отак собі сидів, зів'ялий та мерклий, сидів під грубкою і відійшов. На обличчі його тепер розвиднілося, від сивого волосся і сивих брів падав ледве вловимий відсвіт, і від цього світла розгладжувалися різьблені довгими роками зморшки, стало воно ще м'якшим та лагіднішим, вдоволенням, що з своєю бабою Олеяною розлучився таки ненадовго. А руки його лежали на грудях, як стомлені крила — одне широке, важке і натружене, друге ж потрошене, але не менше зазнале поту і мозолів, обкарнане і обсмалене; дужі і нагорьовані крила.

НА ЧОРНОМУ ОЗЕРІ

Озеро тільки-тільки прокидалося. Над завмерлою гладінню темної води низом стелився празниково-білий, наче випраний, туман. Довкола стояла незрушна тиша, лиш інколи в очеретах ненароком спросоння озивалася кряква: скрикне і, спам'ятавшись, враз затнеться. Василь неспішно розмотував жилку з ліщинової вудки і розкладав нехитре рибальське причандалля: знову мало навідатися начальство, і йому, лісникові, наказано зготувати юшку.

Озеро прокидалося, і озивалися зусібіч його мешканці. В прибережжі, у водорослях пасучись, потмокували товстими добродушними ротами карасі. «Ти ба — веміхнувся до себе Василь, — таки не ледаче створіння, з ранечку поратися взялося». З-під очеретів раптом, лопочучи крилами, знявся птах, і на тлі світлого пасма туману Василь чітко, наче на кіноекрані, вирізнив качиний силует. «Ось тобі й осінь у гості», — з легким смутком подумав лісник, дивлячись, як над водою, низько й важко, мов бомбовоз, ніс птах, певне селезень, своє вгодоване на озерних обширах тільце: дужі і тугі крила, що, здавалося, аж рипіли, впевнено розсікали прохолодне, пропахле смолистою сосною і багником повітря.

Озеро Чорне, що загубилося в лункій лісовій глуші, влівкола обступили розмашисті сосни, які ще ні одного разу не знали підсочки, бо Василь хитромудро вишукував всякі притичини, аби лиш не зачепити їх. Він любив озеро і назву його вважав образливою — озеро чорним було хіба посередині, на запаморочливій глибині, від берега ж вода його, живлена невмирущими джерслами, була завжди прозора й дзвінка, як правда, — навіть за добрий десяток метрів від берега дно проглядалося, мовби крізь збільшувальне скло.

Єдиним, що муляло йому на озері око, був дерев'яний будинок, як писалося в канцелярських паперах, «дім лісової пропаганди». Відколи теслі вручили йому ключі до зведеної без жодного цвяха будівлі, в лісника куди менше стало часу порпатися на просіках, біля мурашників чи дбати про харч на зиму косулям.

«Провалився б він крізь землю чи хоч здуру згорів», — подумав лісник і кинув оком на той берег, де поволі, наче на фотоплівці, проявлявся крізь туман силует розцяцькованої найвигадливішими тутешніми майстрами будівлі.

Він кинув оком на той берег і знову взявся наживляти вертлявого і достобіса впертого черв'яка, але, чимось стривожений, вернув погляд назад — йому видалося на тім березі щось незвичне. Пасмо білого туману, що якраз напливло, затулило на хвилю будівлю, і Василь змушений був присісти: у будинку змигували, наче дратуючись, червоні вогники. «А кого там лихий у цю пору носить?» — зчудувався лісник, мружачи очі, і спершу подумав, що то може, примарилося. Але вогники мерехтіли справді, і що пильніше він вдивлявся, то болісніше недобрий здогад холодив груди, а коли перші язики полум'я злодійкувато вихопилися з будинку і лизнули покрівлю, сумніву не лишилося.

— Тюрма, — уголос проказав отстерілий Василь.

Він метнувся було до човна, але нараз приспинився і, змірявши поглядом віддаль, кинувся понад зарослим болотистим берегом. Василь біг, спотикаючись на коріняччі, і перебирав у розпашілій голові здогад за здогадом, звідки міг взятися той вогонь; він біг, хапаючи поспіхом пересохлим ротом, мов викинута з води рибина, прохолодне, зволожене досвітне повітря, яким ніяк не міг вдосталь наситити спрагли груди; він біг, і гілки безжально хльскали по обличчю, обдирали до крові руки, а ожинник на шмаття рвав одяг; та лісник нічого не чув, тільки біг і біг, озирюючись час від часу на будівлю, де на очах виростала і квітла вогненними бутонами його біда.

Коли нарешті Василь спинився перед палаючим будинком, вогонь витанцьовував на сухому дереві під дику

свою, моторошну мелодію, здавалося, мстиво й зпущально гоготів над розгубленим лісником.

Василь зрозумів, що сам нічого не зарадить.

— Лю-у-ди-и! — посірілий від розпуки і безсилля, щомоці затагнув, а швидше завив лісник.

Довге і протяжне «у-у» понеслося над тихою озерною гладдю, відбивалося від зелених стін високих і дужих дерев, котилося прямими, як стріли, просіками.

Лісник зрозумів, що допомоги чекати йому нізвідки. І тоді він кинувся в палаючу будівлю рятувати бодай щось із добра. У вестибюлі, у клубах сізого ядучого диму, від якого сльозилися очі, він мало не перечепився через муляж лисиці, не роздумуючи, лісник потяг ту лисицю, тулячи до себе, аби ненароком вогонь не пошкодив хутра, і здавалося, не він прихищає звіра, а сам звір, хоч і мертвий та випотрошений, тулиться до людини, борониться від страшного вогняного гоготіння. Слідом за лисицею з пекельної експозиції вибрався на волю заець і лось, вовк і козуля, енот і білка; очманілий від диму і гарива, обірваний та закіптюжений, майже в безпам'ятстві, лісник все те добро односив подалі від вогню і знову пірнав у клуби диму, аж поки, хапнувши, напевне, зайвого, покотився по землі, звалений немислимим кашлем, що вивертав легені.

Він таки довго пролежав у траві, на якій від жару зійшла роса і яка тут, в прибережжі озернім, не пахла вже водоростями та рибою, а лиш гіркуватим димом і плавленою живицею. Коли ж нарешті Василь прийшов до тям, то повільно звівся на ноги і пошкандибав до води: вмившись, він всівся біля винесеного ним добра і порожніми, стомленими очима дивився на вогнений зруючий бенкет.

Будинок, що весело потріскував у полум'ї, коштував грубих грошей, і лісник розумів, що відповідати тутечки комусь, певне, доведеться, але він розумів так само, що великі начальники показуватимуть один на одного пальцями, і це робитимуть доти, доки палець не впреться в нього, лісника. А йому вже ні на кого показувати, окрім хіба цих козуль і вепрів.

Звісно, лісник аж ніяк не міг прийняти вини на себе, бо ж не він тут учора влаштовував гульки — просто йому

звелили відімкнути і щезнути, а ниньки ніяка галалка не відгадає, хто кинув непогашену цигарку чи залишив вогонь у коминку.

У дерев'яному вицяцькуваному будинку на березі Чорного один раз на рік, траплялося й на два-три роки, проводився семінар, а частіше сюди у сяючих лакованими боками службових авто підїжджали потрібні люди. Особливо завізно зробилося після того Указу, коли в ресторанах не розгуляєшся, а тут-бо від гучної пісні могла наполохатися хіба що тлуста качва чи й без того лякливий заець, що сторожко придрімнув десь під кушем.

Звісно, люд на озеро приїжджав вельми різний, одні траплялося, ніякові від сердечної уваги, а інші — навпаки, походжав берегом озера, як молодий задьористий півень, що парубкує своє перше літо.

Пам'яталося лісникові одне подружжя. Чоловік, хоч і був, казали, велике цабе, а по-людськи погомонів з Василем та цигарками столичними пригостив — смішно вони так називалися, як та скоромовка «Карл украв у Клари», — а тоді за вудочки та мершій на озеро. Зате жінці спершу не вгодили меблі, то вона закомандувала все переставляти, доки дві лапки викрутили, тоді забракло серванта, і погнали машину у район, сервант привезли, а посуд із ресторану чомусь забули, тож мусили знову вертатися. Нарешті жінка сплеснула пухкими здобними рученятами, буцімто по небіжчику зібралася голосити:

— А як же тут страву мені зготувати — ні водопроводу, ні колонки...

— Он, з нього всі у нас варять, — Василь зчудовано стенов плечем, мов поправляв рушницю, і кивнув у бік озера.

Жінка так витріщилася на лісника фарбованими віями, що мусив Василь сідати на підводу та їхати з бідомом у село.

Кроків за сто від цього будинку Василь припнув коняку до дерева і хропонував добрячу годину, аж очерстом шелест пішов, а тоді набрав бідон води з озера і подався назад.

— Ото смакота, — зачерпнувши склянку, тішилась.

жінка (по її-таки вийшло), і пила дрібненькими ковточками озерну воду, прицмокуючи язиком і облизуючись.

— Та в мене найліпший колодязь у селі, — божився Василь і простодушно дивився їй у вічі.

На ранок спантеличений лісник ледве впізнав столичну даму, грішним ділом уже подумав, чи чоловік не виганяв, нарешті, вереду, а виявилось, сердешну вжалив комар. Сім'я спішно відбула з будинку, Василь же два дні розвозив серванти і череп'я.

Лісничий, якому, як-то водиться, щось та не так переказали, покликав лісника «на килим».

— Ви даєте собі звіт, яку ви справу зірвали? — він спочатку вичитував стиха, майже пошепки, згодом голос його твердішав, наливався тамованим гнівом.

— Не знаю... — пискнув було лісник і відразу осікся.

— Помовчте! — Пострілом пролунав виляск долоні по столу, і лісничий поволі, грізно вставав, незмигнув вп'явшись у нього очима. — Ви даєте, питаю, звіт?

Василь не перечив лісничому, тільки нишком сховав у кишенях руки і стулив там дві дулі — в нього була давня, вивірена роками прикмета: стулиш дулі — і піяка сварка не пристане.

Лісничий ще довго сварив його, аж поки світкнувся раптом на півслові.

— Вийміть руки негайно! — гаркнув він несподіваю.

Василь як тримав згорнутими пальці в кишенях, так і вихопив їх.

— Марш з кабінету! — люто верескнув лісничий.

Василь кулею вискочив у коридор, не втямивши спершу, яка муха вкусила начальника, аж поки у дзеркалі побачив свої стулені в дулі пальці.

Нерідко в будинку на березі озера зустрічі іменитих гостей тяглися далеко за північ, і Косарі, високо підбившись у нічному небі, здивовано споглядали ще одних припізніх косарів, що тягли хрипкими, прокуреними голосами:

— Касів Ясь канюшину...

Ніхто так не вмів припросити за столом, як їхній лісничий. Коли вже, здавалося, дорогі гості були ситі, він підморгував Жанні-офіціантці, яку в найважливіших ви-

падках завше возив із собою, і вона, ласкаво всміхаючись, приспівуючи та пританцьовуючи, тулилася до вередливця спокусливо молодими грудьми і всім тугим тілом. змушувала враз дрібно тремтіти і гостя; і м'якшала тоді душа, і все починалось спочатку.

А коли вже і Жаннина дригить не допомагала, він вдавався до коронного номера.

— Любі гості! — Лісничий змовкав і поволі обводив усіх поглядом своїх сивих, як зводянний вівсяний кисіль, очей, аж поки змовкали і найгорластіші. — Я пропоную тост за нашого слугу народу, нашого депутата, керівника вимогливого і водночас такого сердечного та чуйного, нашого директора лісгоспу Петра Петровича.

Звісно, треба бути останнім бовдуром, щоб відмовитися випити за господаря, тож знову гурт гомонів, хтось смішив анекдотами, попискувала, наче миша-полівка, на яку ненароком наступили, розпашіла Жанна-офіціантка, яка не вельми боронилася, коли її нишком відмацували, і знову у відчинені вікна разом з сизими клубами цигаркового диму важко викочувалася переговорана пісня.

А коли притомлені, обважнілі гості стихали, ще раз вставав лісничий.

— Любі гості! Я проголошую тост за нашого шанованого Хазяїна!

Гості гуділи, як рій комарів у червневому надвечір'ї, відмовлялися.

— Так пили вже за Петра Петровича, їй-бо пили! — не погоджувався, гикаючи котрийсь.

— Петро Петрович — слуга народу. А справжній Хазяїн — ось він! — І лісничий урочисто показував на Василя, який подавав і підносив, приймав порожні пляшки і ставив свіжі, запітнілі, щойно із холодильника.

І далі збуджено гудів дружний рій, видзенькували келихи, і, бувало, тільки під ранок Петро Петрович з лісничим проводжали та розцілювали гостей, а Василь замітав сміття та прибирав недоїдки.

А позавчора розказувала Василеві його жінка, як здивувала її Жанна-офіціантка. Побачила жінка на вулиці у райцентрі Жанну та й гукнула. А та озирнулася

чомусь злякано — і хутчій від неї, жінка надала ходу, а Жанна ще швидше.

— Жанно, Жанно! — кричить тоді жінка. — Тож зачекайте!

Дівчина, завагавшись, приспинилася і зустріла її переляканими, якимись колючими і непривітними очима.

— Жанно, — питає задихана жінка, — кажуть, твоя сестра кофточка гарно в'яже?

— О-о-х, — ледве спромоглась відказати Жанна. —

А я так злякалася... Думала, знову битимуть, то вже клястися й божитись хотіла, що з вашим Василем таки не спала.

А одного разу гість трапився якийсь дивакуватий. Полуднувати у будинку не захотів, отож розклявся на березі, просто на пожовклій, пожухлій траві. Лісничий власноруч взявся виставляти горщечки і тарілки, що звабливо лоскотали ніздрі і надавали апетиту, а директор виймав пляшки із зірками та без зірок.

— Давайте по-європейському — спершу перекусимо, — скосив око на усе те гість. — А то в мене вже кишка на кишку анонімки пише.

Коли трохи перекусили, гість нанизав на виделку замашну, як підошва, підрум'янену відбивну і кинув собакам, що терпляче облизувались і світили спраглими очима обік людського гурту. Собаки, підвискуючи, високо плигали і ловили шматки на льоту, весело клацаючи білими, як молода ріпа, зубами; за відбивною кавалками летіли ковбаса та шинка, аж поки директор зітхнув сумовито:

— Та ми ж їм іншого харчу, погодують зараз...

— Друг людини все-таки, — докірливо і сумовито покивав головою гість. — Чого доброго, Барс подумає, що милосердя немає в нас.

І Барс, жилавий старий гончак, на знак згоди теж покивав головою, кліпнув і засміявся жовто-зеленими розумними очима.

А коли в каструлях та горщечках не лишилося навіть шматка, тільки непочаті пляшки сиротами стояли серед спустошеного посуду, гість здивувався:

— Ти ба, закусь скінчилася, — сказав він і з щирим жалем встав. — Значить, прощатися пора.

Коли його машина щезла за поворотом, лісничий сів на мотоцикл і гайнув у село до закуску.

...Вже розвиднілося, а на березі тихого лісового озера,

на просторій галявині, пообіч велетенської купи жару і головешок, незрушно сиділа самотня людина, а навколо неї, мов за велінням всесильного чародія, зібралися з неосяжних лісових просторів, німо застигли звірі тутешніх країв: вовк, сірий розбійник з великої лісової дороги, спокійнісінько стояв поряд з косулею, тільки докірливо дивився скляними очима на згарище; вепр, навпаки, весело шкірив могутні ікла, наче радів з пожежі, тішився, що негадано вирвався із будинку на волю, де не чути вже остогидлого перегару і цигаркового диму, а владарює дух вересового цвіту, багнику і прілого листя, під яким причаїлися хрусткі жолуді; червоне зловісне світло з останнього полум'яного подиху падало на зайця та білку, і здавалося, вони також тішилися й сміялися, змовницьки переморгуючись.

Лісник незрушно сидів і думав, що цей будинок мав уже колись згоріти, бо не один раз доводилося застерігати, щоб не жартували з вогнем, мав згоріти саме отак, сам по собі.

Лісник звівся на ноги і, втомлений та розбитий, весь у кіптяві, замурзаний та обдертий, повільно потеліпав додому. Сходило незвично велике, здивоване сонце, і довгі тіні дерев розмашисто пролягли через усю галчвину, лісничикова тінь теж була видовжена. «Сонце підіб'ється вгору, і тіні покоротшають», — ворушилася в голові в'яла, приморена думка, і він перевів погляд на вереси, які в несміливому вранішньому промінні зблискували добірними, наче ягода в добрий рік, росами, на вміті дерева, що піднімалися вгору і росли на очах.

ЗМІСТ

Сімейне життя	3
Предсідатель	13
Не за правилами	25
Мишко-Тишко	38
До сина	48
Бамбор	53
Мамо, вернися	68
В Кукуріках, селі тихому	78
Смага	86
Межа	111
Все в ялиночку	122
На сезоні	126
Протоплазма	139
Журавка	151
На Чорному озері	164

Литературно-художественное издание

Корсак Иван Феодосьевич

ПОКРУЧ

Рассказы
Луцк. Редакционно-издательский отдел Волинского
облполиграфиздата
На украинском языке

Літературно-художнє видання

Корсак Іван Федосійович

ПОКРУЧ

Оповідання:
Художник В. П. Кратюк. Художній редактор В. П. Кратюк.
Технічний редактор В. Є. Костюхіна. Коректор К. І. Трофимук.